

84.Каз >АБ
ж2.2

Илья
Жақанов

АКҚУЛАР ҚОНҒАН
АЙДЫН КЕЛ

ЖАЗУШЫ

Илья
Жақанов

АҚҚУЛАР ҚОНҒАН
АЙДЫН КӨЛ

Илья
Жақанов

АҚҚУЛАР ҚОНҒАН
АЙДЫН КӨЛ

(Деректі әңгімелер, эсселер)

АЛМАТЫ
«ЖАЗУШЫ»
1988

Пікір жазғандар:
Е. Әкімқұлов, Т. Чапаев

Жақанов Илья.

Ж 21 Аққулар қонған айдын көл: Деректі әңгімелер, эсселер.— Алматы: Жазушы, 1988.—208 бет, портр.

Нәзік сырлы лирикалық әндерін көпшілік сүйсіне тыңдайтын белгілі композитор, жазушы, өнер зерттеушісі И. Жақановтың бұрыпғы-соңғы өткен, бүгінгі күнгі өнер адамдары жайлы жазған повесть, әңгіме, эсселерін оқырмандар тұшына оқып, жылы қабылдап жүр. Автордың «Аққулар қонған айдын көл» атты бұл жинағы қазақтың кешегі өткен әрі бүгінгі совет заманындағы айтулы музыка сақлақтары жөніндегі жаңа кітабы.

- 18562 -
- 29581 -

ГАУНАРТАС

Қызылжарда маусым айының бір тып-тыныш салқын кештері болады. Есілден жан сергітер жұпар самал еседі. Күн ұясына батқаннан кейін біраз уақыт батыс жақ қызыл нұрға малынып, тіршіліктің ызығи-қы шуы саябыр тауып, дүние тылсым сәттің құшағына ене береді. Өзен бойынан ауық-ауық түн құстарының үні естіліп, желпіп өткен самалға қамыс басы сусылдап, бар маң мүлгиді де тұрады. Әлдеқайдан иттің үргені, құлынның кісінегені құлаққа шалынады. Кербез ғапа керіліп, шымырлап ағып жатқан Есілдің жағасы ғажайып бір сиқырлы әлем боп қызықтырады, еліктіреді, сейілге шақырады.

Дала адамының қала тіршілігіне көндігуі қандай қиямет. Кешкі намаздан соң имам Көрпеш Біржанды ертіп үйіне келді. Күндегі дағдысымен ол имам киімін шешіп, жай киім киді. Үстіне мақпал шапан жамылды. Жасаулы дастарқанға кеп отырды. Жас тайдың уылжыған телшігін жеп, сары саумал ішіп, екеуі рақаттап тамактанып алды. Сырттан имам Көрпештің әйелі Ажар кірді. Шашы тірсегіне түскен, денесі тіп-тік, албыраған ақ жүзді, құралай көз аса сұлу әйел екеуіне қарап тұрды да сәл жымиып:— Күні бойы құран сөзі, шарифат... Кешінде ән,— деп бір орайлы әзіл тастады.

— Иә, кешінде ән... Махаббатты қоса айт, Ажар,— деп имам Көрпеш те үлкен молдалығы мүлде есінен шыққандай Біржанға қарап көз қысып қойды.

Біржан қып-қызыл боп, қипақтап төмен қарады. Имам Көрпеш үнсіз күліп тұрған әйелін тұңғыш рет көргендей аса бір ыстық құштарлықтың жалынына шарпылды.

— Эндет имам... Эндете бер,— деді Ажар сол риясыз күлімсіреген қалпы.

— Сені мен әнмен тауып, әнмен алғам! Ол менің есімде...

Ажар бұл сөзге үндеген жоқ. Жүзінен ерекше бір мейірім пұры төгіліп, дастарқанды жия бастады.

— Жұрт сөзінен қорқам, Көрпеш...

— Білем.

— «Күндіз молда, түнде ақын» десіп гулетіп барады.

— Десің... Кімнің аузына қақпақ қоям... дей берсің... Мына Біржан о бастан ақын... Әнші боп туған. Мұны қалай молда етем?

— Өзін қалай молда боп едің?

— Мен әдейі... Қасақана дүмшелерге нан жегізбей... Шәкірттерді сол жетесіз, өресіз, кешелерге қорқытмайын деп... және...

Имам Көрпештің үні дірілдеп, катуланып кетті.

— Иә, сөйтіп молда болдың. Имам болдың. Біржан да сөйтсе болмас па еді, өзінен кейінгі шәкірттерді сол дүмшелердің қиянатына тастамай.

— Мен енеден Біржан сияқты әнші боп тусам, бәлкім ала шапан жамылып, басыма ақ сәлде орап, құлқуаллаламай-ақ серілік құрып, мың күнгі иманыңнан, бір күнгі думаным артық, деп сайранды салмас па едім, а? Бір-ақ рет берілетін ғұмырды өзіндей арумен ел алдында жайрандап-ақ жүріп өткізбес пе едім? Өзің айттың ғой, жана, біздің тірлік солай боп кетті... басқап ізім санаулы. Күндіз мешіт, медірессе... Түнде кітап, әп... Домбыра! Тәңір мені Біржандай етіп жаратпапты. Айырمامыз сол. Біржан шырқап жүріп өмір сүруге жаратылған жан. Күдіреті де, мұраты да — ән! Тәңірден не тілеймін, ол бірде береді, бірде бермейді. Тәңір мені құлқышын қалауып табады пенде. Жан қалауып айт. Менің жаным немі көксейді, оны мен Біржанның үнінен тауып жүрген жокпын ба? Сен өзің де солайсың. Біржан әні саған да жан ләззаты! Рас қой, о!

Ақылды әйел уәжге амалсыз тосылды. Дастарқанды алып ауыз үйге шығып кетті.

Имам Көрпеш өз-өзіне келе алмай, іші алай-түлей боп біраз күйіп-пісті.

— Десің... дей берсің... Кызылжар толған өсек. Атар танды ешкімнің қолмен бөгеіп тоқтатқанын көргем жоқ. Жүр, Біржан, тысқа шығалық, Есілге бара-

лык. Алыстайык. Кашайык бәрінен. Қызылжардың шаңы, түтіні... шыбын-шіркейі... гу-гу сөзі... бәрі кал-сын!

Біржан да әлгі бір сөзге қатты ден қойып, біреу мыжып тастағандай езіліп қалып еді, жеңіл күрсініп орнынан зорға тұрды.

— Домбыранды ал...

— Алдым...

Екеуі далаға шығып, Есілдің жағасына беттеді. Енді сәлден сон көз байланып, қараңғылық пердесі түседі. Дымқыл пісі шығып, былқылдап жатқан көк сазда жай ғана жүрудің өзі бір ғанибет. Имам Көрпеш те, Біржан да осындай сөйілге құмар. Имам Көрпеш біразға дейін өзіне-өзі келе алмады. Үлкен кісі алдында кіші бұрын сөйлемейді. Біржан ұстазы не дейді, соны күтті. Өзеннің жағасына жақын келген сайын бұлар қалың жасыл құраққа ене берді.

Имам Көрпеш сөз бастады.

— Мен сенің әнiңдi тыңдағанда бейкүнә сәби кейпiне келем. Осыны сезесiң бе, Біржан? — дедi ол.

— Сәби кейпiне келу — тазару, бар күнәдан арылу... пендешiлiктi ұмыту, нә, қаскөйлiкке, зұлымдыққа бармау...

Жаксылыққа, сұлу дүниеге ғашық болу! Өмiр тауқыметiнiң қысталаң сәттерiн естен шығару... Солай... Сәби кезiнде адамның бәрi бiрдей. Бiрiнен-бiрiнiң өзгешелiгi, артық, кемдiгi жоқ. Есейiп, оң-солды танып, тәттi не, ащы не, соның дәмiн татып көрiп, көп сын, көп кедергi қиын өткел, тар жол, тайғақ кешудi көрген сайын пенде шiркiн әркiлi бiтiмдi жан боп құбылып өзгерiп кетедi екен.

— Сен маған осыдан төрт жыл бұрын келдің. Иә, ол қалай тез өттi десеңiзшi. Уақыт қой ол. Бәрiне куә сол. Бәрiнiң өлшемi де сонда жатыр. Осы жылдар iшiнде мен сенi кiм етiп шығардым, акырында, а? Менiң саған шамама келмедi, Біржан.

Біржан акырын мырс еттi.

— Жо-жок, сен күлме... Күлме Біржан!

Мұсылманша оқу сенi дiн уағыздаушы ете алмады. Атаң Қожағұл соны бiлдi де Сегiз Серiнi орысша оқытқан бiздiң Шақшақ ағамыз сияқты бiр таныс орысты жалдап сенi орысша оқытты. Орыс тiлiн бiлсе патша ұлықтарының қарауында iстейтiн болады деп үмiттендi. Сенi әкiм еткiсi келдi. Ал, сен ақын боп, әншi боп

шықтың, Біржан! Сені айбарлы, айлакер атан Қожа-
ғұл да жеңе алмады!

Имам Көрпеш оқыс күліп жіберді. Біржан да ерік-сіз күлді. Екеуі де қараңғы түнді қарсы айыра, қоймай күлді.

— Ел сені сері дейді, сал дейді. Халық сүйген өнерпазын осылай атаған. Мен имаммын... Кешегі Көрпеш ақыныыз молда... Имам...

Имам Көрпеш ауыр күрсінді. Әр сөзі көкірегінен лықсып, өксік зары боп шықты. Екі оттың ортасында күйіп-жанумен күн кешкен жанның Біржан білмейтін сыры жоқ еді. Біржан өзі жайлы, өмір, тағдыр, тіршілік жайлы терең ойға батқанда осы имам Көрпешке кез болғандығын, одан ғибрат алғандығын дәйім сүйініш етеді. Өз бағына разы. Дәтке қуат шүкіршілігі де сол.

Біржан имам Көрпештің өзіне де, тегіне де қызығатын. Ол сонша сыпа, адал, таза, көңілі кінәратсыз жан. Өзі адамның сұлуы. Ару біткенді жырмен буып, күні өткен кәріге пәни жалғанның не екенін күңірене толғаған есті ақын еді.

Имам Көрпеште ақындық қасиет болмаса Біржан оның қолында бір күн де тұрмас еді. Ол өзінің Шығыс ғұламаларының әрі шырын, әрі ойлы-күйлі толғауларына осы имам Көрпешпен бірге еніп кеткенін алғашқы күннен-ақ сезген-ді.

Біржан әр кез атасы Қожағұлдың «текті тұқым... аруақты атаның балалары»,— дейтін сөзін еске алып, сол сөздің парқына зер салып, оның жеті атасынан бергі тарихына үңілген.

Имам Көрпештің аталары Таузар Керей ішінде атакты Толыбай сыншыдан тарайды. Толыбайдан Шакшақ би, ал одан Баһрам батыр. Имам Көрпеш Баһрамның аюдай алты ұлының ең үлкені. Ал, оған ақындық, серілік қалай, қайдан дарыған?

Шөл те шығатын жеріне шығады. Толыбай сыншының он тоғыз ұлының ішіндегі ең кенжесі — Қожаберген жырау, елім-ай, деп еңіреп, Жоңғар шапқышылығын қайғы-қасіретін жырлап өтті дүниеден. Бір ұлы — Қарабас би. Одан — Дәстем сал... Асхаб есімді бір ұлынан қара сөзге дес бермеген ділмәр шешен Жанкісі, Шакшақ би, Қамбар сері... Жанкісіден — Салғара, Зілғара, Шопан деген әнші, ақындар туды. Сексен ақын Баһрам батырдың туған ағасы. Қамбар серіден — Жанақ ақын...

Біржанға мұның бәрі ғажайып бір тарих, шежіре,

ол бәрін біледі. Осылардың ішінде Салғара мен Жанак, Сегіз сері Біржанға қазірдің өзінде-ақ тоқтап қалды. Бала жігіт Біржанмен айтысам деп Карауылдың орақ тілді, асау ақыны Орынбай көп жұлқынғанда «Әбес іске барма, күш атасын танымайды. Ағаның ініден тауы шағылмас болар. Қадірінді, парқынды біл, Орынбай», деп тежеген Жанак ақын болатын.

Имам Көрпеш тұқымы осындай жандар. Сондықтан Біржан сол өңкей бір күдіреттер демеген, солардың аруағы жебеген осы бір жанға табынатын, оған деген разылық сезімі ұшан-теңіз. Көңілінде бір ғана кобалжуы бар. Біржан енді елге қайтады. Имам Көрпешпен коштасады. Тағы бір аң-таң ойы бар. Елге кім болдым деп барады.

Екеуі Есілді жағалап көп жүрді. Бір кезде имам Көрпеш тоқтады да:—«Гауһартасты» айт енді,— деді.

Біржан ойлы қалпы сәл үнсіз тұрды да бешпентінің қалтасынан тиегін алды. Оны домбырасына тағып, «Гауһартастың» өз әуеніне түсе алмай, ұзақ шертті. Бойға шымырлап енген тосын ырғақтың өзі имам Көрпешті беймәлім бір бұланай сезіммен ұйытып бара жатты. Біржан жайшылықта көп үндемейді, келісті отырысқа кез болса тез шешіледі. Ду-дуға, бірте-бірте еті қызып, әнге беріліп, мәз болған жұрт алдында жарқылдап, жайнап кетеді. Осы бір қасиеті имам Көрпешке ұнайды. Және Біржан мақтапқа жоқ та. Ол өзін кім тыңдап отыр? Қай жерде отыр? Осыны көп ойлайтын. Имам Көрпеш Біржанның толғаныс толқынына бірден араласа кетпейтін, сырбаз қалпына таңғалатын, қызығатын. Ән салар алдында ол бағзы бір әуендерді төпеп, ұзақ шертіп, арнасына түсе алмай іштей буырканатын. «Гауһартасқа» түсу үшін ол ойын біраз жерге жортақтатып, ұзатып, қайта қайырып алды, көп сандалды. Бұл шегі жоқ шертіс имам Көрпешті әп-сәтте әркімсі сезімнің әлегіне душар етті. Бір ысытты, бір суытты. Имам Көрпештің әуел бастан сұлулыққа інкәр жан екендігін есіне салып тұрғандай болды, мына Біржап.

Бұл Біржан ақындық шабыттың қызуын... жастық әуресін қалайша тым ерте сезіп еді, а? Имам Көрпештің тіл ұшын балдай тәтті жыр сөздері үйіріп, тіпті күйдіріп барады. Жүрегі атша тулап, көзіне ғажайып бір жазира әлем елестеп, есін алды. Оны керемет ән тербеді, ол бейкүнә сәби... Имам Көрпештің көзіне жас келді. Сүйгені, сүйіскені есіне түсті. Ол бір өлсен де

кайтып оралмас бейопа дәурен екен. Біржанның шертісі оның тұңғық тамұқтың түкпірінен жарыққа сүйрегендей. Шыңырауда зарыққан сорлы бір жылт еткен сәулеге қалай ұмтылса бұл да сол халді бастан кешіп тұрды. Көкілі шабыт тілейді, бой жазып шалқығысы келеді.

— Жо-жок, мен бәрібір сендей ақын емеспін!— деп имам Көрпеш бас шайқады.

Біржан енді кербез ән «Гауһартасты» бипаздап мөлдірете берді. Имам Көрпеш тепсінген жүрегінің дүрсілін зорға басып, іштегі наланы тек күрсініс лебімен ғана шығарып, екі қолын артына ұстап толықсып көтерілген айға бет бұрып ойға батты. Бұлар тоқтаған Есілдің тұсы кең нірім, жалпақ айдын еді. Ай нұры діріл қаққан су бетін күмістей жарқыратады. Жым-жырт ұйыған тыныштық. Бал құрақ жаймен сусылдайды. Имам Көрпеш Сегіз сері атанып кеткен інісі Мұхамед-кананияны көріп тұрғандай болды. Иә, көріп тұр...

— Е, Сегіз серім...— деді ол көкірегінен ащы запыран ақтарылғандай оқыс күрсініп.

Біржан оны байқамаған жанша әнді балбыратып, үзілдіріп, тұрып алды. Ән бітті. Имам Көрпеш Біржанға жүрейік, деп ишарат білдірді. Екеуі қаладан тым ұзап шығып кеткенін енді сезді.

— Атбасардағы сатуке¹ деген базар бар, Біржан?

— Бар.

— Бұл негізі сен шырқайтын базар, үлкен жәрмеңке. Оны да көрерсің әлі. Сол базарға сол жақтағы құдаларына барған біреулер бір алыс елдің бейтаныс жырауынан Қожаберген атамыздың «Елім-айым» және «Мақпал — Сегіз» деген дастан естіпті.

— Мақпал — Сегіз?

— Ол дәл біздің Сегіз... Сегіз сері аған! Сол кісі әлгі жыраудың: «Өзінің махаббатын білдірмек боп, шығарды ән патшасы «Гауһартасты» деген сөзін ғана есінде сақтапты. Адам өледі. Ән өлмейді, Біржан. Мақпал мен Сегіз хикаясын жырлай бастапты ақындар. Бұл жырлауға тұрарлық махаббат болған екен. Иә... Иә... Солай болған екен...

Сен бұл әнді Сегіз серінің өзінен бір-ақ рет тыңдадың. Сол есінде шығар?

¹ Сатуке — орыстар сату деген сөзден шығарып, осылай атап кеткен базар.

— Ол күн ұмытыла ма. Есімде бәрі...

Тұра калып имам Көрпеш ойға кетті. Біржан сол күнді еске алды. Қарашаның кара дауылы соққан бір сұрапыл түн еді. Ағаштар құлады, долы жел отынды: шөпті ұшырды, ескі үйлердің төбесін жұлып әкетті. Қызылжар каласы бір аласапыран кара түнек боп кетті.

Біржан Сегіз серіні екінші рет анықтап сол күні көрді. Көргенде де оны бір мүсәпір кейпінде көрді. Сакалы қауғадай боп, мұрты едірейіп, алпамсадай ірі тұлғасымен құлап бара жатқан биік кара емен сияқты бір сұмдық сұс танытып, Біржанға төне түсіп:— Мынау кім? Жаңа бөтен ешкім жоқ деп едіңдер ғой,— деп Сегіз сері имам Көрпешке карап күнк ете түсті.

— Бұл Біржан ғой,— деді имам Көрпеш аянышты, сабырлы үнмен.

— Кім?

— Қожағұл ағамыздың немересі... Біржан...

Сол сәтте Сегіз сері безгек тиген адамдай тісі-тісіне тиіп сақылдап, тұла бойы селкілдеп, гүрс етіп құлап түсті. Түн ортасы кезінде есі кіріп:— Мен кашкынмын!— деді ол.

Сәлден соң тағы есінен танды. Үш жыл жоқ боп кеткен інісі — Сегіз сері жеті түнде жеті қат жер астынан шықкандай ойда жоқта өстіп қайта оралды. Сегіз сері сол құлағаннан үш күн тілсіз жатты. Имам Көрпеш оны бір оңаша бөлмеге жасырып, бар емін өзі істеп, терлетіп әрең дегенде бетін бері қаратты. Қатты суық тиіпті. Қарашаның арты қарға айналды. Қәдімгі қыс түсті. Сегіз сері бір кеште отырып, «Гауһартас» әнін айтты. Сол күні түннің бір уағында Біржан күбір-күбір сөзден селт етіп оянып кетті.

— Ол Мақпал жоқ енді маған,— деді Сегіз сері көкірегі қарс айырылып.

— Ендігі тірлігің не болады?— деп ағасы имам Көрпеш те сағы сына үн қатты.

— Мен елден жеке кеткем жоқ.

— Білем. Ниязбен кеттің.

Нияз Мадьяр Керейдің әнші, ақыны, палуаны, шешен, батыр арыстың бірі. Патша әкімдерінің қуғынына ол да жастай түскенді. Өзі Сегіз серімен түйдей құрдас. Оны Біржан алғаш рет ауылы жазда Ұлықөлке отырғанда көріп еді. Бойшан, дөнгелек жүзді, қызыл шырайлы, мұрны қоңқақтау, кесек бітімді ірі жігіт

екен. Бетінде аздаған қорасан дағы бар, төбіндеп шыққан сұлу мұртты, адамға тік қарайтын көзі өткір жігіттің өте биік кең тынысты үніне сол жолы Біржан қатты толқыған-ды. Онда Біржан тоғыз жаста болатын. Атасы Қожағұл Ниязға Ақшуақ інісінің көкалалы көп жылқысынан бір сұр жорға атты күміс ертоқыммен мінгізген-ді.

Ниязға көрсетілген бұл құрметті Қожағұлдың тағы бір інісі Байшуақ жақтырмай: «Мадьярдың осы бір әулекісін әулие ғып...» деп күңкілдеген-ді.

— Саған әулекі, маған әулие бұл Нияз! Қыскарті!— деп Қожағұл Байшуақтың үнін шығармаған.

Нияз салған «Қарғаш» әнін содан кейін елге жайған Біржанның өзі болды.

Нияз Сегіз серінің жан досы екен. Ол Сегіз серінің намысын жыртып және патша әкімдеріне тіл тигізгені үшін кінәлі еді.

— Не болды ендігі күні?— деді имам Көрпеш дәрмені жоқ адамдай жасып.

— Көрерміз...

— Аш бөрідей тау жебелеп... Сайда саның, құмда ізің жоқ...

— Обаған көлі қайда? Гүлтөбе қайда? Маманай орманы қайда? Әкеміз Баһрам қайда? Соның бәрін кім алды, бізден? Кім? Патша! Кім мені, татарды, башқұртты, казакты қылыштың жүзі, мылтықтың оғымен айда деп жұмсаған? Патша! Патша солдаттары қайдағы бір қаракшылардың қолынан өлсе оған кінәлі мен болып шықтым. Бай-көпес тоналса да менен көрді. Ал, мен болсам жерім өгейсіп, елім езілмесе екен деген жанмын. Мұны айтуға тілдерің бармайды...

Имам Көрпеште үн жоқ. Сегіз сері ыза болғанда тісін шықырлатады екен. Екеуі біразға дейін сұлық жатты. Жастықтан басын көтеріп, түрегеп отырды. Қасында шалқасынан жатқан інісіне қарап, еңкейе берді де, оны құшып сүйіп, өксіп-өксіп жылап жіберді. Сегіз серінің төсіне маңдайын қойып:— Садаған боп кетейін, Мұхамедқанапия... Тасташы бәрін. Тасташы. Алаңсыз, қамсыз тірлікке көшші ел сияқты,— деді.

— Көрерміз оны... Алдым әлі күңгірт дүние...

Имам Көрпеш солығын басып, әлгі сөзден тағы да секем алса да жүрегіне бір шуақты нұр толғандай көптен бері қам көңілді халде өлердей сағынған інісінің иісін ніскелеп, мейірленіп, мауқын басып жатты. Сегіз

сері де ағасының ыстық маңдайына жаны иініп, бір күдіретті сезімнің қуатын сезді. Бар қапа-қайғысы, жүрек дерті жазылып, қажыған, талған жүдеу қалпынан оналған тәрізді. Жанына ең жақын жанның мейірімін көріп, құдды бір әкесіне еркелеген балаша масаттанып, бір жеңілдеп қалды.

— Сағындым құлыным,— деді имам Көрпеш оны құша түсіп.

— Жә-жә, қойыңызшы енді,— деп Сегіз сері енді күлімсіреп жылы үн қатты.

Екеуі де көкірек кере күрсініп алды.

— Біржан ұйықтап жатыр ма?— деді Сегіз сері.

— Ұйықтады. Бұл да сері... Алабұртып-ақ жүр. Алдында не өмір, не бакталайы бар, оны уақыт көрсетеді...

— Қожагүл атасының үлгісін алса өрелі, мықты көреген адам болады. Қожамқұл атасына тартса және сіздің жолыңызды қуса сәлделі молда боп азан шақырып жатады, құран сөзін айтады. Акшуақ атасына ұқсаса мыңғырған бай... Байшуақ атасы тықырлау, берекесіз, сөзшек кісі еді. Ол кісіге соқпай-ақ қойса екен.

Алдында маңдайдағы екі көз — екі жұлдыз сияқты екі ағасы бар. Ержанға ілессе майда қоңыр, артық сөзі жоқ, мейлінше сыпа, кісі сыйлағыш ізетті жан боп шығады. Нұржанның ықпалы күшті боп кетсе Біржан алып та, шалып та жығады, алаған қолы береген, мәрт. Алған бетінен қайтпайтын тоңмойын, әрі тізеге басар ерлігі де бір басына жетерлік қайратты істің иесі боп дүйім елді аузына қаратады: оң мен солып жіті көзбен шолып, мал мен жанның парқын біледі, қаттылығы да, қатыгездігі де бойына бек жарасып, тек өз дегені болып қана күн кешеді, жұртты ықтырып ұстайды.

— Біржанның өз әкесі қалды ғой...— деп күлді имам Көрпеш.

— Тұрлыбай ағамыз ба? Томырық, тұйық, тек қана бейғам тірлік иесі. Шаруа баққан, жан баққан... жөпсіз сөз аузынан шықпайтын момын деседі жұрт. Өзім де солай ойлаушы едім. Ана жылы ел жайлауда Ұлыкөлде отырғанда Нияз екеуміз Қожагүл әкеміздің үйінде біраз сайран салдық қой. Мына Біржанды алғаш рет сонда көргем. Сол сапар Тұрлыбай құлын сойып, қонақ етті. Біз қайтар күні қымыз ішіп отырып, әкесіне қарап:

— Екі сері ініміз екі ат мінсін, әкелі— деді.

Тұрлыбай маған өзінің жорға күреңін мінгізді. Ниязға сұр ат мінгізді. Сонда байкадым, Тұрлыбай домбыраны әсем шертеді екен. Сөз жүйесі келіскен соң ол бір шешілді дейсіз. Баппен отырып шертті, шерткен сайын жүзі жылып, тамылжып кетті. «Біздің ағамыз қолына домбыра алса дүниедегі ең мейірман жан боп ағынан жарылады. Жүрегі ақынның жүрегіндей соғады», деп Ержанның сүйсінгені әлі есімде.

Тұрлыбай ағамыздың ішкі сарайы жайнап жатқан бір әлем сияқты көрінді сонда. Ондай жанның кілті болады бір. Сол кілтті екінші бірі тапса қані. Тұрлыбайдың көңіл кілтін тапқан жан оны сайрата біледі, оның сырын ақтара біледі. Не дерсіз, жаратылысы солай. Ашылуы қиын, бірақ жан дүниесі бай небір сырлы көкіректі берік адамдарды өзіңіз де көріп жүрсіз. Қожағұл әкеміздің Біржанды өзге балаларынан ерекше көріп, бауырына салып, еркелетіп, ардақты етіп ұстағаны болмаса ол сол Тұрлыбай сынды әкеден-ақ туды.

Тұрлыбай бойы теректей тіп-тік, кең иықты, қапсағай, жүзі қызыл шырайлы, кісіге ойлана көз салатын сымбатты кісі ғой. Толыса келе Біржан әкесіне тартады. Арғы ұлы атасы Бертис те керемет пұрлы адам. Адал, әулие кісі болыпты деседі.

Бертис әулетін де Қызылжар төңірегінен бездірген патша әкімдері... Соның бір капитаны штаб салам, деп сол ығыстырған жоқ па? Ақыры ол штабты Есеней астыртын өртетіп жіберді. Әлгі капитан жаралы солдаттарымен әрең қашып құтылған. Есеней штабты өртеген осылар, деп бір қашып жүрген қаракшыларды ұстап беріп, патша ағзамыңыздан есаул атағын алды. Білесіз оны, бұрын хорунжи еді ғой. Міне мен сенетін, сіз сенетін бүкіл ел сенетін Есенейлердің тірлігі!

Штабты өртеген — ата қонысынан айрылған Балта Керей Мұхамедьяр екен. Есіл ер одап кейін не болды? Есеней не қылсын оны? Есеней өз мақсатына жетті, алатын шенін алды. Әлі де талай Мұхамедьярды құрбан етіп, одан да зор үлкен шенге ие болады. Олар солай... Ал, Мұхамедьяр Орынборға қарай безіпті. Ол да қашқын...

Ел үшін, ата мекен үшін, өз жұртының намысы, ары үшін бас көтеріп, сес көрсеткен ерлердің жолы осылай боп кетті...

Біржан бұл сөздің бәрін тырп етпей жатып тыңдады. Ол оянып кеткеніне іштей қуанды. Көп сыр, көп

әлгіменің басы қайырылды. Сегіз сері бұрын оған көрінбейтін бір құдірет иесі тәрізді еді; оған сырттай табынатын, оны сарылып отырып ойлайтын, көрсем шіркін дейтін. Ол бірде ертегі дүниесінің керемет батырлары, не ғашықтық жырлардағы армандарына жете алмаған шерлі мұңлық болып та елестейтін. Енді сол Сегіз сері кәдімгі пенденің өзі екен, қасында жатыр. Ол өзінің тегі, ата-бабалары, әулетін сөз етті. Мұның бәрін ол қайдан біледі құдай-ау? Біржан бір сәт балалық кезін еске алды. Сол шыбыңсыз жаз... Сол Улықөл жағасы... Таң құлан нектеніп атқанша алтыбақан теуіп, қыз-қырқын, жігіт-желең біресе Сегіз сері, біресе Ниязға ән салдырып шаттанып дуылдасты-ай келіп. Сегіз сері өзінің немере ағасы Салғараның «Жиырма бесін» айтты. Бұл ол әнді өкініші мол ауыр толғаныспен айтты ма, Біржан не болғанын білмеді. Көлге қарай жүгіре жөнелді. Жүгіріп келеді, жылап келеді. Келді де көл жағасына отыра кетті. Не үшін жылады, не ойда қазір? Оны өзі де білмейді. Бір кезде көл жиегінде түйенің жабағы жүніндей ұйысқан көк балдырдың арасынан жапырағы жалпиган тұңғық гүлінің ақсары қауызы ашыла берді. Құдды нәрестенің ауызын ашқаны секілді. Біржанның кірпігі қағылмай, үні шықпай оған қадалды да қалды.

— Ашылды... Ашылды!— деп айғай салды ол орнынан атып тұрып.

Ту сыртынан аяқ тысыры естілді. Жалт қарады Біржан. Қарсы алдында Сегіз сері мен Көкей қыз тұр. Көкей қыз Біржанның туған апасы. Ерке өскен әнші, ақын қыз, сұлу қыз. Сегіз сері екеуі жасты. Өзінің шын аты — Гүлжиһан еді. Көкей қыз деп Қожағұл атасы атап кеткен.

Біржан Улықөлдің жағасына кеп қонған күні дәл осы жиекте тұңғық гүлін көрген-ді. Қасында Көкей қыз бар.

— Мына жалпақ жапырақ не?— деді Біржан көл бетіндегі ақ сары гүлден көзін айырмай.

— Тұңғық деген гүл!

— Ол қашан ашылады?— деді Біржан таңырқаған күйі.

— Тамаша әнге ашылады,— деп күлді Көкей қыз.

— Шын айтасың ба?

— Шын!

Біржан Көкей қызға аң-таң болып қарап тұрып осы оқиға көз алдынан зу етіп өте шықты.

— Айттым ғой сонда тамаша әнге ашылады деп!

Біржан не дерін білмей біресе Көкей қызға, біресе Сегіз серіге жалтақтап қарай берді.

— Тұңғыш гүлі Сегіз сері ағамның әнімен ашылды,— деді Біржан жүзі балбұл жанып.

Көкей қыз бен Сегіз сері қол ұстасып, көлді жағалап жүгіріп ала жөнелді. Біржан осы жолы тұңғыш рет жүрегінің тепсіне тулағанын сезді...

Сол Сегіз серімен ол тағы да кездесті. Сегіз сері бүгінде қашқын...

Біржан қарашаның таңы атпаса екен деп тіледі.

Имам Көрпеш Сегіз серіні әлі құшақтап жатқан еді. Оны тағы да жөтел қысты. Ол төсектен тұрып, уһ деп күрсіне жөтелді де, шапанын жамылып тысқа шықты. Сегіз сері де үһілеп-үһілеп қойды.

Имам Көрпеш:— Суығын-ай күннің!— деп үйге сөйлей кірді.

Ол төсегіне жата берді де:— Ал енді сол Мақпалдың жөнін айтшы,— деді.

Біржанның іштей зарығып күткені де осы еді.

— Мақпал...— деді Сегіз сері үні дірілдеп.

— Кімнің, қай елдің қызы еді ол?

— Нияз екеуіміз Қаратау елінде үлкен бір астың үстінен шықтық. Қалың Қоңыраттың іші. Бір датқаның асы... Асқа жиылғандар біздің кім екенімізді білген жоқ. Өңкей бір апайтөс ірі жігіттер күресті, теңге атты, көкпар тартты. Нияз жамбы атудан ешкімге дес бермеді. Ат бәйгесіне мына Біржанның әкесінен алған күренді қостым, ол алдына қыл құйрықтап мал салмады, жеке келді.

Мақпал екеуімізді жырлаған жырау Қокан палуаны Юсуфты, Қарақалпақ палуаны Андосты, қырғыз палуаны Битуғанды айтыпты. Осы үшеуімен де күрестім.

Кешінде он екі қапат ақ боз үйде ел-елдің игі жақсылары бас қосқан жиынға алып барды ел жігіттері. Мақпалдың әкесі Бактияр мырзаны көрдім.

— Бактияр мырза қай елден?

— Бағаналы Найман...

— Содан...

— Бактияр мырза бізді Сыр еліндегі өз ауылына алып келді. Қошеметті көріп бақтық. Мақпалмен тапшыстым.

— Гауһартасың — осы — Мақпал ма?

— Иә... Иә...— деп Серіз серінің жүрегі кеудесіне сыймай деміккен жанша ауыр үн қатты.

— Сол елде Қыз Жібекті, Қозы Көрпешті жырладың?

— Жырладым. Мақпалдың ауылында ұзақ жатып алудың реті болмады. Бір сапар Орынбор жағына жылыстап тартып отырдық. Жағалбайлы елін сағаладық...

— Шеркештерде болдыңдар...

— Оны қайдан білесіз,— деді Серіз сері сәл аңырып.

— Білдік қой.

— Е, ол осыдан екі жыл бұрын... 1836 жылдың көктемі ғой.

— Им. Солай де... Еділ мен Жайық арасын да шарлап, Беріш, Тама, Адай елін кездіндер. Естіп-ақ жаттық. Әлім, Алты Шекті елінің Назар, Шүрен аталарын да жағаладыңдар. Біріне байыз таппадыңдар. Жылыстап, сырғып кей жерде көріне көзге қаштыңдар. Исатай, Махамбетке барып қосылғандарың қатер болды. Қызыл қырғынды көрдің...

Имам Көрпеш Мақпал мен Серіз серінің хикаясын сырттай әбден естіп-білген-ді. Осы оқиғаның рас-өтірігіне көз жеткізгісі келіп Серіз серіні біраз қусырып алды. Бір кезде ол:

Құндағы білтелінің қу қарағай,
Үстіме сауыт кидім шыдай алмай.
Достасқан үш жыл бойы сұлу Мақпал
Артыңа кеткенін бе бір қарамай,—

деді.

— Мұны да естіпсіздер...

— Қайран «Мақпал» әнің осы ән емес пе? Мұны Мақпалды Қарақалпақтың дәйі Жабы алып қашқанда шығарған деседі.

— Рас, ол, Мақпал Телікөл деген жерде мерт болды, әлгі Жабы иттің қолынан...

«Гауһарым... Гауһартасым!.. Ажары атқан таңдай ашық еді. Қашқын боп, елден, жерден безіп жүргенім-де түндей қараңғы көңіліме шырағдан боп жарқырап сәуле берді, нұр құйды. Ақша мандайынан иіскеп, бота көзінен өбіп, қолаң шашып сылап, мұрнының ұшынан шынашақпен түртіп қойып, елктің ылағындай еркелеткен күндерім, бәрі... бәрі ғайып енді. Мен ғаріп... Бәрі ғайып!!!

Басасың алғынды ырғаң-ырғаң,
Сылдырап шолпыменен алтын сырғаң.
Құлпырып бейуақытта шаттапасың,
Әсемсіп аққу құстай мойның бұрғаң.

Осылай дедім де оған таңғалған күйімде жарық дүниеде мен қала бердім. Есіл Мақпал... Гауһарым... Жарқыраған асыл тасым! Жок енді...

Жер бетінде жақсы адамдар көп. Жақсысына да кездесерміз. Тілінген жүректің жарасы да жазылар, оған да ем табылар. Мына басқа әлі де көп тауқымет түсіп, көп жайға алаң боп, жақсылықты да, жаманшылықты да көрерміз. Уақыт та аққан судай жылжып өте берер, көленке басын ұзартып, жазымыз өтіп, боз қыраулы күз де келер қалтыратып. Отырармыз от басы, ошак қасы боп. Жалғанның жарығы қас қағым сәтте жоқ болар кезде «Уа дүние!» деудің орнына «Гауһарым. Гауһартасым!» деп пейіштегі Мақпалмен құшақ жая қауышармын. Солай болар тегі. Мақпалдай жар қайда енді?

Ол бақытты күндер әншейін бір көрген түс. Түс болғанда да қандай түс! Оқыс оянып кетіп жана ғана рахатты ләззат болған түске өкінеді ғой адам. Ондай ғажайып түс жүз ұйықтасаң келер ме қайтып? Мақпал да солай. Ол зарықтырады мені...

Әділет дәрменін тілеп, арқа тұтып, сеніп, келер күннің бір болжауын шешеді деп барған ер Исатай ел үшін ол окка ұшты. Болат қанжарым шарт сынып, кермедегі тұлпарым опат болды. Ақбұлақ өзеніне төгілген қап өз жүрегімнен аққандай талмаусырап, сенделіп, барар жер, басар тауым бұлыңғыр тартып, бағдардан айрылдым. Өз басымның қайғысы қайғы ма? Ел зарын, ел көксеуін айтыңыз. Елдің тілегін кім береді, кім?

Сіз де, мен де, біз бәріміз жарық сәулесіне зармыз. Мен бастан кешкен әзіргі хал осы, аға.

— Бір әкеден алтау едік. Алты арыс атқа қонғанда жер қайысқан қол едік, ел көзіне сес едік. Сенің басың істі болғалы бері... басқаларымыз қалт-құлт етіп...

— Білем не айтарыңызды, аға. Райдан қайт, бейғам тірлікке көш дейсіз. Бізге кесірің тимесін дейсіз. Нәуліл, Сүйін қайда? Аман ба, олар?

— Елде бәрі. Аман. Сүйір, Сейіткерей ағаларың да бәрі бірге. Қуаныш інің біраз менің қолымда болды. Қазір ол да елде. Мен дің жолына түстім. Мен кешегі ақын Көрпеш емеспін. Жырлаймын... Тек пайғамбар-

ларды, оның төрт халифын... Шариғат мысалдарын жырлаймын. Бірақ мына жатқан Біржанға үйретер жырым басқа. Ол сенің әпін! Ол — сұлу жыр! Ол — өмір сыры! Ол — ғұлама сөзі! Сен жана Біржан кімге ұксаса жөн болар еді, деп мұнын әулетін тегіс шолып өттің. Бұл тек Біржан боп шығады, Біржан боп!

Иә, мен бүгінде имам Көрпешпін. Қызылжардың игі жақсыларымен жапаса жүріп, әулетімізді сұқты көзден сақтаған боп отырмын. Кұбылған бір ойнамалы заман тұр басымызда. Ол түлкі боп алдайды. Мен тазы боп шалғым келеді.

— Ал, ендігі күнің не болады?

— Бір құдай біледі...

— Мал-жанды салайып жолыңа, тығындайың сұмдардың көмейін. Ел-жұрт сенің тілегінді тілейді, ел де қарап қалмас...

— Ештемеге әуре болмаңыз, аға. Мен қарамды өшірем. Патша әкімдерімен еш мәміле болмайды. Исатай бастаған шаруалар көтерілісіне мен саналы баспен ақ барғам.

Шарасыз ел, еніреген ердің кегімен жүрмін...

— Ол кегің қайтпайды енді. Қалай қайтады ол? Қол жинаған қол басшысың ба, сен? Қолбасшы болған Исатай не болды ақыры? Нені, кімді тірек етесің?

Хандық биліктен, жерінен айрылған Уәли ханның ұлдары да жүр ғой өлмей-ақ. Шыңғыс төре анау... Аға сұлтан!

— Патшаның ондай сұлтаны болғанша ұлтан болғаным артық!

— Ой, тәңірім-ай! Патша... Патша... осы сөз жетер түбіңе!

— Иә, патша! Ол Ресей емес! Ол орыс халқы емес... Осыны... осыны түсініңіз!

Имам Көрпеш қалтырап барып, амалсыз тағы да жаси сөйлеп жалына-жалбарына тіл қатты.

— Бір сенің жолыңа сарп еттім, бәрін. Кешірім етер ұлықтар... Қайт райдан! Қатерлі ойынға тікпе басыңды. Жар тап... Отау көтер... Домбыранды құлаштай қағып ақ сұңқардай саңқылдап әнінді шырқа! Әншінің әпі, ақынның сөзі өлімді де жеңген. Ұлықтар да түсінер.

— Ұлықтарыңыз кім? Генерал губернатор Горгаков па? Суық өлкеден пәренің арқасында жып-жылы пейіш дүниесін жасап алып, дала қазағының ырзық пенесібесін қылғыта жұтып отырған?

— Әлде Тұрлыбек советник пе, қазақтың уысынан алып губернаторлардың қалтасына салып күн кешкен?

— Осыларға жағам да мәртебелі болам деп жан алып, жан берген Есеней, Зілғара, Шыңғысты айтасыз ба, кешіреді деп? Одан да олар өзді-өзі қыркысып, бак-талас бола берсін.

— Жок. Мен бұлар үшін ең сенімсіз, ең қауіпті адам-мын.

— Енді сәлден соң таң атады. Атым ерттеулі шығар? Қарамды өшіргенім жөн. Зияным тимесін сіздерге.

Имам Көрпеште үн жок. Сегіз сері де біраз үнсіз қалды. Бұл үнсіздік жан кинады.

— Сіз мені, мен сізді көргем жок. Сөз осы! Ана Біржанды оятыңыз...

Имам Көрпеш күрсініп салды. Енді не дейді? Не айласы бар? Ол шарасыз халде.

— Біржан,— деді ол үні зорға шығып.

— А?— деді ояу жатқан Біржан.

Сегіз сері орнынан лып түрегеліп, Біржанға бір ті-зелеп төне түсіп отырды да:—«Гауһартасты» айта жү-рерсің інім. Бейопа махаббаттың бір бакытты сәті еді, деп әндетерсін. Сүйген жақсы, сүйікті болған жақсы. Күндердің күнінде бұл пәни жалғаннан жүзімізді үй-рерміз. Ұйықтармыз мәңгі... Сонда... Иә, сонда өлмей-тін бір ғана нәрсе болады екен. Ол менің «Гауһарта-сымдағы» махаббатым! Осыны түсін. Бұл тәңір саған менің әнімді берсін, жолымды бермесін!— деп Біржан-ның маңдайынан піскеді.

Біржан ояу болса да түс көріп отырған секілді. Тілі байланып қалды. Мәңгіріп басы айналды.

Сегіз сері тез-тез киініп, тысқа шықты. Имам Көр-пешке ілесіп Біржан да шықты. Екеуі ауыр көк какпа-ны сықырлатып зорға ашты.

Шарт ете түсті жыландай ысқырған камшы. Аспан-ға шапшыған акбоз ат аққан жұлдыздай жок болды.

Біржан көк какпаға сүйеніп тұрып, қатты өксіп ұзақ жылады.

Біржан осы оқиғаның бәрін қаз-қалпында еске түсі-ріп келе жатты. Имам Көрпеш те ой құрсауында. Бір кезде имам Көрпеш мырс етті. Ойына не түсті, оның?

— Сен «Гауһартасты» айтқалы міне төрт жыл бол-ды. Уақыт бәріне куә... Сегіз сері бүгінде Маманайда медресе ашты. Шәкірттерге дәріс береді. Жергілікті әкімдердің қатаң бақылауында...

Екеуі тағы біраз жер үнсіз жүрді.

-- Ырысбике келінімізді алғаш көргенде... Иә, иә... Сен осы «Гауһартасты айтқанында» не деп еді, Ырысбике?

Біржан жымыды, үндемеді. Қысылды.

— Не деді Ырысбике?

Сен оны сонда Есілдің жағасында, әкесі Елгүн мырзаның өз үйінде көрдің бе?— деді имам Көрпеш.

— Иә, Шәрке бар қасымда. «Гауһартасты» ұйып тындаған Ырысбике қара көзін мөлдіретіп егіліп отырды да: «Мақпал, Мақпал... Гауһартасы... Асыл тасы!» деп үздіге-үзіле үн қатты. Бір кезде ол «Жок!» деді төмен иілген басын жұлып алып. Алқымына түскен тоқпақтай қалың қолаң шашын арқасына лақтырып тастап, тағы да жұлынып «Жок! Жок енді ол Мақпал!» деді.

Ырысбикенің от шашқан көзіне қарау қиямет. Сонда байқадым, сұлу екен Ырысбике. «Айтындар... Сегіз серіге айтындар... Гауһары. Гауһартасы — асыл Мақпалы тірі деп! Тірі екен Мақпалың деңдер!» Ырысбике бізге осыны айтты. Мен оны желтоқсанның басында Сегіз сері ағамыз тағы бір түн жамылып келіп кеткенде өзіне айттым. Желтоқсанның аяғында Сегіз сері ағамыз Ырысбикені алып қашты...

— Мен ол Мақпалды көргем жоқ. Сен де... Ал, Ырысбике Сегіз серіге сол Мақпалдың тап өзі боп отыр. Өзі боп! Бакыт деген осы емес пе, Біржан?

Кейде тағы ойлаймын. Арман-арман да, өмір — өмір ғой. «Гауһартас» әні айтылғанда Ырысбике қызғанатын да шығар,— деп күдіктенетінім бар. Жок, талай байқадым, оны өзін де көріп жүрсін, былтыр біздің үйге тұнғышы Мұстафаны көрсетеміз, деп бір келді. Жаз айы еді ғой. Бір кеште Сегіз сері көп ән айтты. Сен де айттың...

— Иә, есімде ғой ол,— деді Біржан.

— Сонда «Гауһартасты» Ырысбикенің өзі қосылып сызылтты. Тебіренбеген жан қалды ма? Бұл әннің күдіреті неде Біржан? Айтшы жаным, неде, а?

Біржанның беті ду ете түсті. Жүрегі ысып:

— Ең сұлу, ең қасиетті әйел заты өзін Гауһармын! Гауһартасын десе болады екен!— деді.

— Солай Біржан! Солай жаным! Саған да адамның Гауһарын... Асылын жазсын, тәңірім!— деп имам Көрпеш толықсыған алтын айға қарап тұрып ақ тілегін айтты.

Есіл бойындағы түн құстарының құйқылжыған үні,

— Әлде Тұрлыбек советник пе, қазақтың ұысынан алып губернаторлардың қалтасына салып күн кешкен?

— Осыларға жағам да мәртебелі болам деп жан алып, жан берген Есеней, Зілғара, Шыңғысты айтасыз ба, кешіреді деп? Одан да олар өзді-өзі қырқысып, бак-талас бола берсін.

— Жок. Мен бұлар үшін ең сенімсіз, ең қауіпті адам-мын.

— Енді сәлден соң таң атады. Атым ерттеулі шығар? Қарамды өшіргенім жөн. Зияным тимесін сіздерге.

Имам Көрпеште үн жок. Сегіз сері де біраз үнсіз қалды. Бұл үнсіздік жан кинады.

— Сіз мені, мен сізді көргем жок. Сөз осы! Ана Біржанды оятыңыз...

Имам Көрпеш күрсініп салды. Енді не дейді? Не айласы бар? Ол шарасыз халде.

— Біржан,— деді ол үні зорға шығып.

— А?— деді ояу жатқан Біржан.

Сегіз сері орнынан лып түрегеліп, Біржанға бір тізелеп төне түсіп отырды да:—«Ғауһартасты» айта жүрерсің інім. Бейопа махаббаттын бір бакытты сәті еді, деп әндетерсің. Сүйген жақсы, сүйікті болған жақсы. Күндердің күнінде бұл пәни жалғаннан жүзімізді үйі-рерміз. Ұйықтармыз мәңгі... Сонда... Иә, сонда өлмей-тін бір ғана пәрсе болады екен. Ол менің «Ғауһарта-сымдағы» махаббатым! Осыны түсіп. Бұл тәкір саған менің әнімді берсін, жолымды бермесін!— деп Біржан-ның мандайынан нискеді.

Біржан ояу болса да түс көріп отырған секілді. Тілі байланып қалды. Мәңгіріп басы айналды.

Сегіз сері тез-тез киініп, тысқа шықты. Имам Көр-пешке ілесіп Біржан да шықты. Екеуі ауыр көк какпа-ны сықырлатып зорға ашты.

Шарт ете түсті жыландай ысқырған камшы. Аспан-ға шапшыған ақбоз ат аққан жұлдыздай жок болды.

Біржан көк какпаға сүйеніп тұрып, қатты өксіп ұзақ жылады.

Біржан осы оқиғаның бәрін қаз-қалпында еске түсі-ріп келе жатты. Имам Көрпеш те ой күрсауында. Бір кезде имам Көрпеш мырс етті. Ойына не түсті, оның?

— Сен «Ғауһартасты» айтқалы міне төрт жыл бол-ды. Уақыт бәріне куә... Сегіз сері бүгінде Мамаңайда медресе ашты. Шәкірттерге дәріс береді. Жергілікті әкімдердің қатаң бақылауында...

Екеуі тағы біраз жер үнсіз жүрді.

-- Ырысбике келінімізді алғаш көргенде... Иә, иә... Сен осы «Гауһартасты айтқанында» не деп еді, Ырысбике?

Біржан жымыды, үндемеді. Қысылды.

— Не деді Ырысбике?

Сен оны сонда Есілдің жағасында, әкесі Елгүн мырзаның өз үйінде көрдің бе?— деді имам Көрпеш.

— Иә, Шәрке бар қасымда. «Гауһартасты» ұйып тындаған Ырысбике қара көзін мөлдіретіп егіліп отырды да: «Мақпал, Мақпал... Гауһартасы... Асыл тасы!» деп үздіге-үзіле үн қатты. Бір кезде ол «Жоқ!» деді төмен нілген басын жұлып алып. Алқымына түскен тоқпақтай қалың қолан шашын аркасына лақтырып тастап, тағы да жұлынып «Жоқ! Жоқ енді ол Мақпал!» деді.

Ырысбикенің от шашқан көзіне қарау қиямет. Сонда байқадым, сұлу екен Ырысбике. «Айтындар... Серіз серіге айтындар... Гауһары. Гауһартасы — асыл Мақпалы тірі деп! Тірі екен Мақпалың деңдер!» Ырысбике бізге осыны айтты. Мен оны желтоқсанның басында Серіз сері ағамыз тағы бір түн жамылып келіп кеткенде өзіне айттым. Желтоқсанның аяғында Серіз сері ағамыз Ырысбикені алып қашты...

— Мен ол Мақпалды көргем жоқ. Сен де... Ал, Ырысбике Серіз серіге сол Мақпалдың тап өзі боп отыр. Өзі боп! Бакыт деген осы емес пе, Біржан?

Кейде тағы ойлаймын. Арман-арман да, өмір — өмір ғой. «Гауһартас» әні айтылғанда Ырысбике қызғанатын да шығар,— деп күдіктенетінім бар. Жоқ, талай байқадым, оны өзін де көріп жүрсін, былтыр біздің үйге тұңғышы Мұстафаны көрсетеміз, деп бір келді. Жаз айы еді ғой. Бір кеште Серіз сері көп ән айтты. Сен де айттын...

— Иә, есімде ғой ол,— деді Біржан.

— Сонда «Гауһартасты» Ырысбикенің өзі қосылып сызылты. Тебіренбеген жан қалды ма?! Бұл әннің күдіреті неде Біржан? Айтшы жаным, неде, а?

Біржанның беті ду ете түсті. Жүрегі ысып:

— Ең сұлу, ең қасиетті әйел заты өзің Гауһармын! Гауһартасын десе болады екен!— деді.

— Солай Біржан! Солай жаным! Саған да адамның Гауһарын... Асылын жазсын, тәңірім!— деп имам Көрпеш толықсыған алтын айға қарап тұрып ақ тілегін айтты.

Есіл бойындағы түн құстарының құйқылжыған үңі,

камыс басының сыбдыры, жиекте сылдыр-сылдыр еткен бала толқын... бәр-бәрі бейнебір «Гауһартас» әніне тамылжып қана тұрғандай. Имам Көрпеш пен Біржанды бір тіл байлар інкәр сезім аялады.

АЙБОЗЫМ, АЙХАЙ, БОЗЫМ!

1963 жылдың жазы...

Қазақ радиосының концерттік студиясында карт әнші Байғабыл Жылқыбаев ән жаздырып жатты. Оның әр әні қайталанбас бір сұлу дүние, өзі ағыл-тегіл шабыт иесі, толғаулы үнінің шеті жоқтай адамның небір асыл сырларын қозғап, жан түкпіріне терең бойлап, қиялға шомдырып, өзінің сол майда қоңыр қалпынан жазбай ағыла берді, ағыла берді. Бір кезде ол орнынан тұрып дыбыс режиссеріне «сәл тұра тұр», дегендей ишарат білдірді. Қалтасынан орамалын алып, тершіген жүзін сүртіп, біраз үнсіз қалды. Әлден соң:— Ал жазайық! Біржан салдың әні «Теміртас»— деді ол.

«Ей, Біржан деп атым
шықты алты алашқа.
Құдайым берсін ғұмыр Теміртасқа.
Жасына алпыс бестің
келгенімде,
Құдайым берді наукас
гаріп басқа...а-а-а.»—

деп зар төкті дейсің. Қазақтың сөзінің қапшалықты жанға тиіп, қасірет шектіретінін алғаш рет сезінгендеймін. Ән айтылып біткенше бір үлкен ғұмырдың хикаясы шертіліп, оның ауыр тағдыры сай-сүйекті сырқыратты. Байғабыл да студиядан қалжырап шықты.

— Е, солай інішек, Біржанның «Теміртасы» осы. Ол жайында сөз көп. Оны айту үшін уақыт керек. Бұл сапар реті келмес. «Теміртасты» кімнен үйрендім? Әзірше осыны ғана айтамын. Менің мекенім — Павлодар облысы, Май ауданы... Баян жағы...

Кешегі әнші Естайдың көзін көріп, қасында жүрдім, әнін салдым. Әсеттің де, Майраның да әндерін, лебіздерін естідім. Арқадағы әнші атаулы Қоянды жәрмеңкесінде ән шырқады. Мен де болдым Қояндыда. Ертісті жағалап, Есілді өрлеп сал, серілер әнін айтып бақтым. Әсіресе, Біржан сал әнін... «Теміртас» әнін маған Естай мен Қосымжан берді. Бұл әнді Қали да білетін, одан да талай рет тыңдағам. Олар да мені тыңдаған. Манарбек пен Жүсіпбек те ынтық еді осы әнге. Олар тек үнсіз

деп Жанбота, Азынабайлармен сілкілесіп жүрген шағын да айта кетеді.

«Телкоңырдың» бірінші түрінде Біржанның өзінің «Жалғыз аршасының» лебі сезіледі, әсіресе, қайырмасында. Ал, осы қайырма көтеріліп кеткенде ол «Жанбота» әніне соғып өткендей болады.

«Телкоңырдың» екінші түрінде «Адасқак» әні бой көрсетеді. Ол да қайырмасында байқалып қалып отырады.

«Телкоңыр» әнінің бұл екі түрі сол 1971 жылдың август айында актер, әнші Мұқтар Өтебаевтың орындауында алғаш рет радиодан берілді.

Ал «Теміртас» әнін Байғабыл жаздырған пленкадан үйреніп айтып жүрген Өмірзақ Айтбаев. Қырғыздың белгілі кинорежиссері Болат Шәмшиевтің бұл әнге таңтамаша қалған сәтінің де куәсі болдым. Кейін Өмірзақтың орындауында осы әнді ол өзі түсірген «Ыстық көлдің алқызыл гүлдері» деген көркем фильмге арқау етті. Бұл Біржан әнінің әлем көгіне шығуы деген сөз..

1978 жылғы март айының екінші жартысында Қарағанды облысының Егіндібұлақ (бұрынғы Ку ауданы) ауданын араладым. Атақты Қоянды жәрмеңкесі осы жерде 1848 жылы ашылған екен. Мұнда жыр дүлділдері Шөже, Жанак, Орынбай, Біржан сал, Ақан сері, Төлебай сал, Балуан Шолақ, Үкілі Ыбырай, Ғазиз, Естай, Әсет, Жарылғапберді, Бабак, Айтбай, оның ұлы Ғаббас, Мәди, Майра ән шырқап, жыр толғап, Тәттімбет, Ықылас, Тоқа күй шерткен. Біржан салдың үні бүкіл қазаққа осы жерден тараған. Қояндыда Біржан өмірінің небір қызықты сәттері ел ішінде осы күнге дейін жыр болып, сыр болып көп айтылады. Сонау Алтай, Тарбағатай жағының әншілері де Біржанды осы Қояндыда көрген.

* * *

Айбозым..

Біржан соңғы әнін осылай шырқаған...

Адамда үміт, тілек бірден өше ме? Біржан айықпас ауыр дертке шалдығып; үйден бір қадым шығуы мұң боп қанша қажыса да, ауық-ауық сілкіне көтерілген кездері болмай қалған жоқ. Болды. «Айбозым» әні әдегеннен алысқа қапат қаққысы келіп, бір қызу қуатпен ыңыранып, созалаңдай көтеріледі. Ән Біржанның әлі де болса қауқары барын, жүрегінен әлі де жалындай ыстық леп шығатынын сездіреді. Шырқап қалған көкірек

әлі де болса кең тыныс алып, тым биікке құлаш ұрып шарықтауға бар. Бірақ, уақыт, мезгіл, табиғат өз дегенін істейді. Әр ненің өлшеулі мерзімі болады. Біржан үшін көп өмір сағымдай бұлдырап, қарауытқаннан қарауытып тым алыста қалған. Біржан соны сағынады. «Айбозым» әні өткен күннің бар жақсылығын ұмыта алмаған ізгі жүректің жан тебіренісі, сағынышы!

Осы әнді бірз жыл бұрын естігелі бері мен дәйім осылай толғаныс сәтінде жүргем...

Әлі есімде, бір жолы радиоға бір иман жүзді, ізеті мол байсалды кісі келді. Маған бір пленка әкелді.

— Шырағым, менің атым — Әбілғазы Боқанов, — деп таныстырды ол өзін.

Пленканы тыңдай бастадым. Ән өте нашар жазылыпты. Әнші де карт кісі екен, үні қырылдап, ән сөзі анық ұғылмай, кей иірімі тіпті жұтылып қап, үзік-үзік боп естілді.

Әбілғазы бұған қатты қысылды, тіпті налып, өкініп тыпыршып отырды.

— Біржан салдың «Айбозым» деген белгісіз әні осы, шырағым.

Мен Әбілғазының қара торы жүзі қызарып, кірпігінен жас тамғанын көрдім.

— Осы әннің соңында Ақан серінің жұрт білмейтін «Қара жорға» әні бар, — деді Әбілғазы. — Опы да осы Шаймұхан ақсақал жаздырды. Бұл өзі бір сырлы көкіректі есті жан. Енбекшілдер ауданындағы «Қазгородок» деген селода тұрады. Өзі орманшы. Мен өзім осы Алматыда тұрамын. Пенсиядамын. Жакында Көкшетауға барып сондағы сыйлас, қадірлес жандармен жүздесіп, Шаймұхан ақсақалдың әндерін тыңдап, сол сапар облыстық радио жігіттерінің көмегімен осы әндерді жазып, алып келдім. Біржаншын, Ақашын әруағы разы болсын, шырағым, бұл бір аманат еді.

Тап сол сәтте көкіректе «Айбозым» әні жатталып жатты. Көз алдымда осы әнді кең тыныс ала күрсіне толғаған Қайрат Байбосынов тұрды. Бұл әнге мақпалдай жұмсақ, қою үнді, әрі мейілінше қуатты, өткір дауыс керек екен. Тенор дауысқа мүлде жат ән. Оған тек Қайрат сияқты мол қарымды әнші ғана келеді. Әбілғазы Қайраттың үніне тәнті екен. Ол жөнінде менің ойымды қуаттады да, сол пленканы маған тастап кетті. Әуесі «Айбозымды» өзім үйрендім. Кейін ол пленканы Қайратқа тыңдаттым. Ән Қайратты қатты тебірентті. Ол әнге бар ықыласын салды, үйрене бастады. Бірақ, әнде

қайырма жоқ еді, осы жеріне көп дағдарды. «Бұл қалай? Қайырмасы неге жоқ, әлде ол үзіліп қалған ба?» деп түкке түсіне алмай біраз жүрдік. Ақыры «Айбозым» әнін зерттей түсейік. Көкшетауға барып, Шаймұхан ақсақалды тауып, әннің мән-жайын білейік деп түйдік. Арада екі-үш жыл өтті...

«Айбозым әні қалай шықты? Біржан не халде еді сонда? Бұл сауал ақыры бізді 1981 жылдың қысында Көкше жеріне, аққу әні дерлік сұлу әндер қанат қанған сал, серілер еліне алып келді.

Көк орманы сынсыған Зерендіні айналып, Имантау, Айыртау, Шалқар көлің жағалап, одан әрі Сырымбет саласына астық. Сырымбеттің жұлдызы самсаған аязды түнінде осы маңға Біржанның жиі келіп, Шыңғыс төренің үйінде шырқаған сәті, Шокан екеуінің жұп жазбай жүріп, сыр қозғап жиын-тойда өзінен жасы үлкен ақын, әншілермен шарпысқан кездері — бәр-бәрі ұзақ әңгіме боп шертілді.

Сол әңгіменің бірі «Айбозым» әнінің шыққан тұсына дәл келеді.

Бұл бір Біржанның өзгелер түгіл өзі түсінбей меңзең боп, ауық-ауық есінен танып, күн өткен сайын реңі сары жұрттай солғын тартып торыққан кезі еді. Нұржан, Ержан дейтін екі ағасы діншіл дүмшелердің сөзіне еріп, Біржанды ауылдан шығармай, қайдағы бір бақсы, балгерлерді, молдаларды алып келіп қаратпақшы боп, әлекке түседі. Бәрі «Біржанға бірдеменің шалығы тиген» деп даурығысып, оған келетін кісілерге, араласқан дос-жаран, сал, серілерге тыйым салады. Біржан бұл қорлыққа көнбейді. Ал, оның сырын жақсы білетін жандар: «Ештеменің шалығы тимеген. Біржанның тек басы ауырады», деп оны қорғаштаған.

Рас, Біржан жасы алпысқа иек артқанда, әр непі ұмыта берген. Тайынша жәрмеңкесінде болып, Қараойдағы қалың Қарауыл ішінде сайран сап жүріп елге қайтқанда, алғаш рет өзінің қайда барып, қайдан келгенін, кімді көріп, қандай ән айтқанын ол мүлде білмей қойған. Тек әйелі Әпішке ғана: «Осы менің басым ауыратын болды-ау. Жатайыншы, ұйықтайыншы. Менің үстіме сшкімді кіргізбеші», деп көп күн төсек тартып жатып қалған.

Есін жиыау деген бір күні Әпіш оған домбырасын береді.

Сонда Біржан өзінің домбырасына қарап отырып: — Менің домбырам емес, — деп лақтырып жібереді.

Мұны ағалары Нұржан, Ержан, Акшуактың немересі Әлжан, Байшуактың немересі Айғожа, оның баласы Токтар көреді. Сабырлы, бірақ мінезі қатты Нұржан Әлжанға ымдап, домбыра тартшы дейді. Әлжан Біржанның сал-серілер тобына қосылған алғыр, бетті жігіт еді. Ол ағасын аяп, жылап жібере жаздайды. Нұржанның суық, сұсты қабағынан қаймығып, өзін-өзі зорға күштеп, Біржанның «Жалғыз аршасын» айтады. Біржан бұл әнді сүлесок халде, кара көзінің нұры қашып, мәңгіріп отырып тындайды. Тіс жарып, тіл қатпай тысқа шығып Жөкей көлін жағалап, өзімен-өзі болып кете барады.

Әлжан мен Токтар Біржанды сырттай бақылап жүреді. Қасына баруға қаймығады.

Бұл Біржан ауылының Жөкей көлінде күзекте отырған кезі. Улыкөл, Сынтас, Жарты Омар, Қырық құдық, Мамай көлінен қайтқан ел Жөкейді көмкере қонып, той жасап, ат жарыстырып, көкпар тартып, дуылдатып жатқан шақ. Біржан осы ауылдардың бірін танымайды...

Кейде басы ауырмай көңілі хош боп, балалары Ақык, Асыл, Теміртастарды ойнатып отырғанда Әпішке:— Осы мен жындымын ба, әлде ел жынды ма? Мынаны қарашы... Көрдің бе, білегім көгеріп қалыпты. Бұлар мені тірідей өлтіретін шығар. Ана екі қайпағана не болған? Олар осындай иіс алмас қорқау ма еді? Мені Қотыркөлдегі фелшірге көрсетпей ме, түге? Мұнысы несі? Мен Біржан сал едім ғой! Әпіш, сен соларды ақылға көндірші,— деп өтінеді.

Сонда Әпіш Біржанның жаң күйзелісін түсініп, етерге айласы болмай, іштей жылап отырса да, сонысын сездірмеуге тырысып:

— Біржан, сен әлі-ақ жазылып кетесің. Сол Қотыркөлдегі фелшір өзіңе айтып еді ғой, басына суық тиген. Соның зардабы ғой, батпандаң кірген наукас мысқалдап шығады, одан да сен маған бір әп салып берші,— дейді домбырасын ұсынып.

Көптен бері қолына домбыра ұстамаған Біржан кәдімгі сап-сау қалпында әлде неге өкіне бас изеп: «Қайран, жаң серігім!..» деп бір-екі шертіп қоя салады.

Сонан соң күңірене күбірлеп:

Жөкейдің ат суардым
тұңғышына,
Ажалдың кім көнбейді
құрығына.

Кешегі ел қыдырған есер
кезде,
Қызыл су жұкпаушы елі
жұлығыма,—

дейді.

Әпіш үн шығармай, үрейлене қарайды. Қараған саяын Біржанның реңі қуарып, көзі шүңірейіп діңкелеп отырғандай көрініп, жүрегі су ете түседі.

Біржан киіз үйдің есігінен сары далаға мұңая қарап, тағы да зәрені алған өленді түйдек-түйдек айтып тастайды да налып теріс қарап жатып қалады.

Біржан өстіп ауыра берген соң Нұржан ағайында-рымен ақылдасады. Көзі ашық біреулері Біржанды Омбыға орыс дәрігерлеріне апару керек дейді. Оны ешкім коштамайды. «Шалықтаған адамды дәрігерлер жаза алмайды. Анау Ақан сері де ылғи өзен жағалап, тау кезіп, далаға түнейтін көрінеді. Онда да бірдеменің шалығы бар» десіп парыксыз адамдар өзді-өзі гу-гу боп, Нұржанның басын қатырады. Ақыры Ержан тұрып: «Біржанды жеке үйге шығарып күтсіміз» дейді. Бәрі осыған келіседі. Зеренді жақтан алып келген молда мұны қуана құптайды. Жеке үй тігіледі, Біржанды сол үйге шығарады, тамақты Әпіштің өзі ғана анарып беріп отырады. Балаларын жолатпайды.

Алғашында бұл қорлыққа көңісі келмеген Біржан ашынып, үйдің есігін талқандап, шаңырағын ортасына түсіріп, уық-керегенің быт-шытын шығарады, молданы қылғындырып өлтіріп қоя жаздайды. Амал не, көптің аты көп, Біржанның қолына бұғау түседі...

Күндердің бір күнінде Біржан қасында сүмірейіп отырған молданы теуіп-теуіп жібереді. Өлермен молда Біржанның бетіне су бүркіп, ұшықтаған болады. Сонда Біржан тұла бойы қалтырап:

А, дүние, өтеріңді біліп
едім,
Білдірмей серілікпен жүріп,
едім.
Бұл күнде арық қойдан
бағам кейін,
Үш жүзді сайран қылған
Біржан едім,—

деп бір сәт қасірет шегеді, «үһ» деп тыныштық құшағына енеді. Бұл үнсіздік көп күнге созылады. Әкесі жатқан үйді айналақтап Асыл, Ақық, Теміртастар жүреді мұңайып. Жұрттың балалары сияқты емін-еркін алаңсыз ойнау жоқ оларда. Үй ішінде тырс еткен ды-

быс білінсе жандары қалмай есіктен, іргеден сығалайды. Молдадан зәрелері қалмай қорқады, оны жек көреді.

Бір жолы Баян жағынан Жаяу Мұса, Сырымбет. Қоскөл жағынан Ақан сері келеді. Тәңір тілегін бергендей Біржан сол күндері сауығып, елден ұялған Нұржан мен Ержан оны өз үйлеріне шығарады, қонақтарын жандары қалмай күтіп, оның ендігі тағдырын көп ақылымен шешкісі келіп, өздерінің әбес тірлігіне өкініп, есті жандардың сөзіне құлақ аса бастайды.

Сал, серілер келген соң бүкіл ауыл жұрты жиналады. Біржан үйінің баяғы базарлы шағы қайта оралады. Ду-ду сөз, әзіл-күлкі жарасып, Әпіштің де ажары кіріп, Біржан да серпіледі. Балаларын еркелетіп, тіпті үй шаруасына араласып сергек жүреді. Біресе Жаяу Мұса, біресе Ақан сері кезек-кезек ән шырқайды. Біржан оларды емірене тыңдайды да отырады.

Біржанның үйіндегі сол көп күнгі сауық та басылып, Ақан серілер елдеріне қайтады. Біржанның қасында тек Жаяу Мұса ғана қалады. Ол Біржан ауылында бұдан бұрын да талай рет болғанды. Бұл сапар ол тағы да Шорман әулетінің қуғын-сүргінінен қашып, Көкше жақты сағалап, Біржанға кеп ат басын тіреген. Енді, міне, екі әнші өзімен-өзі жеке отырып, мұндарын шағысып, көп жайды ойлап, әрнеден түңіліп не замананы, не адамдарды жазғырарын білмей тұйыққа тіреледі. Екеуін де өмір қыспағы кинайды. Көп күн бұлдырап артта қалған.

Біржан сол күні Әпішті қасынан жібермейді. Балалары да жанында отырады, өзі жақсы көретін Әлжан, Токтар деген екі әнші інілеріне ән салдырып:— Кешегі сайран қайда, бейбақтарым! Бәрі қас-қағым сәттің әуресі ме, түге! Қалмапты ғой бірі де. Қайда менің, қайран боздарым... Үні жалындай күйдірген бозбалаларым! Ә, бәрі алыс-алыс кетті де. Солай... Солай екен, бұл өмір...— деп алабұртып Әлжанның қолындағы домбыраны ұстай алады. Бұрын айтпаған «Теміртас» әнін айтады. Осы әннен кейін ол бір зар қосбасарға түсіп кеткендей боп әлденені ұмытқандай боп, біраз тоқырап:

Айбозым, айхәй бозым,

жалғыз бозым,

Ел шалғай, жүре алмадым,

жалғыз өзім,-

дейді.

Біржан домбыраны шерткісі келеді, бірақ әуен келмейді.

Сүйікті сүйіскенді сағынғаннан
Талады қарай-қарай екі
көзім,—

деп Жөкейдің сары даласына телміре көз тігіп, тағы бөгеледі. Бірақ, аһ ұрғызған күрсініс лебі бар дүниені түнертіп, кара аспан сазарып, тірлік үні өшкендей, сол күнгірт әлемнің бір жерінен жылт еткен сәуле көргісі келіп тыпыршып жаны күйзелген Біржан:

— Әй, бейона өмірі!— деп қалып:

Өзінің теңдес құрбын
болмаған соң,
Өтеді енді кімге айтқан
сөзің,—

дейді де домбырасы сылқ етіп қолынан түсіп кетеді.

Соның ертеңінде Нұржан Жаяу Мұса мен Біржанды үйіне шақырып, қонақ етеді. Сол отырыстың үстінде Біржан осы әнін айтады. Жұрт Әлжанға қайта-қайта айтқызады. Адам түгілі, дала күніреніп, Жөкей көлі шайқалып кеткендей болады.

Сол күні кешінде Нұржан ешкімге араша бермей, Біржанды қинаған молданы ошақ басындағы күлге аунатып, өлімші ғып сабап, ауылдан бездіреді. Біржанды қамап, байлап-матап ұстаған үйді жұрттың көзінше өртеп жібереді. Ауылды Қожағұл бұлағының басына қондырады.

Біржан сауығып, жүруге жарайды. Жаяу Мұсаны ертіп, Бауырқарағайдағы Мөңтүк ауылына келеді. Өзінің қадірлесі Жетебайдың Омарының үйіне түседі. Осы үйде Омардың інісі әнші Оспан да болады. Оспанды Біржан дәйім қасына ертіп, оны қызыға тындап, көп жақсы күндерді бірге өткізетін-ді. Оспан сөзге шешен, ақылға зерек, албырт жан еді. Ойда-жоқта Біржан салдың келе қалғаны оның науқасы жайында қаулаған, түлеген сөз, лақап, өсек-аяңның бәрін бекерге шығарады. Бауырқарағайдағы қалың ел Біржан мен Жаяу Мұсаны көп күн қонақ етіп, әннің неше атасы айтылып, бәрі мәре-сәре боп мол қуанышқа кешеледі.

Біржан еліне қайтарда:

— Ал, Оспан шырағым, өзімнің жақсы кезімді, бозбала кезімді ойлап сендерді... өңкей әнші бозбалаларымды аңсап шығарған әнім «Айбозым» осы еді. Бұл

саған аманат, Оспан! Біржан салдың әні еді деп іздеушілер сенен тапсын бұл әнді! Енді мен де жүре бермеймін. Ел арасы шалғай... Бәрі-бәрі көз ұшында бұлдырайды... тек... Соған қарайлай-қарайлай өтермін мен дел..

Солай Оспан, сүйікті сүйіскенді сағынғаннан, талады қарай-қарай екі көзім...— дейді.

«Айбозым» әні Оспанның кең тынысты қоңыр үнімен бүкіл Көкше жерін шарлай берді, шарлай берді.

* * *

1981 жыл, 17 декабрь...

Сол күні Көкшетаудан шығып, Еңбекшілдер ауданындағы «Казгородок» селосына келдік. Қасымда Қорғанбек Аманжолов, Жанатай Бекенов деген екі журналист бар.

«Айбозым» әнін білетін Шаймұхан ақсақалмен мектеп директоры Болат Бекеновтың кабинетінде кездестік.

Әңгіме де басталды...

— «Айбозым» әнін сіздерге Әбілғазы жеткізген екен ғой. Сол жолы оны облыстық радионың бұрынғы директоры Әуез Өтеев жазып алып еді. Сырқаттанып, бабым болмай жүргенде айтып ем, онша болмаған болуы керек,— деп Шаймұханның ақсары өңіне ып-ыстық қан ойнап шыға келді.

Өзі мейлінше ізетті, сабырлы жан екен, сөзді кесек-кесек тастайды, жүзі аса мейірбан, үні баяу... қоңыр.

— «Айбозым» әнін бала күнімнен айтып келем...

Әкеміздің інісі Оспан Біржан сал тобындағы айтулы әншінің бірі еді. Дауысы мейлінше зор, әрі биік, қуаты да мығым еді. Ол әндеткенде үні таудың қоңыр лебіндей жаныңды жай таптыратын. Кейде күркіреп кеткенде құдды бір тау үңгірінен дауыл бұрқағандай алапат екпіні жан шыдатпайтын. Бұл қасиеті Біржан салға аумай тартыпты. Сондықтан болу керек, Біржан да Оспанды өзгелерден бөлекше жақсы көріпті. Мұны әкеміз ылғи айтып отыратын-ды. Оспан ұзын бойлы, қой көзді, жұқа, қағылез, ақсары кісі.

Сол Оспан ағамызға осы елге қадірлі Бейімбет деген кісінің қызы Мәйкені айттырып, бір топ игі жақсы, сері жігіттер барыпты. Бейімбет жөн сөзге тоқтайтын, көпті көрген, білікті кісі екен. Құдаларымен әңгіме-дүкен құрып отырып, Оспанның әншілігіне қызығып жүретінін білдіріп, оның бір ән салып беруін өтінеді.

Оспан шымылдық ішінде, қыз-қырқын, жігіт-желеңнің арасында отырады. Қайны атасының әлгі тілегін ол бар ықыласын сала орындайды. Әуелі ол Біржан салдың «Ләйлімін» бастайды. Бұл әннен кейін Бейімбет қатты риза болып:— Сендей ізбасары бар Біржан салдың не арманы бар екен!— дейді. Отырған әлеумет бұл ілтипатқа жандары сүйініп:

— Адамда арман таусылған ба, Бәйке, Біржан ағамыздың бір арманды әні бар. Оспанға сол әнді айтқызыңыз, — деп кеу-кеулей жөнеледі.

Оспан Біржан салдың «Айбозымын» айтады...

Әннің ә дегеннен жабырқау халге түсіретін ауыр сазы, жүректі тілгілеген әр сөзі тәңірге, тағдырға жалыныш үнідей естіледі.

Осы оқиғаны маған Оспан ағамыздың жары Мәйкенің інісі Нұрғали көп айта беретін. Нұрғали да қызыл тілге жүйрік, ешкімге дес бермейтін балуан, той бастайтын, той бастайтын серілігі бар, жақсыларды жанай жүретін кең қолтық зиялы жан еді.

Оспан ер көңілді, үйіне кісі үйірілген, өмірдің бар-жоғына карамайтын нар кісі болды. Өзі өте көңілді жүретін. Суканы сүймейтін жандарға қатал еді, әлді-ден, әкімдерден ықпады. Сұлу ат мініп, жиын-тойдың қап ортасында жайнады. Біржан салға ерген, оның тағылымын алған әншілердің көбі Оспанды ерекше сыйлайтын. Оспанның — Ақық, Кәту, Мәшекер деген қыздары болды. Кәтуі тамаша әнші еді. Өзі менен сәл үлкендеу. Оспан ағам осы Кәту екеуімізге домбыра үйретті. Кәтудің үні әкесінің үніндей кең, өткір, әнді бабымен тамылжытатын. Өзі өнді, сұлу қыз боп, жұрт аузына ерте ілікті, той-томалақтың сәнін келтіріп, әніне жан біткенді құмар ететін, ынтық ететін. «Айбозым» әнін Кәту көп айтатын. Мен ол әннің сырын әуелі ағам Оспаннан, Кәтуден ұқтым.

Сол Кәту қыр гүліндей құлпырған шағында кер заманның кесапат тәртібінің құрбаны болды. Шырқап жүрген әнін тұншықтырып, оны Шәріпқали дегенге әйел үстіне берді. Кәту сол сұмдыққа шерленіп, күйзелді ме, тым ерте дүние салды. Соның зары ма, білмеймін, Оспан мен Кәту күніренткен Біржан салдың «Айбозымы» есімінен шықпай қойды.

Оспан ағам дүниеден қайтар сәтте:— Біржан салдың «Айбозымы» саған аманат!— деді.

Дүниені дүбірлетіп Біржан сал өтті... Оспан өтті... Кәту жоқ...

Солардың үніне толқыған Жөкей көлі жатыр... Тай-тай-талай жаңғырыққан Оқжетпес тұр көкке шаншылып... Көл де суалады, тау да, тас та мүжіледі, үгіледі... Бірақ, ән... ән өлмейді екен, шырағым! Иә... Иә... «Айбозымдай» өлмейтін әндер болады екен...

Шаймұхан ақсақал осылай деді де көзінің алды кіндегейленгендей боп ақырын күрсініп, біраз үнсіз сарылды. Сергек көңілді сыралғы Болат оған күлімсірей карап отырды да: «Енді Айбозымды» жаздырасңыз болады. Ана жолғы отырыста айттыңыз. Үніңіз таза, ашық еді,— деді.

Жаратылысынан биязы жан бұл қолпашқа жай ғана езу тартып мақұл болғанын сездірді.

Шаймұхан ақсақал:

Айбозым, айхай бозым, даңғыл бозым,
Ел шалғай, жүре алмадым жалғыз өзім...

деп ә дегеннен шымырлата тартып, толғанысты көкіректің уһілеген лебін шығарды.

Әнде қайырма жоқ. Бар болғаны екі жолдағы әуен. Бұл қалай?

Сүйікті сүйіскенді сағылғаннан,
Талады қарай, қарай екі көзім,—

Шаймұхан ақсақал үні бәсеңдеп, мұңая үзілдірді, дәл... дәл осы сәтте менің жүрегімде ха-ла-лаку-лил-лай-лиллай, лиллай, лила-лау, ха-ла-лаку-лийла-ай, лила-лай, деген қайырма желісі тартылып бара жатты. Шаймұхан ақсақал үшінші соңғы жолдарды бастады. Мен енді ол кісінің үнін естігем жоқ. Менің «Айбозым» ошымен қатар өрілді. Менің алай-түлей боп бұрқаған көңілімде не боп жатқанын қайдан білсін, ол кісі. Оны ешкім... көз алдымда үнсіз ұйыған жандардың ешкайсысы сезген жоқ. Шаймұхан ақсақал:

Өзінің теңдес құрбын болмаған соң,
Өгеді енді кімге айтқан сөзің!

деп сарсыла, таусыла аяқтағанда мені әлгі қайырма сары сапамен қалжыратты. Ол тоқтаусыз, толассыз ағылып, алыстап барады.

— Мамырлаған қаналы қайырмасы бар еді, соңғы жылдары... кешегі соғыстың зардабы... басымда зақым бар. Ұмытыппын. Осыған қиналам. Қандай ән еді, бұл! Қыс өтіп, көктем келді.

Шаймұхан ақсақалдың магнитоценкаға жазылған толғаулы үні әнші Қайрат Байбосыновтың қолында еді. Мен оған «әзірше үйрене бер. Қайырмасы бар. Кейін берем» дедім. Ол мені көп күтті. Ақыры бір күні маған ол телефон соқты.

— Ертең сенбі. Студияда дыбыс режиссері Меркен Баятақов жазатын болды. «Айбозымның» қайырмасын үйренуім керек,— деді Қайрат.

Меркен студиядағы ең күшті тәжірибелі дыбыс режиссері, ол Қайратқа ғашық, Қайрат оған ғашық. Екеуінің мәмілесіне мен де қызықтым да телефонмен «Айбозым» әніне қосқан қайырмамды айтып бердім. Қайрат екінші рет айтқызған жоқ: «рахмет, магнитофоныма жазып алдым», деді. Ол-он бес минуттен кейін ол қайта телефон соғып: «Енді тындай көріңіз!»— деді.

Әнді тұтас тындаған сол бір сәт... сондағы толғанис, сезім бұлқынысы, о, оны сөзбен жеткізу мүмкін емес еді. Шынайы көркем дүние баурады, мені. Алты жол... Бар болғаны алты жол өлеңмен бір адамның үлкен өмірін толғапты, Біржан сал!

Кейін радиодан «Айбозым» атты музыкалы повеллам берілді. Әннің бар тарихы айтылып келіп, ең соңында Шаймұхан ақсақалдың орындауында жазылып алынған негізгі нұсқа, оған ілесе Қайрат Байбосыновтың «Айбозымы» шырқалды. Новелла біткен сәтте телефон шылдыр ете түсті. Тындай қалдым. Қазақ ССР Халық артисі композитор Сыдық Мұқаметжановтың ойлы, қоңыр үні!

— Новелланы тындадым. «Айбозымның» қайырмасы жоқ, дейсің, жоқ емес, бар! Біржан салдың өз рухы, өз ләбі, ол. Ал, бұл қайырма қайдан шықты?

Мен Сыдыққа бар шынымды айттым.

— Ә, бәсе, солай болу керек. Біржан салдай ән ардагерін түсіпген жүректің ісі, ол. Табиғи кнысып, аста-сып жатыр, тұтас құйылған бір асыл дүние болыпты. Адалдық, деген осы! Шіркін, Қайраттың үні!— деді Сыдық.

Сол көктемнің апрель айының екінші жартысында Көкше жеріне тағы да жыл күстарымен қайта оралдым. Тағы да Жөкей көлінің жағасында Казгородокта Шаймұхан ақсақалмен жүздестім. Қайраттың «Айбозымына» дәл риза, ол. Мен де қайырманы қалай қосқанымды сығып шерттім.

— «Айбозым» осылай еді!..— деп Шаймұхан ақсақал

төрте ілулі тұрған мойыны ұзын, әсем жасалған жұп-жұқа, жеңіл домбырасын алып, біраз күңіренді.

Тағы да Біржан салдың көп хикаясы айтылды.

Бір кезде Шаймұхан ақсақал көзі күлімсіреп:— Жасымнан жан серігім еді. Кешегі Біржан салдың шәкірті Оспанның саусағы тиген домбыра еді бұл, «Айбозымның» күдіретті сарынын сақтаған. Сыйладым осыны, ал, інім, ал! Мың карағайдың ішінде отырып бір карағайды қимасам ол не болғаным. Бұл... бұл әндететін карағай!— деді.

«Айбозым» шертілген сол домбыра қазір менің қолымда. Соны шертсем болды, Біржан салдай ғұлама әншінің бүкіл өмірі көз алдымнан бір ертегі дүниесіндей өтеді де жатады...

ОР БОЛЫП ҚАЛУШЫ ЕДІ, ШАПҚАН ЖЕРІ...

1985 жылдың 30 июлі...

Имантаудағы сол бір дауылды, жауынды күн... Кеше ымырт үйіріле басталған кара нөсерде бір толас болмады; түні бойы сабалап ұрды да тұрды. Мезгіл кіші бесінге айпалып барады, күн көзі ашылар емес; алда-санда найзағай шатырлайды. Имантау көлі тас-талқан боп бүлініп жатыр.

Ербаһрам екеуміздің Ақан сері жайында алма-кезек шерткен хикаямыз ұзай берді; бір сырды бір сыр түрткілеп көкейде жүрген көп түйткіл ортаға салынды.

Ербаһрам Жандосов осы «Имантау» совхозының бас зоотехнигі, бүгінде Ақан сері әулетіне ең ет жақын жан күйер жалғыз тұқым.

Отырған үйіміз совхоз директоры, Социалистік Еңбек Ері — Ұлтай Нұрпейісовтің үйі. Бұл кісі де Ақан серіге жамағайын боп келеді.

Көкше өнірін көп шарлап жүріп Ербаһрамға жолығып, сұхбаттасудың бір сәті түспей қойған-ды. Оның қолында сақталған бір дәптер көп алаңдата беретін-ді. Сол дәптер енді менің қолымда отыр.

— Бұл арабша жазылған, деп естіп едім...

— Әкемнің сол арабша жазбасынан көшірілді. Қайынатам көшірді.

— Түп нұсқасы қайда?

— Сол кісіде. әлі жазылатын жалғасы бар. Мен де

Сізді сырттай білем, мені іздегеніңізді де естідім, осы дәптерді бір көрсетсем деп жүргем...

Бұл сөзге ішім жылып сала берді. Қасым қария өз жазбасын көрінгенге көрсетпей ұстапты. Бұл жағынан Ербаһрам да ықтиятты екен.

Ербаһрам дәптерді жайлап аша бастап:— Бұл біздің әулеттің ең қасиетті, киелі қазынасы. Мұны әкем өлсе-өлгенше толықтырумен болды; және оны неше түрлі қызғыш сұқты көздерден, сумақай қолдардан қызғыштай қорғап бақты. Бір кезде біреулер жай ғана қарап шығамыз деп алып, кейін Ақан серінің біраз хикаясын өз-өздеріңше өкін айналдырып жіберіпті. Әкем оған қатты назаланатын. Ол кісінің көзі кеткен соң бұл мұра енді менің иелігімде қалды. Әкем 1898 жылы туған; латынша, арабша әдемі жазды; өзі Ақан сері сияқты дін оқуын да тауысқан жан; Міне, дәптердің аяқ жағында өзі шығарған өлеңдері де бар... адамгершілік... өсиет өлеңдер... өмір туралы толғаныстар, бірақ, бірде-бірін жарыққа шығарған жоқ. Ал, мына бір суретке қараңыз... бұл — Қорамса атамның ағаштан салынған күмбезі! Кәдімгі ағаш үй сияқты, мұнарасының басында жарты ай бар, биіктігі он жеті метр, көлденеңі алты метр, кейін өртегіп кетіпті...

Әкем мұны бір суретші жігітке салдырып алыпты; ол кезде ол кісі алпыс сегіз жаста екен. Сурет 1964 жылдың жетінші ноябрі күні салынған, деп жазып та қойыпты. Өте зерек, тиянақты адам еді,— деп ойлана бір тоқтады.

— Сіздер Ақан серімен қалай аталас боп келесіздер?

— Ә, оның бәрі осы дәптерге түскен. Арғы атам — Құдайкүлі! Бұл кісі жөнінде ел ішінде әңгіме, аңыз көп, өзі сері болыпты. Ән салып, күс ұстап, ит жүгіртіп, даланың еркесі боп өсіпті. Бозбала боп бұлғақтап жүріп уағдалы кезінде атастырған қалыңдығына бара алмай, көп зарықтырып барыпты. Сонда екі көзі төрт болған қалыңдығы:

Қу толағай бастанып,
Қалмақ ерді жастанып
Жетпедің бе тезірек?—

деп наз қылады.

Бірақ, қалыңдығы реңсіздеу екен, құдалық салтты бұзғысы келмеген Құдайкүл амалсыздан үйленіпті. Кейін оны менсінбей, сырдақтап үй бетін көрмей серілік құрып, ел кезіп, жүрген жерін думандатып қолды-аяққа тұрмай кетеді.

Ақыры алғанымен дәм-тұзы жараспайды...

Бір жылы Қанжығалы еліне өзінің сері тобын ертіп, бір мырзаға күйеу жолдас боп барады. Осы сапарында қызойнақта көкірегі әнге, арманға, құса-дертке толы Кенжебикеш есімді қызға назары түсіп, оның өзі сүймеген біреуге атастырылғанын біліп, өз көңілін сездіріп:

Шарифат пен әділдік заманы емес,
Кім шығарар пәледен сені сүйреп,—

деп ауजार айтады.

Кенжебикеш үні жан тербеген сұлу, бетті жігітке қалпияда кез болғанына іштей сүйініп, аһ ұра сөйлесген лебізімен оны баурап алады. Бұған шаттанған Құдайкүл:

Жасымнан әуес болдым сөйлер сөзге,
Азырақ тағы сөйлер келді кезге.
Жауап бер, жан құдайша енді маған,
Биайым, Зылықадай түстің көзге!
Қырандай қапат қағып шықтым көкті,
Сәулем-ай, саған менің көңілім кетті.
Ұнатсаң мендей асыл кемелгерді,
Баяндай Қозы Көрпеш болсам нетті!—

деп тілек білдіреді.

Кенжебикеш бұл інкәрлікке бас неді. Құдайкүл қыз әкесіне сөз салдырады. Көлденең килікпен көк аттының бұл қылығына шатақ әке шала бүлінеді.

— Алты ұлым бір төбе, қырмызы гүлім бір төбе! Әйел алған ку сері аулақ жүрсін!— деп бетбактырмайды.

Кенжебикештің көзі жастан арылмайды. Құдайкүл дарияның жарға соққан толқынындай аласұрады; ақыры Кенжебикешті алады да қашады!

Құдайкүл мен Кенжебикештен — Сапақ, Бекназар, Жапазар туған. Сапақтан ұрпақ жоқ. Бекназардан — Жарқын, одан Қорамса, Қорамсадан — Ақжігіт (Ақан сері), Рамазан, Мұқамбет, Айберген. Бұлардың ішінде Ақан серіден Ыбан (Ибраһим) ғана бергі кезге дейін өмір сүрді, ол 1932 жылы дүниесалды. Ал, Жапазардан — Ибраһим, одан Жандос; Жандостан менің әкем — Қасым!

Қорамса інісі Жандоспен іргесі бөлінбей дәлім бірге тірлік етіп, бірге көшіп-қонып жүрген, жаз жайлауы да, қыс қыстауы да бір. Сол себептен о бастап бізді Қорамса әулеті, деп атайды...

Қасым кария дәптерінің ұзын-ыргасы Ақан сері өмірінің ең негізгі, елеулі кезеңдерін, айтулы оқиғаларын

қамтыған. Бұрынғы зерттеушілер, фольклористер жиған деректер, естеліктермен көп жері үндес келіп жатады. Бұл ақиық әнші бастан кешірген жайлардың әуелден ел жүрегіне берік орнап, онша түрленбей таза сақталғанының айғағындай көрінді маған.

Дәптердің бір тұсында Ақан серінің алғашқы мінген аттарының бірі — қоңыр ат хикаясын көзім шалды. Бұл ат жөнінде алғаш рет 1981 жылдың 25 декабрь күні Сырымбеттегі Сарыбұлақ ауылында Ақан серіні көрген Кәкен қарияның үйінде болған ақсақалдар әңгімесінен біраз сыр ұққам-ды. «Е, ол атышулы қоңыр ат кой!», «Ақан серіні тегі қылқұйрық тұқымына құмар еткен қоңыр ат, ол!» деген сөздер жадымда жүретін. Одан Біржан салдың Қалкөпіне тиіп, ол қайтыс болған соң Қожамқұлдың немересі Жақияның Салығына (қайысына) қосылып, қырық жыл отасқан Уәйіс қызы Рақия айтқан: «Атамыз Біржанға бір күні Шоққарағай деген жерде отырғанында астында сұлу қоңыр аты бар бір көркем жігіт келіп, бірнеше күн қонақ болып, ән салыпты. Ол жігіт Ақан сері екен! Сондағы шырқалған әнінің бірі — «Салқоңыр» деген әнін Бәкеннің Хамиты кең созып айтатын еді. Хамиттың осы әнмен талай рет кербез керіліп шырқағанын көрдік, естідік. Әттең, ол жас қайтты, артында тұяқ қалмады, ауылы Біржан атамыздың ауылымен аралас-құралас отырған...» дейтін естелік, және ол кісінің сол «Салқоңыр» әнінің әбден ұмытылғандай болар-болмас бір ырғағын үні қырылдап келтіре алмай қойғаны, қатты өкініп қиналғаны әр кез ойға орала беретін...

Ақан серіні алғаш рет шарықтатқан сол қоңыр ат!..

Қылқұйрық тұқымында сирек кездесетін сәйгүлік — сол қоңыр атқа мінгенде ғана ол өзінің солқылдаған бозбала екенін сезінген!

Қоңыр аттың үстінде ол бой түзеп, көрнекті көрінген, өз қалауымен піштіріп тіккізген сәнді киімі келісті мінез-құлқына, әдебіне, ізетіне, өзгеше біткен биік, сыпа қасиетіне бек жарасқан; сонына ерткен сері тобын жаны да, тәні де сұлу жұрт қызығарлық бұланай өнерпаздардан іріктеген; олардың ер-тұрмандарының бір қолдан шыққандай боп, мінген аттарының кілең бір түстіден таңдалуы да ел көңілін дәйім қызықтырған; оны ол үлгі гип тартқан.

Қоңыр атты алаңдатып жүріп Ақан сері алғаш рет жар таңдаған. Бүкіл жап-жүрегін иран бағындай жайнатқан бұл пырақ Ақан серінің қиялын алға жетелеп,

оны небір қиянға, алыс-алыс елдерге жеткізген. Оның сары даладағы жай аяңының өзі жүрісті деген аттардың өзін сау желдіріп, алысты жақындатып, үміт пен арманға шайқалта тербеп, соның күдіретімен ол жақұттай жарқылдаған сөз асылын, жан толқытқан тылсым ырықтың есті алған тәтті әуезін тапқан.

Қоңыр ат аршындай басып Ақан серіні Қызылжар мен Көкшетаудың арасында «Кербез сұлу», «Кепсер» деген әндерімен шайқақтатты.

Қоңыр атқа аттын төресін тандай білген, ат ойының асқан шебері Шәрке сал, Біржан сал мен Шоқан, Қозыкелер сүйінген. Қоңыр атпен төрелер ауылын қырғанда оны көре алмаушылық кесепат салқыны да білінген-ді.

Бірақ, қоңыр аттың сәулеті, оның жай таптырмаған желігі Ақан серіні ақындық шабыттың отты қызуымен толықсытып, оның рахат, ләззәтін тым ерте сездірді. Ол еш алаңсыз шалқыды, пенде басына бір-ақ күнде түсетін сәтсіздіктің не екенін ойланбады да. Сол себепті, ол дүниенің де бетіне қарамады. Әкесі Қорамса мал-жанды біреуді алдап кетіп, біреуден қапыда ұтылып, жанкешті саудагердің кәсібімен өліп-өшіп, қыямет есеппен жиып, соның күшімен сөзі өтімді боп, бай атанып жатқанда Ақан сері оның ақ ордасын, жиган-терген алтын күміс, дүние-мүлкін, қаптаған қалың жылқысын көзіне де ілмеді. Әке — қашанда әке! Қорамса мен Ақан сері арасында керіс, келіспеушілік болмаған. Бес-алты жасқа дейін тілі шықпай зарықтырып, мойнына бұршақ салып ботадай боздап тәңірге жалбарынып жүргенде кепет сөйлеп кеткен Ақан серісі ғой, бұл! Бак-дәулет көз алдында жұмақ боп жайнаған сол Қорамса Ақан серісінің әнін де, жүріс-тұрысын, беделін бел тұтқан, айбар санаған. Қорамсаның бұлкісілігі оның бойындағы көп қасиеттің бірі еді. Жұрт сөзіне не дауа, қанша дегенмен ол Ақан серідей асылдың әкесі!

Қорамса Ақан серінің бетіне келмеді, қолын да қақпады. Жаратылысынан бетті боп өскен Ақан сері діттеген жеріне көз тіксе оны бір жағына шығармай тынбайтын-ды. Қоңыр ат оған дәл осындай өр, айбынды шағында қолына тиген. Ақан сері бұл атты біреуден сатып алды ма, жоқ, өз жылқысы ма, бұл жағы күңгірт. Ал, Қорамсаның өз жылқысынан жүйрік аттар көп шыққан деген сөзді қариялар көп айтады.

Қоңыр атпен қызды ауылды көлеңкесен Ақан серіге алғаш рет махаббат шырағы жанды!

Ноғай Қарауыл елінің ішінде Бадырақтың Бекбасы деген белді кісі бар еді. Қорамсамен сөзі түзу, сыйлас жан болатын. Қорамса бұл үйде жиі-жиі қонақ боп жүріп, бір күні Ақан серіге оның Бәтима деген қызын көрсетті. Бәтиманың ақыл-парасаты, аққудың көгілдіріндей үлбіреген уыз пішіні, сұлу сымбаты Ақан серіні өзіне бірден тартып алды. Әншінің кінәмшіл, кінәратшыл тақаббар көңілі оған бірден ауды, бірден көніп те қалды. Арада құдалық сөз басталды, ол да жарастықты жүйесін тапты, екі бейкүнә мұңлық ақ тілекпен атастырылды. Арада алық-берік ағылды. Ақан сері де Айыртау желкесіндегі Ақсу мен Қоскөлдін арасын шаң қылып, қоңыр атпен жосылтты да жүрді. Бәтимамен болған әр сұқбаты ән тілеген жүрегінің дәл басылған пернесіндей тебіrentті, оны!

Арада бір жыл өткен соң қайын жұртына босаға аттауға барды. Қыз әкесі Бекбас қыз-жігіттер отауын Сұлушоқ деген жерге тіккізді. Күнде ойын, күнде сауық, алтыбақан, ән... екеу-екеу боп жараса қалған өңшең жас ай қалқыған мақпал түндерді дүбірлетіп жатты. Күндіз бір уақ қымызға балқыған жігіттер күш-қуатын қоярға жер таппай жұлқыласады, күреседі; кіші бесін боп күн төмендегенде ат жарыстырады, Ақан серінің қоңыр аты дәйім жеке келе береді. Бұған Бәтима да мәз! Бұған тағы бір Бәтима мәз! Ол да осы ауылдағы Шомат Қожаның көздінің көзі, тілдінің тілінен сақтай гөр, деп отырған бір ботасы! Ботакөзі! Сүйікті Бәтимасымен әрі аттас, әрі бал қылықты көркем жан Ақан серіге іштей қызыға да, қызғана да қарап, өзінше бір бақытты сәтті бастан кешті.

Ақан серіге қайын жұрты шаттанды: оның әні сүйіскен жастар жыры боп жүрек біткенді елжіретті, тәтті сырларға толтырды, арман биігіне шарықтатты, оны аққулы көлдер, көгілдір таулар, көк орман тыңдады. Оның өршіл княлын осы бір күндерде қоңыр аты да самғаттай-ай бір!

Бір күні... Бір күні ойда жоқта бұл қызықтың үстіне Жүсіп төре келе қалды. Қасында желеп-жебеген сен тұр, мен атайып, дейтін жалақтаған жігіттері бар. Бәрінің мінгені ауыздығымен алысқан бір құтырған сәйгүлік, Ақан сері ешуақытта ізет жолынан таймаған. Жүсіп төренің өзімен бәсекелес боп, ылғи қажасып, сөзбен қағысып қап, бедел салыстырып, кісілікке таласып тыраш-танып, сырттан сөз қаулатып жүретін іштарлығын білетін. Бұларды Ақан сері қол қусырып, шат көңілмен

күтті, сыйлады. Ертеңінде бәрі ду-ду боп отырып кіші бесін түскенде ат жарыстырды. Қоңыр ат ешбір атты шаңына ілестірмеді.

Жүсіп төре осы жолы қоңыр атқа көре алмаған сұқты көзбен қарады. Табан астында шала бүлініп кетем деп зіркілдеді. Қошеметпен иілген Ақан сері тобын көзге ілмеді, тұлданды, қасақана көңілге дық салып, тақаббарлыққа басты. Бұл Ақан серіге ұнамады, ол біраз төзді-төзді де, басынан сөз асырмайтын қаһарына мінді, қайнаған ыза өлең боп бұрқ ете түсті...

Домбыра ап Ақан сері әнге салар,
Байқасаң бәрімізден дүние қалар.
Тірлікте шамаң келсе көр қызықты,
Дүниедең өтпей тіпті қай жан қалар.
Жамаң да өлгеннен соң болар тамаң,
Қараңдар кем-кетікке келсе шамаң.
Тірлікте мен болдым, деп өте кетпе,
Адамға екі дүниеде болар жамаң...

Бұл сөзге жыны кеп мырс еткен Жүсіп төре:

— Қарияның сөзін айттын-ау, Ақан, бесіктен белің шықпай дана болғың келеді,— деп кекете сөйледі.

Іште буырқанған қуатты ызбарын булықтыра зорға тежеп отырған Ақан сері:— Дана — дана боп, кеше — кеше боп өтеді. Жазмыш солай ғой, төре!— деп ол да ащы мысқылмен сөз қайырып, домбырасын тағы бір қағып жіберіп:

Төрелер шпиратады есіп мұртын,
Алмайды еш теңдікке сілі-жұртын.
Әдейі іздеп келіп қарамадың,
Қампиган неге керек сөйің сыртың!—

деді.

— Өз отауында табалама, Сері.

— Бет-жүзге қарамадың, Сері!

— Құдайыңды ұмытайын деген скеңсің бақалшы саудагер Қорамсаның ұлы!

Жүсіп төреге ерген жігіттер намыстанды, қызараңдап, қозғалақтап, жанжал шығып кете жаздады.

— Төрелер десем, ол Шыңғысты, оның кемеңгер ұлы Шоқанды, бір өзі сахара боп сарнаған Қанғожаны, әндей мөлдір, ән боп жаратылған Қозыкөпі даттағаным емес, жігіттер! Ез бен шатақ біздің қалың Қарауылда да жетіп жатыр. Ел көзіне қадалатын тікенең солар! Қызығыма келіп, қызғаныш білдірген жігіт ағасы Жүсіп төренің бір өзіне айттым, әлгі сөзді! Ел көзіне топырақ

шашу — есуастың қылығы, нағыз аруақ атқырдың бұзықтығы! Бұзық төре шаттығымды шайқамасын! Сөз осы!

Ақан серінің бұл сөзі мандайға шарт етіп тиген қамшы болды да Жүсіп төре ләм-мим деместен аттанды да кетті...

Кейін Ақан сері бір ду-дуда: «Әй, қоңыр ат-ай, ең болмаса сен озбай-ақ коймадың ба, Жүсіп төренің атынан! — деп күлді.

Бәтиманың ауылындағы бұл сайраннан кейін Ақан сері тобы мәз-мәйрам боп дуылдасып елге қайтты.

Індет жайлаған даланың да қасіреті аз болмады. Көп ұзамай үлпілдеп отырған Бәтима кенет дүние салды...

Бәтима... Ақан серіге ол бейнебір таңғажайып түстей көрініп жайнаған жарық дүниеден жүзін үйіріп, тым ерте ғайып болды. О, опасыз жалған!

Арада жылдан артық уақыт өтті. Ақан сері тұңғыық ойға кетіп, қоңыр атты қақшитып қаңтарып қойып, жер бауырлап жатып алды. Қорамса ұлының халін көріп, астыртын әрекетке көшті. Енді ол Шомат Қожаға сөз салдырды. «Анық сөз ел жайлаудан қайтқанда болсын», — деп Шомат Қожа да «әрі кет» демей үміттендірді. Қорамсаның сұңғыла көкірегі бұл жайды сәттіліктің нышаны деп білді.

Уағданың аты уағда. Қорамса ел жайлаудан қайтқанда Шомат Қожаның ауылына еру қонды. Бұл ауылдың игі жақсыларымен күнде мәжіліс құрып, біраз күн қозғала қоймады. Ел іші қашанда той-томалақ, қызойнақ... Лыпылдаған ептейлі, сезімтал, пысық жігіттер біліктілік көрсетіп тұнжырап калған Ақан сері мен Бәтиманы үлкен бір қызойнақта қатар отырғызды. Осы отырыс Ақан серінің бір бақытты тағдырының беташары боп, суынған жүректің оты қайта маздап, көп ұзамай оның арты тойға ұласты.

Тағы бір Бәтима!..

Бұл жазмыш Ақан серіге екі бірдей Бәтиманы жазған екен!

Осы кезде ел Ақан серінің Бәтимаға арналған:

Ғасында көмшат бөркің жарқыраған,
Ыықта алтын шолпың жалтыраған.
Сыпатың жұмақтағы хор қызындай,
Жамандар сізді көріп қалтыраған! —

деген әнін шырқатып кеп берді.

Есесіз дүние жоқ. Бір қайғыны бір қуаныш ұмыттырғандай болды. Үйде Бәтиманың бал қылығы, түзде ел қошеметі, әншілік желік жүр-жүрлеп маза бермей алабұртқанда қоңыр аты сылаң қағып оны ой бір ойнақшытты-ай, кеп! Әнмен табысып, әнмен сүйікті боп, әнмен тыныстап тәтті күндер қызығы басталды.

Бір күні Ақан серінің апасы Айшаға құда түсіп, Баубек деген бір мырза ошарылып келе қалды. Қорамса онымен құдалық бәтуаға тез көне кетті. Айшаны Баубектің Мағзұмына беруге келісім-рәсімін жасады. Құдалық алық-берік бастала бергенде Баубек қоңыр атқа қолқа салды. Ақан сері атты бермеді. Және ол бұған қатты ашуланды. Баубек те шарт кетіп, табанда құдалықты бұзды да Қорамсадан тайып отырды.

«Айша үшін бар жылқыңды берсең де ендігі құдаң қоңыр атқа қадалмасын! Тура көзін ағызам!» деп Ақан сері әкесін біраз қағып-сілкіп алды. Бірақ, ізінше Айшаға тағы бір құда қызығып, сөз бастады. Бұл — Шөбектің Бегалысы! Айшаны үлкен ұлына алып беруге талап қылды. Екі жақ келісті. Қас қылғандай Бегалы мырза да қоңыр атты сұрады.

— Құда, Сіз осы адам алуға келдіңіз бе, жоқ әлде ат алуға келдіңіз бе? Екеуінің қайсысы қымбат?— деп Ақан серінің үні ойда жоқта саңқ ете түсті.

Амалы құрып, Бегалы қатты тосылды...

Кейін Ақан сері Бегалының «Иә, құдай, жан ғып жаратқаның рас болса не мені, не қоңыр атты ал! деп қарғағанын естіді. Сол жылы жазда елдегі бір үлкен аста қоңыр ат бәйгеден келді. Оған ел сүйінді, Ақан сері мен Бәтима сүйінді. Әнші мәртебесі әуелей берді. Ақан сері қоңыр аттың үстінен түспеді. Қаздай қалқыған жануар иесін әнмен тербеп, әнге балбыратты, құмарлық, күштарлық отын лаулатты. Ақан сері жалғанды жалпағынан басқандай бір алаңсыз, қамсыз ғұмыр кешті. Көкшенің небір көрікті жері әншіні Сырымбеттей толғандырмайтын-ды. Бұл — тұтас отырған қалың Қарауылдың әнші ауылдары шоғырланған жер! Бұл — Шоқан сынды асыл адамға әнін тыңдатқан жер! Бұл — Қозыке екеуінің «Топайкөкке» басып, ел көзіне жұлдыздай жарқырап көрінген жер! Бұл:

Жібек белбеу белімде,
Ақ жамбы едім елімде,
Сырымбетті сүйген соң
Жүре бердім ердім де.

дейтін осы сияқты талай аңызға өзек болған сұлу — Сырымбет!

Қоңыр ат оны тағы да жайраңдатып Сырымбетке әкелді. Ақан сері ешкімге бұрылмай Жүсіп төренің үйіне түсті. Төрелер оны бәйек боп күтіп, ән салдырды, дабырласа қошемет көрсетіп, араларында еш салқындық жоқтай зыр жүгірді. Жүсіп төре де Ақан серіге иіліп, сынып, кішірейе сөйлеп, жылы назармен қарап, әр әніне таңғалып, разылықтан басқа сөз айтпады. Әнші де бұл ізетке сүйініп «Қанша дегенмен көз көрген... жақсылығымды да, жамандығымды да білетін, пендешілікке қимайтын Жүсіп төре ғой» деп көңілі толып, аққудай сыланып ауық-ауық ән шырқады.

Жиын тарап, жұрт тысқа шықты.

— Әй!— деуге ғана шамасы келді Ақан серінің.

Кермеде шоңқиып жатқан қоңыр атына жүгіріп келді. Әрі тартқылады, бері тартқылады қайран жануар бөксесін көтере алмай қойды. Кіші бесін кезінде пышаққа ілінді...

Ақан серіні махаббат пен сұлулық дүниесінде еркін шалқытқан қоңыр ат жоқ, енді!

Төтеннен келген не пәле еді, бұл? Ненің назасы тиді? Әлде зұлымдық? Қарғыс оғы ма? Оның ешнәрсеге көзі жетпеді. Біреуді көзсіз кінәлауға, жазалы етуге жоқ еді ол. Күдіктен де ада жан қанаты кесілді де іштен тынды.

Қоңыр аттай құлын пішінді, қаз мойын дүлдүл арғымақ табылар ма енді? Уайым шекті ол.

Қоңыр атты жоқтап Қорамса да тыпыршыды; ұлының наласын тез оңдап жіберудің қамына кірісті. Қолы ұзын, құлағы түріңкі, көзі қырағы, әр ненің барқын, құнын білгіш, алып та, шалып та жығатын ысқаяқ жан бір жолы Ақан серіге «Балам, өзіміздің Шөкетайға баршы, сүйек жақын адам, жылқысының тұқымы жақсы еді» деді. Бұл қақаған қыс мезгілі болатын.

Ақан сері біраз торығып жүрді де өзіне өзі келді. Тез сынып, тез оңалатын қасиеті оны тағы да дүр сілкінтті; ол енді қоңыр аттай ат іздеуге шықты. Салып ұрып Ащылыда отырған Шөкетайға келді. Ол оның суық жүрісінен секем алып, оңша ашыла қоймады. Ақан сері де оны сезді. Ертесінде ұлы сәске кезінде тысқа шығып ащы аязда біраз жүргісі кеп қора жақты айнала беріп бір ойпандау жерде көк мұзда серейіп жатқан кер дөненді көрді. Төрт аяғы төрт жақта қақиып қатып қалған

сияқты. Таңғалып қасына келді. О, тоба, тірі! Құдды бір мамыр айында сансыз көкек сұңқылдаған тал түсте ақ шандақта ұйықтап жатқандай қаннен қаперсіз; тұяқ серппейді. Екі бұтының арасы ел көшкендей алшақ, қу құрсақ, кеудесі шығыңқы, қойтастай дөңкиген алқымы бөлек бір мүше; Ақан серінің көзі енді оның төрт аяғына түсті, бір шеті кетілмеген болаттан құйғандай, нағыз тас қашайтын тұяқ! Астыңғы еріні терліктей салбырап, қарап тұрса бар бітімі бір алқа-салқа, құйрығы сымпыс. жалы сұйық, белі бүкшиген қоян жота, жағында қырым ет жоқ, шабы сарғайған бір сары жұрт... дем алғанда екі танауы төстен қазған бір үңірейген ін... будақ-будақ бу шығарады; екі көзінің айналасы тершіп, тырп етер емес. Аяқ сықырын сезбейді, мүлде.

Ақан сері күрсініп салып, қоңыр атты ойлады. «Сал-қоңырым! Қаз мойыным!» деді іштей.

Бірақ, не сиқырлы сезім еді, бұл, мына бір сіресіп жатқан кер дөненге қадалған күйі «осындай да мал бола ма?» деп кете алмай қойды. Бір кезде ту сыртынан біреу келді де:— Бұл жалғанның малы емес!— деді.

Ақан сері оған жалт қарады. Әбілторы сыншы екен.

— Барынды сал, ал осыны! Мұның бағын сынайтын Шөкетай жоқ. Ат қадірін білмейтін біреуге сатады да жібереді. Әзір мұны ол арқарға ғана салып жүр. Ал, Серім, ал, қоңыр атың тіріледі, ал...— деп Әбілторы тұрып алды.

Сол күні Шөкетаймен оңған сөз болмады. Ақан сері көп сөзге жоқ адам, кетерінде Шөкетайға «бір келгеніңде өзін әкел!» деді де сұрланған күйі кетті де қалды. Бұл зілді, қатты ескерту еді. Шөкетай қаймығып, қалтандап, «мақұл... мақұл», дей берді.

Ақан серінің Шөкетаймен әңгімесін естіген Бегалы келіп жоқ жерде тағы киікті. Кер дөненге бір ат, бір бұзаулы сныр, үстіне жиырма бес сом ақша қосып, саудаласып көп киікшілдікесті, ақыры Шөкетаймен келісімге келмей тынды. Бұл жай Ақан серіге жетті, ол Шөкетайға оның Бәйгел деген балдызын сатты. Шөкетай Ақан серіге енді тырп ете алмады. Кер дөнен үшін ол бір ат, бір бұзаулы сныр, жүз сом ақша алды. Сауда осымен бітті. Кер дөнен Ақан серінің қолына тиді. Ә, деп мінген сәтте-ақ, ол жер мен көктің арасында самғайтын бір күдірет боп көрінді. Масаттанған Ақан сері оны енді Құлагер деп атады!!!

Каратал, Коскөлдің маңайы мұзгіген қайыңды орман, тоғай, ара-арасында былқылдаған кең жазықтар бар.

Құлагерді бірде өзі, бірде інісі Айберген кезек-кезек осы жазықта балаша ойнатты; оны жылқыдан бөлек ұстады, түн болса жібек арқанмен көк майсаға жеке арқандап қойды. Ақан сері оған бөлек құдық қаздырып, «ақ бал-тыр» деп қайыңнан қора салдырды.

Жел сөзге үйір жандар «Ақан бір кер дөненмен әлек-ке түсті» десе, ат сырын білетін сыншы, саятшылар оған сұқтана қарап, оның болашағын іштей тағатсыз күтті.

Осы бір тұста Қасым қарияның дәптерінде Ақан серінің бір кезде Көкшетау дуанына аға сұлтан болған Атығай Зілғара әулетімен байланысы сыпатталады. Ендігі назар осыған ауды. Бұған қоса бұл тұқым жөнінде ел сөзі қабат өрбіді...

Зілғара Байтоқаұлы 1851—52 жылдары 11 февральда Қазақ ақсүйегі атағы мен подполковник шенін патша грамотасымен бекітіп алған ірі алпауыт; оның Мұса деген ұлы кезінде Шыңғыстан кейін аға сұлтандыққа ие болған; мұсылманша хатқа жүйрік боп, орысша білген. Зілғараның өзі де екі тілде бірдей жорғалап, бірде монтаны, тартымды, биязы, шешен көрініп, бірде тізеге басып, елді өзінен алыстатпау үшін қисынсыз жерден амал тауып отырған, сөйтіп беделі артқан.

Зілғараның алғашқы әйелі Бишайдан — Ұлжан, Балқаш, Балжан; екінші әйелі Бидаштан — Зылиқа, Кант деген қыздар туған. Үшінші әйелі — Күлімхан. Осы үш әйелден он үш ұл, үш қыз тарайды.

Осының ішінде Балқаш — Біржан салдың алғашқы жары, одан Ақыл туған; бұл Ақан серімен жасты. Ал, Зілғараның Қисық, Аю деген балалары Біржанды дәйім қолдаған. Әлібері... ішіндегі ең ірісі батыр Әлібері Біржанмен төс қағыстырып, дос боп қарым-қатынас жасаған; екеуі де жастары тең, замандас.

Біржан салмен ниеті бір Әлібекке Ақан серінің де ден қоятыны содан!

Әлібектің үйінде үні сары даланы зарға бөлеген екі өз жыршы — Шөже мен Тоғжан, сөздері кесек-кесек алтындай жарқылдаған Орынбай, Арыстанбай ақындар, сал-серілер тоғысып, танды таңға ұрып, ән салып, арыстандай ақырған палуандарды шарпыстырып, аң қуып, сауық құрып сайрап салатын. Ал, Біржан сал мен Шәрке салсыз Әлібектің сәні де келмейтін; бұл ән сұңқарларымен бір сәт бірге отырудың өзі жан ләззәті, өмір рахаты, адамдық парасатты салмақтап байқайтын, жаны сұлуланатын бір өзгеше салтанат еді. Ол дәйім осы дүлдүлдерге қарап өз барқын шамалап білетін-ді; бедел

мен сұсты, кісілік пен рақымшылықты, кендік пен тәкәбарлықты қатар ұстады. Бірде ел берекесінің ұйтқысы боп, бірде серіліктің жолына түсіп, ду-дудын, атакты ас пен тойдың көркі боп, әділ сөзді жай оғындай жарк еткізіп, небір мансабы көк тіреген дәйлерге қасқнып қарсы сөйлейтін қасиеті үшін батыр атанып, әр ісі, әр оқиғасы аңызға айналып жататын-ды.

Ол әнді, жырды сүйді; акындықты, шешендікті, әділ билердің дана сөздерін жақтады. Тек қана өз ауылы ғана емес, төрт момын деп аталатын — Атығай, Қарауыл, Керей, Уақтың айбары, суының тұнығы, сүтінің қаймағы, құты болды. Сол кезде ол Біржан салдың «Сен түгіл патшана да бас ұрмаймын» дейтін өрлігін, Ақан серінің «Кепсер» әніндегі «Өзім сал, өзім сері мен кімге зар» деген сөзінің мәнін танып үлгірген-ді.

Әлібек Ақан серіден көп үлкен, әкесіндей адам. Сал, серілердің өнерін ардақтаған Әлібекке Ақан сері алғаш рет Құлагердің бағын сынар кезде барды. Оны арқа тұтып, ел ішіндегі небір оқыс қауіп-қатерден сактай жүрер деп сері тобымен сеніп барды.

Әлібек жұрттың бәріне бірдей құшақ жая бермеген. Бір басына жетерлік ызбары, тізесі, дөң айбаты, бір бүлінсе ешкімге дес бермейтін көкдолы қаһары сол кездегі мейманасы асқан Жанбота, Азынабай, Нұртаза болыстар мен паң Нұрмағамбет сияқты тоғышар тоңмо-йындарды қатты сескендіретін-ді.

Ақан сері сол Әлібектің ауылына келіп жатқанда Жүсіп төре де ойда жоқта сап етіп тағы да келе қалды. Бір отырыста Жүсіп төре Ақан серіге қалжын айтқан боп:— Иә, Сері сені бұл ауылға батыр шақырды ма?— деді.

— Иә! Сен сияқты кісімшіл паңдарды дірілдеткен Әлібек батыр шақырды!— деді ол сабырмен.

Бұған жұрт ду ете түсті. Жұрт күлкісінен құты қашқан Жүсіп төре көзсіз тасырлығына басып:— Ал, небір игі жақсылар бас ұрған Әлібек батырға не әкелдің?— деп қадалды.

— Мен елдің дауын, кем-кетіктің көз жасын, түкке арзымайтын көкіректі, тыраштықты әкелгем жоқ, әнім-ді, жырымды әкелдім. Бағылан жігіттерімді, Құлагерім-ді әкелдім!— деді Ақан сері.

Жүсіп төре бұл сөзді көтере алмай, шала бүлініп, орнынан тұра бергенде Ақан сері:— Жігіттер, Құлагерді бір қарап қойындаршы, төрелердің ат құйымшағына то-тияйын құятын әдеті бар еді,— деп мырс етті.

Қоңыр аттың ел гулеткен өлімінің себебін ол Жүсіп төреге осылайша еске салды.

Әлібектің ауылы көзінен жастық оты жалындаған Ақан серіні бірнеше күн шырқатты. Оның аққудай сыланып отырып сөйлеуі, киім киісі, тұңғық ойлы жанары, сыпалығы... бәр-бәрі жап біткенді ауызына қаратты. Емін-еркін шалқу үстінде ол Шығыс поэзиясының інжумаржаны «Ләйлі-Мәжнүн», «Жүсіп-Зылиқа», одан қазақтың кең сахарасына ауадай жайылған «Қозы-Көрпеш — Баян сұлуды» сел-сел ғып бірнеше күн ағылтты. Жұрт: «Жанақ өлмепті», «Шөженің арманы жоқ», «Кешегі дүниеге сыймаған Сегіз сері», «Тағы бір Біржан сал!» деп Ақан серіні қандай кереметтерге тенерін білмей, әбден тәнті бол, көкке көтерді.

Әлібек Құлагерді сыншыларына көрсетті.

Осы кезде Әлібектің де екі торысы өз манайын шулатып жатқан-ды. Құлагер осы екі торымен бірге бапталды, бірге жаратылды. Бәрін бірге суытты. Бір күні Әлібек үш атты жарыстырды. Бірінші боп Әлібектің бәйгі торысы, екінші боп Құлагер, ең соңында дөнен торысы келді.

Әлібек бұған іші жылып:— Ізетіңе құлдық, серім, Ай-бергенге бәйгі торыдан озба, деп қатты тапсырғанын білініп-ақ тұр. Ол менің көңіліме қарағаның. Әй, бір шалқытса сені, осы Құлагерің шалқытар!— деп қатты сүйінді.

Сол жазда Керейде Жыршы дегеннің асы болады деп дүйім ел әзірленіп жатты. Осы асқа Ақан сері де, Әлібек те баруы керек. Әлібек Ақан серіні өнерпаз тобымен қоса алып баруды ойлады. Ақан серінің де күткені осы еді.

— Құлагерді Сіздің атыңыздан қосам!— деді ол.

— Аруак жар болсын, серім!— деді Әлібек.

Әлібек бас боп Ақан серінің екі әншісі — Бәтжан (Малтабардың Қожым атасынан; Ақтоқты, Ұрқиямен аталас; Қожым ішінде бұл Бектауылға жатады. Мұны Қылды Қарауыл әзілқой, ойыншы Бәтжанмен шатастырмау керек. Мен осы оқиғаларды жазу үстінде әнші Бәтжанның Шолақ өзектегі Тіленбай деген баласы, Ақан серіні көрген қария дүниеден қайтты.

Әнші өмірінен осы кісіден көп әңгіме естіген Сарбұлақтағы Қабдыуәли қарт соның жаназасына жүріп кеткен-ді), Сұлтанмұрат (Шоктыбайдың Қантай атасынан; реңі қап-қара әрсіз адам болған. Ақан сері оның үніне ештеңені теңгермеген, «Шіркін-ай, бұл бұлбұлға

бір әсем өнді қаптап қойып сайратар ма, еді!» деп оған өле-өлгенше қызыққан), екі палуаны — Ожымбай, Қалмақан және басқа да ойыншыл жігіттері шықты; бұларға қоса Әлібек ауылының өңкей тарлан боздары косылды; бас-аяғы қырық жігіт жер солқылдатып, кең дала, орман-тоғайды әнге бөлеп, зор сұсты салтанатпен Керей елінің асына келді.

Керейдің бір топжарған жыршысы:

Хош келіңіз, Әлеке,
Қайырлы болсын жолыңыз!
Аса ардақты қадырлы,
Өзгедеп Сіздің бұлыңыз.
Қадырың мол жасыңнан,
Алла беріп зор бақыт,
Қара да басың ханға ұсап,
Сізге келдім батырым,
Жырлап тұр біздей пақырым,
Халқыңыз Сізді күтіп тұр.
Шын көңілден жарқыным!—

деп шат-шадыман көңілмен құшақ жая қарсы алды.

Бәлкім, осы ас болар, 1982 жылдың 5 май күні Арықбалық ауданының «Мәдениет» ауылының қариялары маған Ақан серімен өш боп өткен Нұртаза болысты, оның туған інісі саудагер бай Сүлейменнің қысастығын, Керейдегі бір аста Әлібек пен паң Нұрмағамбеттің билікке таласқанын айтқанды: Әлібек паң Нұрмағамбет басқаратын сол астың билігін тартып алған (паң Нұрмағамбет осы астағы мұқалғанын кек санап кейін әкесі Сағынайдың асына Атығай, Қарауыл, Уакты, Керейдің де маңдай алды марғаскаларын шақырмаған. Оған Біржан сал да бармаған).

Керей асында Ақан серінің аскак шырқауын бірінен бірі қағып алып әуелеткен Бәтжан, Сұлтанмұраттарға әнші ілесе алмай, аюдай ақырған Ожымбай, Қалмақандарға палуан шақ келмеді. Ең ақыр аяғында жер мен көкті шаң қылып заулаған қыруар жүйріктің алдында — Құлагер, одан кейін Әлібектің бәйгі торысы, жетінші боп дөнен торысы ілікті қаракшыға. Он жетінші боп Әлібекке арқа сүйеген Атығайдың бір жалғыз жігітінің аты келді. Бәйгеге тігілген малға төрт жігіт зорға не болды. Ас тарқаған соң Әлібек бір тоғызды ас несінің босағасына байлап, қалғанын жоқ-жұқана жұртқа таратып жіберді.

Әлібек Ақан сері, Бәтжан, Сұлтанмұраттардың әнімен нең даланы жаңғыртып сәнді шерумен өз ауылына оралды.

Әлібектің ауылында таңғажайып ертегі дүниесіндей, ой, бір қызықты, желікті, сайран күндер өтті. Серілер де мәз, ел де мәз. «Ақан сері... Құлагер»... Бар ду-ду сөз осы ғана!

Бұл ауылдан қайтар күні Әлібек:— Жұрт мені батыр, дейді. Елдің жел өтінде тұрып жауды жасқағым жок. Ондай жайды бастан кешкеннің өзінде қазақ о бастан «батыр бір оқтық» деген. Бірақ, ел үшін еміреніп, етігімен су кешіп, қу толағай жастанып, ат үстінде қалғып ел мен жердің пұшпағына жат қолды тигізбеген қас батырлар данқы да өлмеген! Менің батырлығым — кісілігімді ұстай білгенім! Осыған дақ түсіргім келмейді, Серім! Ал, Сен болсаң өзіннен де ұзақ жасайтын өнердің, жеті қат жер астында жатса да жақұттай жарқырап адам жанына сәуле, нұр түсіретін әннің иесісің! Ендігі Біржан салсын! Білем, бір басыңа түскен жар қайғысын да қайыспай көтеріп келесің. Күңгірт шалған көңіліне жебеу болар ма екен, бір себі тиіп желпіндірер ме екен, қылқұйрықтың түйғыны, деп ұстаушы едім осы бір сүйкімді қара бедеуді, мін, Серім! Сұлу ат үстінде көркейіп, көркем боп жүр, иығыңа жанат ішік жаптым, қабыл ал, Серім! Шабытыңды шығанға шырқататын қыраным — Қара Торғайды қондырдым қолыңа! Қолыңда түлет, қолыңда қартайсын, оған дейін көк жүзінде, көгала бұлт арасында шарлатып бақ, Серім! Түзді, түз тазалығын сүйген кінәратшыл пәк жүрегің бар, дәйім түз кезесің, әнің де түзге шыққанда еркін толғаныстан туады... ұсатпай жүрген қиялды қағып түсіресің бе, әлде қайғызарды ұмыттыратын түз аңына ынтыққанда көздегенің кате кетпес, мына бір түзу қара мылтықты ілдім еріңнің қасына!— деп ел аңыз қылған сый-сияпат көрсетті.

Әлібектің Ақан серіге өкіл әке атанатын кезі — осы кез!

Бұдан кейін сол қойындасып жатқан төрт момын елдеріндегі ас, тойларда Ақан сері мен Құлагердің шаттығына Әлібек тек сүйсінумен болды, оны дәйім қолдап, бірге жүрді.

Бір сұрапыл ас Қыпшақ елінде өтті. Бұған бүкіл Торғай дуаны дүрлікті. Оған Орынбор, Сібір өлкесі тұтас, жалпақ Сарыарқа, Ертіс, Тобыл бойына түгел сауын айтылды. Осы асқа ат сұрыпталғанда, басқа бөтен елдердегі небір пырақтардың данқы естілгенде Ақан серінің өзі және елдің сұңғыла шешен билері, игі жақсылар, ат сыншылары, саятшылар... бәр-бәрі тағы да Әлібек батырға сеніп тоқтамға келген.

Ел елде жаксы да бар, жаман да бар. Өмірдің неше алуан күйінішті, сүйінішті ду-дуы содан шығады.

Қыпшақ еліндегі сол аста аттар күндік жерден айдалған. Құлагер жалаулатқан қарақшыға іліге бере алдынан жапырыла шапқан нөпір топтан жалт бұрыла беріп зорға тоқтаған.

Қыпшақтың қиянқы дөйлері бәйгі беруден бас тартып, дау шығарғанда еш жөн сөзге келмей тұрған бір көкезуін Әлібек кеп қылышының сыртымен қақ жауырынан тартып өткен. Бәйгіні алған!

Ақан серіні «Үркек Кері» осылайша тағы бір ұшпаққа жеткізген!

Ел намысының жұлдызы боп жанған Құлагерін Ақан сері осы сапардан кейін:

Мінгенім, Құлагерім, өзің тұлпар,
Қолыма ұстағаным тағы сұңқар.
Жастықтың арқасында қылдым сайрап,
Өзім сал, өзім акын, емеспін зар.
Алып ем жиырма бесте дөненінде,
Көруге қызығыңды болып іңкәр.
Бәйгіден үш жүз аттан озып келдің,
Артыңнан жете алмаған талай тұлпар...—

деп жырлады.

Кейін ол:

Сұлу ат, жаксы әйел, ер қайрағы,
Жігіттің болып өстім боз тайлағы —

деп «Майда қоныр» әнінде сайрап дәуренін емірене еске алды; басты айналдырған сол өмірге ештемені теңгермеді.

Ол осылайша толықсыды!..

Арада жылдар керуені өтіп жатты...

Құлагермен жүріп ел-елді әнмен қырған Ақан серінің көңіл түкпірінен үміт оты жылтылдады. Ол бір есті алған болжаусыз сәуле — Ақтоқты!!!

Сырымбетті бетке алып Ақан сері біресе қара бедеумен, біресе Құлагермен талай жосылтты, талай түн катып, көл жағалап, тау жөбелеп жорта берді.

Иә, осы бір шақта Құлагер мен қара бедеу Ақан серінің беймаза көңілін алып ұшты да отырды. Бұған қоса зеңгір көкте шарқ ұрған Қара Торғай оны биік-биік тауларға салды, бір қыста алпыс түлкі алып, жаз болса құс базарындай шулаған айдын көлдерді жағалатты: ол үн Ақан серіге ән еді, жыр еді. Табиғаттың тіл байлар көркі

оның көкірегін тылсым сырларға толтырды. Оның жүректі діріл қактырған ғашықтық әндері, шілдехана, қыз-ойнақта айтылған айтыстары, жақсылар мен ездерге, тоғышарларға арналған уытты сөздері осы бір шалкудың буымен шықты.

Ақынды, әншіні мұратқа жеткізетін де, оны өмірден түнілдіретін де арман! Армансыз тіршілік тіршілік болып па, еді! Бірақ, сол шіркін орындалса қані!

Ақан сері үшін Ақтоқты күндердің күнінде өкініштің әні болды да қалды.

Қара бедеумен Ақтоқтыны алып қашқан Ақан сері Сарым деген жерде ұсталды ғой. Бұл оқиға елге сол кезден-ақ қаз-қалпында тараған. Бірақ, жолы жінішке, еркі жоқ дәрменсіз әйел заты болса да Ақтоқтының Ақан сері үшін, дүйім елді сай-сүйегін сырқыратып тоқтататын бір жері бар. Ақтоқты ұзатылар сәтте өз қызынағына Ақан серіні шақыртып, дүрліккен елді зарлы ау-жармен үнін шығармайды. Сол бір аужардың әні де, сөзі де келе-келе көмескі тартып, еш жерде, ешкімнің жүрегінде ізі де қалмағандай ұмытылды. Бірақ, ел сол әннің әлі де болса бар екендігін білетін-ді.

«Ақтоқтының аужарын» мен алғаш рет Жөкей көлінің жағасында «Қазгородокта» естідім. Осында баяғы жазушы Елжас Бекеновтың ұлы — Болат Бекенов мектеп директоры; орыс тілі мен әдебиетінің маманы; ел тарихынан, дана билер сөздерінен, сал-серілер өмірінен әңгіме, дерек жинайды; этнографиялық ескерткіш-бұйымдар үйінің бір бөлмесінде музей экспонаты сияқты жайнап тұр; Ол маған Біржан сал мен оның жары Әпіш ұстаған үлкен ағаш табакты және көп, тың деректерді берді. «Біржан салдың «Айбозым» әнін жадында сақтаған орманшы карт Шаймұхан ақсақалмен мәміле тауып, сол әнді шерткен ескі домбырасын алып берді.

Ал, Ақан серінің хикаялары... «Ақтоқтының аужары» сол күні — 1982 жылдың 29 апрель күні Болат Бекеновтің үйінде шертілді. Әңгіме үстінде ол «Әттен, Әбдуәли ақсақалдың болмауы-ай!» деп өкініп отырды.

Сол жылы 15 июнь күні Болат маған хат жолдап, хат ішінде Әбдуәли Мырзахметов ақсақалдың жазбаларын жіберіпті. Соның ішінен «Ақтоқтының аужары» шыға келді.

Ақтоқты Жақсылық Қарауыл Сүтемген байдың мырзасы Жалмұхан келіп, алып кетейін деп жатқанда қашты ғой Ақан серімен.

Бұл оқиғаға дал боп күніренген жұрт көзінше Ақан сері ешкімнен қаймықпай ақ отауға кіріп келіп, шымылдық ішінде уілеп шерменде болған Ақтоқтының аужары деп мына әнмен жүректі тіліп түседі.

Қорқамын шымылдықтың құруынан,
Бір жаман қолып сұғып тұруынан.
Жалғанда қыздан сорлы жан бар ма екен,
Айрылып кете барар руынан.

Қоскөлді жылқы салып қиялайын,
Қолымда көк қаршыға, биялайым.
Атамыз атасынан кем болып па,
Несіне айтар сөзді ұялайын.

Қоскөлдің шөп шабушы ем қыяғынан,
Шошмын бір жаманның сияғынан.
Жұртым-ау, мен риза болар едім,
Құтқаршы сол жаманның тұяғынан...

Соңғы екі шумағы Ақан серінің 1963 жылы шыққан толық жинағында жүретін-ді. Айналып келгенде аужардың бір шама сөзі жөнге келгендей болды. Ал, әні ше? Әнді іздеп Көкше елінің қарт әншілері Байсейіт Байбосынов, Шаймұхан Омаров, Байжұман Ғабдуллин ақсақалдармен, көп көне көзден ән алып қалған әрі журналист, әрі әнші Кәрім Ильясовпен, басқа да сөз қуған, ән терген жандармен көп жүздестім. Көкше елін шарлаумен болдым.

1983 жылдың февраль, март айларында теледидарға «Ақан сері әндері» деген үлкен хабар әзірлеу үстінде жазушы Ақселеу Сейдімбековпен бір әңгіме арасында ол маған «Ақтоқтының аужарын» айтты; сол күйінде магнитофонға жазып та алдық. Сөйтіп, ол ән Ақан сері туралы телехабарда әнші Қайрат Байбосыновтың орындауында тұңғыш рет эфирге шықты.

Сол жылы апрель айының аяқ кезінде Қарағандыда жазушы Жайық Бектұровпен, басқа да журналистер, әдебиетшілермен Қарғу-де болған кездесуде бұл өңірге «Ақтоқтының аужарын» Көкшетаулық журналист, марқұм Мәди Сәрсекеев таратқан екен, сол жайға көзім жетті. Жайықтың туған қарындасы Фатима да осы әнді жан тебіреністе айтқан көрінеді.

Қарабедеу сол Ақан сері мен Ақтоқты ұсталған Са-рымида жығылып өліпті.

Ақан сері енді Құлагердің үстінде теңселіп Ақтоқты-ға арнап шығарған: «Ақтоқты», «Ақтоқтының сипаты», «Қеткенің бе, Ақтоқты», «Ақтоқтының аужары» атты

төрт әнмен сарсаң өмірдің азабын тартты. Қайғы үстіне қайғы жамалды.

Қатыгез тағдыр оны небір аянышқа тап қылды.

Құлагер Ақан серіні үйде отырғызбады. Үйде де қызық бар ма еді? Мәңгірген мылқау Ыбанынан басқа кімі бар?

Күндердің күнінде Қара Торғайдың да қанат, құйрығы сұйылды, әупірімдеп көкке көтерілсе болды шырылдап қона алмады. Кеше ғана... Күні кеше ғана көк тәкірісі боп найзағай отындай жарқылдаған алапат қыранның енді қанат қағуы да, қонуы да мұн. Уа, бейопа өмір, алдамшы күндер!

Адам тірлігінің кешегі басты айналдырған қызулы шағы... қызықтырғаны, торықтырғаны, сүйгізіп, сүйікті етіп, құмарлық отына күйдіріп, жүректен, тілден тәтті лебіздер, үн шығарып, тоқсан толғаулы сырға қарық қылған ғашық күндер өң мен түс, не қасқағым сәттік жан әуресі, жан азабы ма, еді?! Ақан сері сайын далада көк жүзіне сарыла көз тігіп зорға-зорға қалқып келе жатқан Қара Торғайға қимастық сезіммен:

Келеді Қара торғай қанат қағып,
Астына қанатының маржан тағып,

деп сөз гауһарын іздеді.

Бірге өскен кішкентайдан сәулем едің,
Айрылдым қапияда сенен неғып,—

деп ол оқыс өз көксеуін, өз зарын қосып кеп жіберді.

Ақтоқтымен кішкентай кезінен қадірлес екені рас еді ғой, рас! Апырай, жайнаған екі өмір, екі мұнлықтың осы бір халі, осы бір үндесе қалуын қараңыз? Ақан сері мен Қара Торғай! Екеуі бір тағдыр боп тұтасып кетті! Ән қанатын жайған Қара Торғайдай кендікті, кеңістікті тіледі. Бұлдыр дүние сағым боп құбылды, әлі де болса алдағысы келеді. Әлі де болса әлденеге емексіген Ақан сері «енді Құлагерім шалдықпаса екен» деп ұлы тіршілікке тағы да ашық көзбен, ғашық көзбен қарасам деді...

Ақан сері Құлагерімен салдыртып жүріп түн көрпесін серпіп тастаған таң сияқты бір ғажайып әнді ойда жоқта жарқ еткізді. Ол оны — «Үш тоты» деп атады. Бұл бір қиял ғажайып ертегі, не таң сәрідегі талмалы сәтте тербеген тәтті түс! Ақан серінің өзі де оны түс қып шертіп, бейнебір махаббат дастаны ғып толғады.

Әнді әуелі қыз жеңгесі сызылтады, оны іле қыз сын-

сып қостайды, бұл екеуінің арманды лебін енді жігіт кеп демеп, әуелетіп, шалқытып әкетеді. Бұрын-соңды кездеспеген осындай ән кімге арналды? Бұл үш тоты кімдер?

Сырымбетте Қожым елі бар. Соның бір бұтағы — Нұрбайдан тарайтын Тінәлі қажының Ұрқиясы, тағы да сол Қожымдағы Майқок деген кісінің қызы Үрім, Шоқанға немере қарындас Жамал — міне, осы үй айтулы қыз! Шетінен әнші, іскер, оюшы, жігіттің небір түрі қызыққан осы үш аруды Ақан сері — үш Тоты деп атады. Ел де солай атады. Ноғай Қарауылда Есенгелдіден — Еділ, Жайық, Боқан, Кегі, Дауыл өрбіген. Нұртаза болыстың ұлы атасы — Кегі, өз әкесі — Кемел. Кемелден Сүлеймен, Әнәпия деген тағы екі ұл бар. Нұртаза ат үстінде, әкім боп мансабы көтерілді; патша әкімдерінің құлы боп, помещиктермен жағысып, Каратал, Қоскөлден Ақан сері әулетін ығыстырған.

Сүлеймені саясаты мол, қулыққа жан жеткізбеген алаяқ, ірі саудагер; алғырлығы, беттілігі өз тұқымына зор айбар болған. Ол май заводын салдырған, былғары заводын салуға да кірісіп жүрген; елден тері-терсек, тоң май, сүйек жинатқан. Омбы, Қорған, Тюмень, Қызылжар қалаларында сауда жасайтын үйлері, байланыс жасаған саудагерлері оның бір ісін екі ғып өсіріп, өнімді ғып отырған.

Қорамса осы Сүлейменнің атағына, байлығына қызығып, оның бір сары шикіл қызына Ақан серіге құда түспекші боп сөз бастап кеп қалды. Сүлеймен оған «Сендей ұсақ саудагермен сүйек болмаймын» деп кергіді. Онысымен қоймай «Сөз айтып келсең ірі, игі жақсыларыңмен кел» деп Қорамсаны именшектетіп, қорынтып қойды.

Бұл жайды естіген Ақан сері Құлагермен заулатып отырып Кемел-Боқан ауылына келмей ме?! «Үш тоты» әні бұл ауылға да жеткен екен. Және гу-гу сөз кеткен желдей есіп. Бақса, Нұртаза, Сүлейменмен бір туган Әнәпияға Тінәлі Қажының қызы Ұрқия бесікте атастырылыпты; қырық жетісі төленіп, құйрық-бауыр жесісіпті...

Дәл осы кезде Ақан сері Құлагермен тағы бір алапат іске көзді жұмып кеп жіберді. Үш тотының бірі — Ұрқияны алып кеп кашсын!

Ел іші тағы бір жойқын жанжалмен дүрлікті. Кемел-Боқан ауылының айбынынан қорыққан Қожым ауылының пысықтары Ұрқияны алдына отырғызып алып

Құлагермен көлендеген Ақанды атып тастаймыз, деп жүлқынды.

Сонда «Ақан... Ақан...» деп шырқыраған. Ұрқияның көз жасына шыдай алмаған Тулақ батыр: «Апырай, Ақан серідей жігіт піріне, Ұрқиядай тотыға, Құлагердей пыраққа қандай қанды көздің қолы барады?! Тимеңдер түге!» деп даурыққан елді зорға басты емес пе?!

Кейін Қорамса Ұрқия үшін Тінәлі қажыға өтіп кеткен қырық жетінің өсімін көп жыл бойы Сүлейменге төлеумен басы катты.

Ел болса Ақан серінің Ұрқиясын ардақтап «Үш тотыны», «Ұрқияжан» және «Ұрқияның аужарын» той мен астарда, шілдехана, қызойнақта махаббаттың жыры ғып асқақтата берді.

Құлагер Ақан серіні тағы бір жұмақ дүниесінің есігіне енгізді.

Жоқ, бұл да қалғып бір кеткенде жылт ете түскен тәтті түстей өте шықты...

Ел енді Ақан серінің:

Басты ғой қайғы-қасірет мен пақырды,
Дүниеден арманда боп сәулем өтіп,—

деген жаралы әнін зарлатты.

Үш ай ғана отасқан Ұрқия шешек індетінен қыршын кетті. Оның жетісін беріп жатқан күні туған інісі Айбергелді ат сүйретіп, ол опат болды.

Бұл неткен кекшіл тағдыр? Бұл неткен төзім!

Ақан сері құла түзде Құлагерімен тағы да сенделіп, түзді паналады; су жағалап, тыныштықты қалап, енді бір сәт жалғыздыққа да бой үйреткісі келгендей боп ән тұнжыратқан тұңғыық қиял құшағынан ләззат тапты; өткеннің елесі сүйініші боп, алдағы күні көз талдыра бұлдырап, мұңға айналды.

Бірақ, Құлагердің желікті жүрісі, оны мамырдың жұпар лебіндеі сергітті, салқындап, сазарып қалған жүрегінің отын үрледі; Ақан серіге қарсы қол салған тағдырды кеудемен қаққандай боп, тағы да ширатты, ширектирды.

Сап етіп Сағынай асына сауын айтылды. «Оған тіпті сонау қырғыздың шоңы Шабдан манап та келеді-міс» деген сөздер қау шөпке тиген өрттей қаулады.

Паң Нұрмағамбет... сасық ырысын қоярға жер таппаған топмөйішнің асы бұл! Оны төрт момын елдің бәрі жазғырған. Амал не, ас елдің салты, ол елге сын! Ақан сері бұл асқа барғысы келді. Алып ұшқан Құлагері оған

тағы да бір шырақ отын жылтылдата берді. Барады, барса тек Құлагері үшін, оның сынға түсер тағы бір бағы үшін барады! Ақан сері Құлагерді Ақтоқты ұзатылып барған елде Мөңкі деген балаға мінгізіп баптай бастады; Мөңкіге арнап қызылдан көйлек-шалбар тіктіртті.

Ақан серімен жұлдызы қарсы Нұртаза болыс бас боп, паң Нұрмағамбетке наразы елдің біраз игі жақсылары бұл асқа Құлагерді апарма деп зілденді.

Ақан серіні Ақан сері еткен бір қасиеті — беттілігі еді. Оны ешкім тоқтата алмады. Ол Сағынай асына барды...

Күндік жерден айдалған үш жүз жетпіс аттың ішінде үстінде қан қызыл киімі, астында Құлагері бар Мөңкі баланың тілегін тілегеннен басқа елде еш айла қалмады, сонда. Құлагермен қоса өз ағайындарының екі айтулы жүйрігі Ақшақар мен Сарыала ат кетті. Бәрі бір ауылдан...

Ақыры немен тынды?

Ерейменнің етегінде жеке дара келе жатқан Құлагердің бөксесіне жау шокпары кеп тиді. Ереймен тауы теңселіп, сынсыған қара орман қайғыра бас иді, көз жасы көл болып, ел қарғысы жер тітіретті. Адам жүрегіне тек сұлулық нұрын, парасат лебін күйған періштедей пәк Ақан серідей ақынға, сұңқардай санқылдаған әншіге осынша қастандық, осынша сәтсіздік ылайық па, еді?

Ақан сері жығылып жатқан Құлагерді көргенде «баспа-бас қызға бермес жануары» кісінеп қоя берді. «Ағатай-ай, қан қызыл киімді неге кигіздіңіз маған. Қапқа бөгіп қалдық-ау!» деп жер бауырлап Мөңкі бала жылады.

Ақан сері Құлагердің басын құшақтап үш күн отырды. Артынан саба-саба қымыз, табақ-табақ ет келді. Көзінің жасын сауған қанжығалы Саққұлақ би осы бір құтсыз асты басқарғанына өкініп, Құлагердей ер пырағын жоқтап: «Ә, паң Нұрмағамбет, сиырдың қысық мүйізіне арзымайтын әкенің асына қазған ошағың бір-ақ күнде тып-типыл болар, бірақ Құлагердей тұтпар даңқы ғасырларға кетер! Саған әлі талай ұрпақ лағыңет айтар» — деп жер сабап отырып алды.

«Қасиетсіздің асы ас болмай көздің жасы болды ғой!» деп бір жақта Біржан сал күңіренді.

Үш күннен кейін ел жақсылары Ақан серіні жұбатып, тоқтама келтірді, Құлагерді бауыздатты, басын кебіңге орап жерге көмді.

Қайран Құлагері! Ақан серіні бес жыл асқақтатып, әбден толықсып тоғыз жасында қапыда мерт болды.

Ән қайырмасындағы ең налалы түс — «Бөрібай-ай, Бөрібай-ай» деп қынжыла қиналатыны... сол Бөрібай кім еді өзі?

Сәл шегініс жасалық...

Бұл қайғылы астан бұрын Ақан серінің мәртебесін аспандатқан ғаламат ас — Құлагерге қылқұйрық тұқымының ең асылы пар келмеген Акқошқар-Сайдалының асы болмады ма, Алтай елінде! Сол аста Құлагермен бірге Арғын ішінде Мұрат деген бір бұтақтан тарайтын елдің жуандары Батыраш, Қотыраш дегендер дәулетті жесір жеңгелерінің аттарын қосты; Баракбай деген көк бөрі де атын қосты. Бөрібай осы Баракбайдың даяғашы жігіті еді. Шаш ал десе бас алатын осы қағынған кара жүрек қарақшыға тақалып қалған аттардың алдынан шауып шығып, елден ерек Баракбайдың боз атын көтермелеп тарта жөнеледі. Мұны көріп қалған Ақан сері «Көтерме бар ма еді?» деп оны тоқтатпақшы болады.

Ол бетсіз оған тоқтасын ба? Ақан сері оны қамшымен шарт сткізеді.

«Саспа, Ақан, қан жыларсың түбінде!» деп әлгі Бөрібай қатерлі сөз айтқан сонда.

Сағынай асындағы Құлагер қасіретін айналып келгенде ел осылардан көрді.

...Қасым қарияның дәптеріне осы оқиғалардың біразы енген. Елден жиған кей әңгімені Ербаһрамға мен де қосарлап айтып отырдым.

— Әрине, Ақан серіні ет жақыны біз ғана іздеп, біз ғана қастерлемейміз; ол халықтың бір ғасырда бір-ақ туатын асыл перзенті! Қазақ әнінің інжу-маржанын берген өнердің бір еркебұланы! Құлагеріндей дүлдүл ақыны! Тұла бойы даналықтан жаралған табиғат сыйы, ол! — деп Ербаһрам бір ойлы толғанысқа түсті.

Сыртта Көкшенің көк нәсері төкті де тұрды...

Тағы да Қасым қарияның дәптеріне ілікпеген Ақан серінің сәйгүліктері көз алдымда сылаң қақты. Оларды Сырымбет, Зеренді жағы жыр қылатын-ды.

Қоңыр ат пен Құлагердей пырақтарды әлпештеген Ақан сері кейін өмірдің соқтықпалы соқпақсыз жолымен тағдыр қатыгездігін бастан кешіп, көп сынып, көп мұқалып, құла түзді мұңды әнге ұйытқан шақта да көрікті, көсем аттар астынан түскен жоқ.

Құлагерді жоқтаған Ақан серінің:

...Сен өлсең, орның басар Көкбесті бар,
Болады құдай косса о да тұлпар,—

деуі де тегін емес еді.

Көкбестіні ол Құлагер өлгеннен кейін мінген. Ол да ауыздықпен алысып, ала қашатын арынды, ұзаққа сілтейтін ірі жануар бопты. Бірақ, қан бәйгіге Ақан серінің зауқы шаппай торыққан кезіне тап болды ол.

Енді бірде Қараөткел, Нұра бойы Аққұм көлінің жағасындағы елде Ақан сері Кербесті атпен алғыр қаршығасы Көкжендетті іздеп:

Көкжендет сені салдым өзенді өрлей,
Кербесті атым жүрмейді көзі терлей,—

деп сарыла әндетеді. Ән соңында:

Құлагер, Қара Торғай тірі болса,
Қайғырып Көкжендетті іздер ме едім,—

дейді ол ғайып боп жоғалған қаршығасынан түңіліп.

Түңдей түңерген көңіліне тағы бір шырақ жанар ма екен, деп, сонда да ол ат үстінен түспеді, ел кезді, жаншын қинап ән салды. Жан дауасын табу қандай қиямет!

Тағдыр Ақан серімен ойнады, Ақан сері оған ойыншық болғысы келмеді. Ауыр мұң ширықтыра түсті оны!

Жұрт Ақан серіні сандалып қалды-ау, деп аяушылығы мен табалауы бірдей боп неше саққа жүгіртіп жатқанда ел ішінде оның:

Қыздарды мен не қылам қылаң-сылан,
Қалайша ғашық отқа сабыр қылам.
Жаңартқан өмірімді қалқа бала,
Басы «жұм», ортасы «мем», аяғы «аям»,—

деген бір тосын әні ауыздан-ауызға тарады.

Бұл үш тотының бірі — Жамалға арналған ән еді. Төрелер әулеті одан Жамалды қызғанды, оны оған көрсетпеуге тырысты. Ақан сері Жамалға астыртын хат жаз берді. Жамал өз келешегін болжай алмай біраз үнсіз қалды. «Бұл Жамал неге ғана көзіме көрінді?» деп тағы да ғашық отына күйген Ақан сері:

Тал бойың Құлагердің сағағындай,
Тамағың піскен алма сабағындай.
Қаз мойың, мөлдіреген қарақат көз,
Иегің ителгінің тамағындай.
Ішінде өз жұртыңның еркелейсің,

Айдыңның ақ қайраңы, шабағындай,
Осынша жүрегімді жандырғанша,
Ұл болып тусаң нетті қарағым-ай!—

деп шарасыз күйге түсті.

Тағы бір дүдәмал үмітке ұмсынып, қым-қиғаш өсек-аянға басы шатылды; төрелер ауылын көп төніректеп, көп торыды. Үш тотының бірі — Үрім сұлуға мұның айттып, ол арқылы Жамалға өлеңмен хат жіберді. Бұл іске Жанақиден деген жігітті де жұмсады.

Бұраң бел, жазық маңдай, сүмбілдей шаш,
Тартылған бойың сымдай, қиылған қас,
Ақ жүзің түстік жерден көрінеді,
Секілді жарқыраған брильянт тас!
Сипатың жұмақтағы қорлығайын,
Көрген жан Жамалыңа болады мас!

деп осы сөзіне Жамал ләм-мим демесе де соның өзі оған өмірдің бір рахат жұбанышындай сезілді.

Жамал іштей булығып, іштей жылап, іштей сүйіп есіл серіден алыстап, жат болып, айттырған жеріне ұзатылып кете барды.

Сол кезде Сырымбет Сырымбет болғалы естілмеген кең айдынды, биік шырқау, көкіректі қарс айырған мұңзары жүректі діріл қақтырып бір шексіз арманмен зарықтырған өң созылып көкке өрледі.

...Лашыңға ылайық қарағым-ай,
Бөктергінің іліндің тырнағына, еркесм-ай,

деп Ақан сері Жамал қыздан үміті үзіліп, аңырап қала берді.

Ел бұл — «Сырымбет» әнін ел мен жердің, мөлдір махаббаттың гимні етіп тебірене айтты. Қорлығы мол тағдыр Ақан серіге осының өзіне шүкірлік дегізді.

Көкбесті, Кербестіден кейін Ақан сері керкөжек деп бір кертайды үйретіп жүргенде ол құлан сияқты шу асаудың өзі боп байлап қойған жерінде буынып өлді.

Ақан сері Биіктесін деген жерде отырған Ақтоқтыға кейін де күтпеген жерден жолығыса берген. Сонда мінген торы атына тағы бір торы ат ілсеп жүрген. Сырымбет еліндегі қариялар оның бұл кездесуі де сәтсіз боп, Ақан серіні одан сайын ашынтып, кейін мүлде түңілдіріп жіберген деседі.

Ақан серінің екі торы атпен нең далада жүріп алатын жалғыздығы ел ішінде қиялға сыймайтын неше түрлі «періштелермен кездесіпті» дейтін гу-гудің шығуына себепші болған.

Бұдан соң енді бір әңгімелерде Балқадиша еліне мініп келетін Телжиренді де жан қызығарлық жануар еді деп сыпаттап жатады ел.

Сарыбұлақтағы Кәкен, Қабдыуәли ақсақалдар «Ақан сері Ыбанын ертіп қыста ауыл-ауылға қонып жүргенде өңкей бір күрең ат шұбырып еріп жүретін-ді. Сол күреңдер әрі жуас, әрі сұлу, қызықты аттар еді. Ішіндегі бас күренді өзі мінетін: түнде сақырлаған сары аязда сол күреннің алдында шөптің арасында ұйықтайтын еді сері» дейтін-ді.

Ақан серіні көрген Кәкен ақсақал:

— Ақан сері Ыбан екеуі апасы Айшаның үйінде жүрген шағы, қартайған шағы... Ақан сері бір торғайдай қара тайды жеке киіз үй ішінде ұстады, өзі жүзіктің көзінен өткендей сұлу еді. Біз баламыз, әлгіге өлердей қызығамыз. Ол оны жылқыға қоспайтын-ды. Танертен жұрт бие байлап жатқанда ол кісінеп қоя беретін. Үні қандай күмістей сынғыраған! Ақан сері оны сол танертеннен шомылдырғаннан түске дейін бәйек болатын; сонан соң оны жетектеп ойнатып жүретін. «Қоңыр атым! Құлагерім! Телжиренім»... тағы... тағы бірдемелерді айтып онымен күбірлеп «сөйлесетін», еркелетіп құлағының түбін, мойнын, сауырын, алқымын қасып көп синалайтын. Бұл қара тайға Үкілі Ыбырайдың да келіп талай таң-тамаша боп сүйінгенін көрдім. Ақан серінің оған «осыны қара торғай қылып, құс қылып әнге қосшы» деген сөзін де естідім. Амал не, сол қара тай бір күні Ақан сері ел аралап кеткенде босанып кетіп, із-түзсіз жоғалды. Ол көп уақыттан кейін табылды; әбден тұралап өлейін, деп жатқан жерінен Ақан серінің өзі тап болған оған. Ақан серінің сондағы назаланғаны!.. Ол қара тайды аянышты жырға қосты; ол бір ұзақ толғау еді.— деді.

Сонда Ақан сері:

Қара тай қолға түсіп арандадың,
Ысылып жал, күйрығың таралмадың.
Халқыңды жаңамалай кашсаңдағы,
Айрылып бір мұсылман ала алмадың,—

деп мұң шағып, шыбын жанын шырқыратып, помещиктердің егінінен айдап шығып, соңына ылғи бір әулекілердің қоймай түсіп, ауылды айналдыра қуғанын қара тайдың өзіне айтқызады:

Тұсынан Малтекеңнің келте келдім,
Вибриай Қөшербай, деп өте бердім...

Малтекен деп отырғаны — Малтабар елі, ал, Көшербай — Ақан серінің өз туысы, ауыл иесі.

Ақан серіні көрген қариялар бұдан кейін оның ұстаған аттары болды ма, болмады ма, бірде бірін еске түсіре алмай қойды.

Ал, менің көкейімде осы сәтте Ақан серінің «Қарагер», «Көкалатай», «Телғаратай» деген әндерінің алуан-алуан көмескі сарыны шымырлап жатты.

Қылқұйрық тұқымының қадірін бір білсе Ақан сері білген. Атақты ат сыншылары да Ақан серідей-ақ болған шығар. Бәлкім, осы бір әндердегі ардақтаған аттар да оның әрі қуанышты, әрі қапаны көріп баққан көнілін желпіп, сергіткен шығар?

Ақан серіге үнемі шабыт беріп, махаббатқа желіктіріп құландай жосыған алмауыттар... сүйініші де, күйініші де мол есіл пырақтар! Үлкен жүректі әншімен олар да бір қызулы, дүбірлі өмірді бастан кешіпті!

...Әрқайсымыз өз ойымызбен өзіміз боп Ербаһрам екеуіміз жауынды далаға шықтық. Үй іргесінде ақ көбігі бұрқ-сарқ етіп, кәрі бурадай бұрқылдаған ақбас толқындары гүрс етіп құлап, жиырыла атылып, көкке шапшып, өрекіп жатқан көл арнаға сыймай мың бүктетіліп шиыршық атады, тас-талқан боп тепсінеді. Имантау көлінің осы бір аласұрған сәті Ақан серінің бейопа өмірден байыз таппай, бақыт таппай өткен беймаза кейпін елестеткендей еді.

БАЛҚАДИША

1985 жыл, 31 июль...

Көкше өңірі мамыр күніндей балбырап жатты: көк жүзіне ауық-ауық бұлттар ойнап себелеп жауып жауып, ол лезде шайдай ашылады, лып-лып етіп жұпар леп еседі.

Мен Көкшетауда қызмет ететін інім Өміртай Балабековтың үйінде радио-журналист Жанатай Бсkenовты тағатсыз күтіп отырдым. Екеуміз дәйім Көкше төңірегін бірге аралайтынбыз. Бұл жолы ол демалыста екен. Уақыты мол. Түс ауа бере Жанатай да келе қалды. Қолында репортер...

— Бағытымыз қалай?

— Балқадина ауылы!

Ақан серінің «Балқадиша» әнінің хикаясын 1981 жылдың декабрь айында зерттей бастап, сонын әлі үдесінен шыға алмай жүргем-ді. Әнші өмірінің бір бақытты, әрі күйзелісті сәті жыр етілген бұл ән әуел бастан аңызға айналып кеткен; ол жөнінде ел сөзі әркімді шертілетін, бірақ негізі бір арнаға, бір шындыққа тоғысып жататын. Бұл елде Ақан серіні көрген қариялар әлі де баршылық. Кейде олар: «Осы әнге күйеуің сексен бесте шал қадиша» деген сөзді кім жамады екен?» деп назаланатын, әннің өз сөзі барын айтып, оның әр жолын еске салатын. Ол әңгімелер толғандыра беретін. Көкейімнен кетпейтін.

Балқадиша жөнінде алғашқы әңгімелердің бірін «Қөкшетау правдасы» газетінің редакторы, жазушы Жанайдар Мусиннен естігем-ді.

Жанатай екеуміз тағы да Жанайдарға келдік. Жұмыс мезгілі еді. Тағы да Балқадиша хикаясы сөз болды.

— «Балқадиша» повесін енді бітірдім. Әлдеқашан бітетін дүние еді, уақыт дегенге зәруміз,— деп күліп қойды Жанайдар.

— Көркем шығарманың табиғаты ол өзгеше бір құбылыс, ал мен «Балқадиша» әнінің тарихын қаз-қалпында білгім келеді,— дедім.

Жанайдар менің дйттеген мақсатымды бірден түсінді.

— Ана бір жылы... о, одан бері қаншама көктем, қаншама қыс өтті, баландау кезім. Хасен деген етікші жездеміз бар еді. Сол кісінің үйіне бойы тіп-тік бір аққұба бәйбіше келіп жүрді. Киген киіміне, көркіне қызығып, «бұл кісі кім болады?» деп сұрадым, жездемнен. Ол жайбарақат қана «Балқадиша ғой. Маған сәнді кебіс тігіп бер деп келіп жүр» деді...

Жанайдар есіне әлде не түсті ме, үнсіз түрегеліп барып сейфін ашты. Ішінен бір сурет алды. Басында пұшпақ бөркі бар, сұйық мұртты, өңі ашаң, келісті қария...

— Зеренді жакта Қошқарбай тауы, оған жалғас Жыланды тауы созылады. Сол манда Ащылы, Жекебаяқ өзендерінің аралығында кең жазықты қаз-қатар Қылды қарауыл ауылдары жайлаған. Ол жер бұрын «Жыланды» болысы атанған. Осы елде Шәкейдің Ыбырайы деген аса зиялы кісі болған, өзі орташа ғана дәулет жиыпты, үйіне игі жақсылар, әнші, күйшілер, акын, жыраулар көп түскен, көп үйірілген. Жаратылысынан турашыл, әділ жан жігіт ағасы боп толысқан кезінде ел ішінде билік айтқан, сөзі дуалы боп жұртқа жаққан. Ән де:

«Қызы едің Ыбекеңнің Балқадиша» деп құрмет сезімімен басталады ғой.

Ақан сері елу жеті, елу сегізді мол қусырған кезінде көрген осы Ыбырайдың Балқадишасын! Мына суреттегі кісі сол кездесудің куәгері...

Телефон шылдыр ете түсті. Жанайдар:— Ә, бұл топографиядан ба?— деді трубканы көтеріп.

Телефондағы сөз бітер емес, ұзап барады.

Мен Ақан серіні елестеттім...

Кешегі сәнді келбеті жоқ, қырандай жұтынған өрлігінің ізі қалмағандай. Иығы бүрісіп, шапаны туырлықтай салбырап, құла түзде ат үстінде үнсіз мүлгіп келеді. Қасында жан дегенде жалғыз ұлы мылқау Ыбан ғана. Көрген бақыты, салған сайраны құйындай үйіріліп өте шыққан. Көзіне ештеме көрінер емес. Жан-жағы жып-жылмағай... дос та жоқ, қас та жоқ, бір тұңғыш меніреу дүние.

Бір сәт көз алды нұрлана түсе ме, жүзі жылып, жүрегі шымырлайды. Салқын жүрегіне әнінің оралғаны... «Бәтима! Бәтима! Ақтоқты... Ұрқия... Жамал» дейді ол өз-өзінен күлімсіреп. Бәріне қол созғысы келеді.

Жоқ, жүрегі мұздап барады. Асыл жарлары ұшып кеткен бір періште, бәрі! Зым-зия жоқ!

Бір кезде жер мен көктің арасы бұрқыраған шап боп, даланы тау мен тасты айқай-шу кернеді. Қисапсыз қылқұйрықтың сұрапыл шабысы! Алда жұлдыздай ағып Қоңыр аты, Құлагері, Қара бедеуі, Қербесті, Көкбесті, Торы, Күрен арғымақтары кетіп барады.

Қас қағып қалғаны сол, кең дүниеге сыйғызбай шалқытқан сол пырақтарының бәрі ғайып... бәрі жоқ! Кешегі даңғаза ас, шулы той, ұлы дүбір лып басылған.

Шаңқылдаған үн естілді.

Қараторғай! Көкжендет! Ол көк жүзіне сарыла көз тікті. Қыран құстарының бірде-бірін көре алмады.

Кенет ол «Бас!» деп қалды. Өз сөзінен өзі селк ете түсті. «Ә, Базарала» еріп келе ме десем» деп күбірледі де тынды. Құмай тазысын да жоқтады ол.

Енді несі қалды Ақан серінің? Әні бар, елі бар.

Ақан сері Балқадишаны осы халде кезіктіріпті.

Жанайдар әңгімесін қайта жалғастырды.

— Ақан сері қасында ұлы Ыбаны бар, Жыланды тауын жағалап келіп Тіріжан қажының ауылына тоқтайды. Осы ауылда бірнеше күн ән салады. Оны көрші отырған ауылдардың бәрі естиді. Сол ауылмен іргелес

жатқан Монтайдың Мұсасының үйінде шілдехана болады. Ақан сері осы шілдеханаға шақырылады.

— Сонда бұл Монтай ауылы ма?

— Иә.

— Туған нәресте кімнің баласы?

— Ол менің әкем — Баймырза!

— Солай ма?

Жанайдардың толық ақсары жүзі нұрланып:— Сол кезде Балқадишаның жиырмадан жана ғана асқан шағы екен. Әкесі Ыбырай — бітімі сұлу, сәулетті жан, деседі. Балқадишаның көркі сол әкесіне тартқан көрінеді. Шешендігі, әншілігі бар Балқадишаға такаббарлық қасиет те жарасқан. Сондықтан болу керек, оған жігіт пірі дейтін азаматтар батып сөз айта алмаған. Атастырылған жігіті Масабайдың Сүлеймені жібі бос жуастың өзі болады да Балқадишаға өздігінен беттей алмай көп бөгелген. Бұл да бір айтулы әулеттің ұрпағы еді. Масабайдың әкесі елге найзагер батыр боп аты шыққан жан. Ыбырай аруағын сыйлап Масабаймен құда болған, деседі.

— Ал қолыңыздағы мына суреттің жайын айтыпшы.

— Бұл кісі Ақан серіні шаттандырған бұланай шәкірттерінің бірі — Оспан. Менің қайынатам Сүлейменмен екеуі немере. Кезінде Үкілі Ыбырай екеуі осы елді әнмен дүбірлеткен. Оспанды 1959 жылы көктемде қайын жұртыма барғанда көрдім. Ақтоқты келін боп түскен жақсылық елінің адамы.

Оспан Ақан серінің ән-жырларын көп білетін. Тоқтатпай айтқыза бір мүдірмейтін дүлдүлдің өзі. Әр сөзі бір гауһар, үні қиял тербейтін шалқар шабыт несі еді.

Сол шілдеханада Ақан сері ұзақ толғау айтқан. Арасында Оспанға өз әндерін шыркатып, жаны сергіп, ерекше бір кұштарлық сезімге бөленген. Сөздерін ұмытппын, сол бір ойлы толғауды Оспан өле-өлгенше күніретті. Жазып алу есімізге келмепті. Жай әңгімесінің өзі бал тандайлы шешендердің лебізіне бергісіз әйдік әнші, Ақан серінің өмірлік серігі Бөжінің Оспаны деген кісі, осы кісі еді.

Жанайдар сәл іркіліп, ойланып қалған сәтте:

— ...Бір емес екі женген келіп отыр,

Рұқсат бізден Сізге, амал не, бар Хадиша!— дегізетін жеңгелері,— дей беріп едім, ол:— Иә, Балқадишаны әншінің қасынан тап алдында тұрғызып әкететін екі жеңгесі — Ділда мен Ұмсындық!— деп тоқтады.

Ақан сері осылайша қас-қағым сәтте Балқадишадай жаны сұлу арумен іштей табысып, жүрекпен, көзбен ұғынысқан. Бір-бірін әнмен түсінген. Әнші серпілген, шираған, шабыт аруағын шақырып шамырқана толғанған. Бір үміт сәулесі маздаған.

Осы шілдеханадан кейін Балқадиша тез арада айттырылған жеріне ұзатылады.

...Кетті деп Балқадиша естігенде,
Құшақтап құз-жартасты жылағаным!—

деп Ақан сері аһ ұрып, зар төгеді.

Амал не, қатыгез тағдыр оған тағы да қырын келіп теріс қарады. Жаны жаралы әнші Жыланды тауында телжиренімен ұзақ сандалып, тау-тас, өзен-көлді дірілдеткен «Балқадиша» әнімен запа шеккен көңілінің өксігін баса алмай жер-көкке, жарық дүниеге сыймай шаркұрады. Тағдырға, адамдарға шағынады. Балқадиша мұратқа жеткізбеген бір арман көксеуі боп одан алыстай береді, алыстай береді...

Жанайдар осы хикаяны біраз шертіп келді де ойға батты.

— Балқадишаның қыздары Зеренді жағында, деп естимін...

— Ендігі бағытымыз сол кісілер...

— Сапарларыңыз сәтті болсын!— деп қоштасты ол.

* * *

Бет алдымыз Зеренді...

Рульде өзім. Кеше іңірде басталған ақ жауын әлі бүркіп тұр. Жол тайгак. Жарты-ақ сағат жүрдік, алдымыздан бір бел көрінді, көз ұшында көгеріп Қошқарбай тауы жатыр көлбей түсіп.

— Забровкаға кеп қалдық-ау, деймін.

— Ана белдің асты ғой.

— Забровкада Сіз Ескендір ақсақалдың әңгімелерін жаздыңыз. Есіңізде ме?

— Есімде. Қазір соғамыз, сәлем беремін...

Жанатай күмілжіп барып:— Е, естімеген екенсіз ғой, ол кісі дүние салған,— деді.

— Солай де...

Ескендір ақсақалдың бәйбішесі бізді есік алдында қарсы алды. Заматта келіндері, балалары жинала қалды. Көңіл айттық.

— Ешқайда кетпейсіздер, қонақ боласыздар,— деді

Ескендірдің кіші ұлы Темірбек, бәйек боп жіберетін емес.

Біз жүрісіміздің мән-жайын түсіндірдік. Жанатай репортерді іске қосты.

— Балқадишаның қыздары дейсің бе, шырағым? — деп бәйбіше маған ойлана күлімсірей қарады.

— Білегін бе, едіңіз?

— Өзің келіп, біздің отағасымен әңгімелесіп жүргенде талай рет оқталдым. Мен сол — Балқадишаның туган сипілісімін! Солай шырағым. Менің атым — Хадидша!

Заматта өткен күндер көрінісі зу етіп өте шықты. Сәл, серілерден сыр қозғаған Ескендір ақсақалдың әңгімесін Жанатай екеуміз репортерге жазып отырғанда бұл бір жылы жүзді бәйбіше әр сөзді бас изей қосшап, тамылжып, үнсіз тыңдай беретін. Сөзге араласпайтын. Қараңыз енді, Балқадишаның сипілісімін, — дейді.

— Әкеміз Ыбырай үш әйел алған кісі. Дәулеттің буымен үйленбеген, оған жазмыштың ісі себеп болған. Үлкен шешеміз Жықыштан — Балқадиша, Сейітбаттал. Балқадиша менен көп үлкен. Мен 1906 жылы туыппын.

Жықыш дүние салғаннан кейін Балжан деген шешемізді алыпты. Ол Әйімбет ауылының қызы екен. Бұл кісі екі құрсак көтеріп, бірақ олар тым ерте кетіпті.

Менің шешем — Алтын, Тінібай қажының қызы. Бір шешеден Құлжәмила екеуміз бармыз, Құлжәмила Мәлік Ғабдуллин атындағы совхозда тұрады. Мына Қошқарбай тауын етектеп батысқа қарай шамалы жер жүрсеңіздер Кеңөткел ауылы бар. Тіпті, ол осы жерден-ақ сағымданып көрінеді. Балқадишаның Күлия деген қызы сол ауылда. Зерендінің ар жағында Айдабол ауылына тиіп-ақ тұр, «Сандықтау» совхозы. Балқадишаның кіші қызы — Нағима сонда. Екеуі де үйлі-баранды жандар. Құйеулері өзіміз тұрғылас көз көрген қариялар.

Төрт перзент көрдім, екеуін жерге бердім. Есқожам мен Темірбегімнен өрбіген кара-құрам бар. Біздің отағасы он жеті жыл мұғалім боп, одан колхоз бастығы, ауыл совет бастығы боп, біраз жыл сельпода да қызмет етті. Кейін бұл жерге 1958 жылы көшіп келдік.

«Балқадиша» хақында ел сөзі — жөн сөз. Ондай ән... және оны Ақан серідей адам шығарса, ол тегін бола ма? Апайымыздың Ақан серіге деген көңіліне қылау түспеді. Кейде әндерін айтып-айтып алып, жүзі гүл-гүл жанып шаттанатын, үні сырлы еді. Ал, сұлулығы... мен ол кісіге мүлде ұқсамаймын. Белі бүгілген емес, жар-

қыраған ақ мандайына сызат та түспеді, шашы да сұйылмады. Шаң жұқтырмай таза киінді; сол нұрлы калпы жан біткенді өзгеше бір күдіретпен тартып ғұмыр бойы өзіне таңғалдыра қаратумен өтті. «Балқадиша десе Балқадиша екен!» деген сөзді талай естідік те. Өзі де естіп бақты..

Енді ат басын тірейтін жеріміз — Кеңөткелі

Ә дегенше заулатып түкті кілемдей былқылдаған жалпақ саздың ортасында тұрған шағын ауылға да келіп жеттік. Балқадишаның үлкен қызы — Күлияның үйіне тоқтадық.

Күлия орта бойлы, нәзік бітімді, ақсұр келген, пісте мұрын, көзі өткір кісіге тік қарайтын жан екен. Тұңғышы Тұмырза қайтыс болып, соның қайғысы біраз қажытып тастапты. Үнілеп еңсесін көтере алмай қойды. Мұн шеккен ананы жұбата сөйлеп отырғанымызда сырттан осы үйдің отағасы Әлімжан ақсақал келді. Адамды бірден үйіріп әкететін кең қолтық, жүзі жарқын, қауқылдаған жан. Күлияға көзінің қыңғын салып:

— Тағдырға не лаж, жылап көрдік қой, енді бекінгеніміз жөн болар. Алыстан... сонау Алматыдан тегін қонақ келмейді. Қонақтарға көңіл бөлейік,— деп бізбен етене сөз бастап, жай-жапсарымызды сұрап білді.

«Балқадиша» әнінің оқиғасын ол тез-тез сөйлеп айтып та тастады. Ол сөзді әріден қозғайды, естіген-түйгені көл-көсір қарт әр нені кең шолады; сөзі қуатты, салмақты. Балқадиша әулетін жөн-жөнімен таратты, бұрынғы сырдың бәрін әбден шегеледі.

— Біз Дүйсен сері тұқымынанбыз. Бұл өңір Ақан серінің көп жүрген жері.

Соғыстан келсем Күлия отызға енді ғана ілігіп жолдасы Кеңеболат деген ағамыз соғыстан оралмай, жайнаған шағында жесірлік халге түсіпті. Сұрапыл қырғыннан аман-есен келген соң қуанышта шек жоқ, ой, біраз шайқақтап көрдік. Жалындай лаулаған кезіміз. Қырмызы гүлдей құлпырған қыздар да бар еді. Бірақ, мына Күлия мені ешқайда тырп еткізбеді. Сұлу-ақ еді, ол кезде! Балқадишаның қызы дерлік ұлпілдеген бір пәк ару... Шешесін көр де қызын ал!

Асыл енеміз Балқадишаның ақ батасымен Күлия екеуіміз отау құрдық, от жақтық, өмірдің ұлы көшіне ілесіп жүре бердік.

— Хаднша апайға соққандарыңыз оңды болған. Ол кісі айтқан әңгімені несіне қайталаймын. Анамыз Бал-

кадишадая ең үлкеніміз — Кәкім, ол кішкене күнінде қайтқан, одан кейін Әмен, Төребай, Гүлсін, Нағима, Жетібай...

Осы сөзден кейін милықтырып тұйыққа тіреген бір мылқау сәт орнады. Күлия күрсінді. Бәлкім, ол дүнпелік болған бауырларын, баласын еске алды. Бұл үнсіздікті Әлімжан ақсақал бұзды. Балаларын шақырып біраз суреттер алдырды. Күлияның отыздағы кезін көрсетті. Көзінде нұр ойнап еркелі, назды қылық танытып арбап тұр.

— Балқадишаны көргілерің келе ме, шырақтар?— деп қалды Әлімжан ақсақал.

— Балқадиша!

— Иә, Балқадиша! Суретін айтам...

— Суреті?

— Суреті! Осы ауылға, Алматыда тұратын бір кәдірлі азаматымыз Қарыпхан жұбайымен демалысқа келіп жатыр. Бір суреті сонда! Ал, бір суреті Айдабол ауылында Рахия деген келінінде болуға тиіс.

Ендігі сөзді Қарыпханмен жалғастыралық, шырақтар. Құдайдың құтты күні жауын, ауылымыз көлкіген су... машинаны қағыл-қағыл жерлермен айдап Қарыпхан жатқан үйге баруға болады.

Күлия шешей көзі жаудырап, бас иізіп қоштасып қала берді.

Қарыпханмен жүздескенде бір-бірімізді сырттай танытын болып шықтық. Ол Жанатайды бұрыннан біледі екен. Үйге кіріп жайғасып отырған соң алдымызға исі бүркырап сары қымыз келді. Әңгіме бірден Ақан серіге ойысты. Қарыпхан әнші өмірінің кейбір беймәлім сырларын қозғады. Бір кезде сөз арасында Әлімжан ақсақал:— Қарыпхан, ұмытпасам ана бір жылы сен Балқадишаның суретін алғая едің,— деді.

— Алғам,— деп Қарыпхан да қоштай кетті.

Елпілдеген мұндай ақкөңіл жан болар ма. Іштегі қуаныш бұлқынысын Жанатай екеуіміз зорға... зорға тежеп, бір-бірімізге масаттана қараймыз.

— Мына екі жігіттің жолы болды, онда?— деп Әлімжан ақсақалда бір қасиетті жоғы табылғандай алабұрта сөйлеп, разы болды.

— Балқадиша суреті менде!

Мен Қарыпханға Ақан сері өмірін зерттеп, қария сөздерін жазып, ескі қолжазбалар жинап, теледидарға сценарий әзірлеп жүргенімді айттым.

— Алматыға келейік. Ол суретін берейін!— деді Қарыпхан.

Бәтуа осылай болды.

Күн де қызарып ұясына батып барады. Бар маң мау-жыраған тыныштық дүниесіндей ұйып тұр. Кеңеткелден ұзықырап шығып, Қошқарбай тауының қыз бұрымындай өрілген сансыз бұлақтарының жалт-жұлт еткен күміс сәулесіне қызығып, жүректе тірі Балқадишаны көргендей бір ғажайып сезім оты тұтанды. Жанатай екеуіміз толқыдық, мәзбіз.

— Рас па?— деймін.

— Рас! Балқадиша!— дейді Жанатай!

— Жана Әлімжан ақсақал тағы бір суреті бар деді ғой.

— Иә, Айдабол ауылында... Рахия деген келінінде,— деді.— Әлде солай қарай тартсақ па екен?

— Күн кешкіріп кетті.

— Кештетті...

— Көкшетауға қайттық!

Жол бойы сол бір мақпал түн... ай қорғалаған жазғы түн... ду-ду шілдехана, аспанға өрлеген әндер... Кенет «Қәні, қыздар, жігіттер, қонақ төрге шықсын...» деген оқыс сөзден соң еңсесі түскен егде адамды көріп, оның кім екенін білмей тосырмап, ду көтеріліп, үйден түріле шыққан жастардың «бұл кім?» «Бұл кім?» деп даурығысқан үндері... ілезде бір топ жігіт-желең қостап нөкер қыздарымен ақ көйлегі сылаң қағып ақ үйге Балқадишаның келіп кіргені... «Ақан аға, Сізге Ыбекеннің Балқадишасы сәлем беруге келді...» деген осы бір көріністерді көріп, осы сөздерді естіп келем. Тап сол шілдехананың қызулы ортасында отырғандаймын.

Бір кезде тіліме ән кеп үйірілді. Осыдан біраз жыл бұрын Сырымбетте Сарыбұлақ ауылында жазған «Балқадиша» әнінің өз сөзі...

Қыз едің Ыбекеннің Балқадиша,
Есілді өрлей біткен, шіркін-ай, тал-Қадиша!
Сексен қыз серуенге шыққан кезде,
Ішінде қара басың, па, шіркін, хан-Қадиша!

Осы бір шумақ тербей берді, тербей берді. Бұл бір рахат сезімнен қол үзгім келмей Балқадишаның елден ерек көркіне сұқтанып, мына жол ұзай берсе екен деп тіледім.

Бағзы бір жерде осы шумақтағы екінші жолды «өзенді өрлей біткен...» деп те айтады. Ал, төртінші жолдың

ішінде шолпан жұлдыз, па, шіркін, сен-Қадиша!» деп келтіреді. Басқа жолдары да осылайша түрленіп, бір әсем бояулармен әшекейленіп бағады. Соның бәр-бәрі Балқадишадай арудың келісті келбетін күдіреттендірудің амалы!

Көкшетаудың оттары да көрінді. Жұлдыз атаулы бейнебір жер бетіне түскендей. Айлы аспанға қараймын, онда да жымын қаққан жұлдыздар!

— Бүгін біздің де жұлдызымыз жанды, Жанатай. Балқадиша табылды ғой!

— Ертенгі сапар Айдабол ауылы! Солай ма?

— Жанды жұлдыз!

— Әлбетте!

* * *

Айдабол ауылы...

Балқадишаның келіні Рахиямен әңгіме көңілсіз басталды. Бұл кісі жөлінде Әлімжан ақсақалдан біраз жайлы ұққам-ды. Көп балалы, мекнаты мол, тағдыр тәлкегін көріп баққан бір көнбіс жан екен. Тұрмыс тауқыметі де оңай тимепті. Аласа бойлы, қамшыдай қатқан қараторы әйел адамға мұнды көзбен қарайды.

— Мен Балқадишаның жолы болмай жүрген бір бақытсыз немересімен үш жылдай отастым. Бұрынғы жолдасым дүние салған-ды. Шүпірлеген бала-шағаға бас ие болу жалғыз адамға қандай қиын. Амал не, сол бейбақпен өмірдің алдамшы соқпағына түстім де кеттім, көп шиырлап, қажып та қалдым, ақыры ексеуміздің дәм-тұзымыз жараспады. Біз үш жыл бірге тұрғанда ол жазған өз туыстарының қыруар суретін мақтап көрсетіп отыратын. Бірақ, сол суреттердің ішінен Балқадишаның суретін көре алмадым; суреті қолға түссе, қап! Оны бойтұмардай қастерлеп өтер едім! Ерден кетсем де, елден кеткем жоқ!

Мына иек астында «Сандықтау» совхозы жатыр. Балқашин ауданына қарайды. Сол жерде Балқадишаның кіші қызы Нағима бар. Біз жиі араласамыз, қаласаныздар алып барайын, болса да өз көліктеріңіз өздеріңіздікі екен... лезде барамыз,— деді Рақия.

Бүгін де күн жауын. Күн күркіреп, төгіп-төгіп жібереді; аспанның бір жақ жартысы жарқырап ашылып қызыл, көк, сары түспен нұр таратып, кемпіркосақ тартылады. Жолдың екі жағындағы қалың шабындық толқындай жапырылып, жауынға малшынып жатыр. Үстіп

жапқан маржан тамшылар күнге шағылысады, жалтырайды. Көк жүзінде санқылдаған аққулар, көшкен бұлттар. Жер беті көлкіген су, ақ торғын бу...

Екі көзім жауын шайған жайнаған дүниеде, ал, көңілім әлі де алаң. «Нағимасы қандай жан екен?» деп ойға кетем.

Біз тастары бейнебір қолмен қалағандай, сыңсыған қарағайы көк тіреген таулы өңірге ене бердік.

— Анау етектегі өзеннің екі жағасындағы үлкен село — совхоз орталығы, ал, Сандықтау тауы осы жерден он екі шақырымдай жер. Бұл маң тұтасқан орман,— деді Рақия.

— Нағима осы жерде ғой,— деді Жанатай.

— Осында...

Сол Нағима...

Талдырмаш келген, жүрісі сыпа, аса сабырлы, биязы жан. Аққұба, реңді, маңдайдан тіп-тік түскен мұрынының сол жак, ұшында қарақаттай меңі бар. Адамға тура қадалатын шарасы кең көзінің айналасын әжім сызығы торлай бастапты. Сұрағымызға қысқа ғана жауап беріп, әңгімеге еркіндеп ене алмай, үнсіз қала берді.

— Енеміз Балқадишада ерекше бір тартымдылық болушы еді. Өзі де, сөзі де қандай көркем болушы еді!— деп қойды қариясы Нұрғожа ақсақал.

Нағима сөз төркінін түсініп, шалына қарап мырс етті. Күлкісінен о бастан пәктігі, бір кездегі ерке-назды қылығы, ізеттілігі сезіледі. Бұл кісінің жанарынан көз тайдыру мүмкін емес. Іңкәрлік сезім тұнған көзқарас.

Төрде көп суреттер ілулі тұр. «Осының ішінде Балқадиша жоқ па екен?» деймін іштей.

Суыртпақтап сөз бастамаса болатын емес. Мұны қабактан ұққан Жанатай:— Сіз Күлия апайдан неше жасы кішісіз?— деді.

— Мүшел жас. Екеуіміздің арамызда Гүлсін деген қыз болды...

— Бұл кісілер менде Балқадиша әженің суреті бар,— деп іздеп келген екен,— деді Рақия да сөзге араласып.

— Сенде ол кісінің суреті бар ма еді?— деді Нұрғожа ақсақал Рақияға жалт бұрылып.

— Қайдағы сурет...

— Бізде де жоқ. Кезінде сурет қадірін кім білген. Ақап сері әнінде Балқадиша қыз патшасы сияқты көрінеді. Адам қартайғанда толысады ғой, ал ол кісі қағзадай үлбіреп, тіп-тік жүретін...

Бір қыз бала лыпыл жүріп көп суретті алдымызға жайып салды. Бейнелер... алуан-алуан бейнелер...

— Мына бір суретіңіз қай шамадағы кезініз?— деді Жанатай Нағимаға қарап.

— Отыз бестегі кезім...

— Е, е, осы... осы сурет!— деді Нұрғожа ақсақал, суретті Жанатайдан алып қарайды кеп, қарайды кеп.

Екі көзі жаудырап, ақ бетінде бір мін жок, қасы қияқтанып туған айдай керіліп бір сүйкімді жан отыр, үлбіреп.

— Осы сурет... Бұл Балқадишаның толықсып келіншек болған кезіне қатты ұқсайды, дейтін үлкен кісілер. Балқадишаның суреті біреулерде бар деп естиміз, ал қолға түссе, шіркін! Ал, Нағиманың осы суреті Балқадишаны еске түсіреді де тұрады. Нағиманың бұрынғы жолдасы соғыстан аман қайтып, кейін жүрек дертінен дүние салды. Нағиманың тал шыбықтай бұралған кезі. Тағдыр ісіне не шара, күйзелді біраз. Жаксыны жатқа берме, деген ақыры ниетіміз жарасты. Қыздарға мойын бұрмай, және өзі Балқадишадай ананың қызы болған соң асыл затына бас иіп осы Нағимаға байландым да қалдым,— деп Нұрғожа ақсақал рахаттана жымияды.

— Сіз Әділжан ақсақалдың сөзін айттыңыз ғой,— деп біз де күлісіп жатырмыз.

— Балқадишаның екі сұлуын алған екі бажа дейді, бізді!

Әзілі болса да орынды мақтаныш!

Әкем — Дәуіт Ақан сері мен Балқадиша бірге болған шілдехананы өз көзімен көрген. Сондағы дуылдасқан сауыққой жастардың ішінде жүрген. Әкемнің айтуынша, тұтас жатқан Малбактыдан тарайтын Жайылған, Тарағай, Мұсақұл ауылдарының тайлы-таяғы қалмай барыпты. Ақан серіні көреміз деп барған! Балқадиша Тарағай ауылынан, ал сол ауылдың алтын айдардай бір жігіті — Төкен! Төкенсіз той өтпеген, ел думанының көркі екен, азамат. Бұл — Балқадишаның немере ағасы, әкесінің кіші інісі. Осы бір өрелі жігіт қарындасы Балқадишаның Ақан серіге деген іштей інкәрлігін білген, екеуі сырлас болған. Балқадишаны әншінің қасына әкеп отырғызған осы — Төкен!

Нұрғожа ақсақалдың сөзін Нағима іліп алып — Анамыз бен әкеміз жарастықты ғұмыр кешті. «Балқадиша» әнін ел жыр ғып жатқанда екеуі қызыға тыңдайтын-ды. Мен еркелеу боп өстім бе, анамнан әр кез Ақан серіні сұрай беретінмін. Сонда анам: «Е, балам-ай, Ақан сері-

дей адамның сырттанын кім сүймейді» деп қана күлетін. Сол күлкісінде қанша ләззат бар еді. «Балқадіша» әнін ыңылдап айтқанда адамды өзгеше бір қиял дүниесіне алып кететін...— деді.

— Е, қазір сол мұнлықтардың бәрі де о дүниелік. Ал, ән болса... ол — Ақан сері мен Балқадіша өмірінің бір сәулелі сәті ғой!— деді Нұрғожа ақсақал толқи сөйлеп.

Нағима да іштей тебіренді. Жанарына жас үйірілді. Біз жүруге ыңғайланғанда Нағима өзінің «Балқадішаға ұқсайды» деген екі суретін және төрде ілулі тұрған ағасы Төребайдың (соғыста қайтыс болған) суретін берді...

* * *

Алматыға да оралдық...

КазТАГ-те аудармашы боп қызмет ететін Қарыпхан Тәшеновпен бір сырға толы сұқбатты күндер басталды. Ақан серінің беймәлім оқиғалары ақтарылды.

Қолым босаса болды Қарыпханға тартам. Көкейінен күн көрінген бір ашық жан. «Сабыр ет, қағаздарымның арасынан іздеп жатырмын. Балқадішаның суреті жоғалуға тиіс емес» деп ұмсындырады ол.

Сентябрь айының соңғы күндері көп аңсатқан Балқадіша бейнесін көрдім, ақыры!

Арада жиырма күн өткен соң ол сурет қолыма тиді де!

Қарыпхан сарғыш тартқан суретке қарап тұрып:

— Шамамен 1939 жылы түсірілген сурет. Қазір бұл суретті алғаныма жиырма бес жылдың жүзі болыпты. Мұны маған Балқадішаның Жетібай деген ұлы хат арқылы жіберген-ді. Суретке қоса Балқадішаның семьясы жайлы ауыл совет кітапшасына жазылған ресми деректі де салыпты.

Алдыңғы қатарда ол жақта — Балқадіша! ортадағы Дәмеғәй, Төребайдың келіншегі... Төребайдың өзі түреген тұр... Қалғандары Нағима, Бейімбет деген ауыл адамы... немерелері — Жаркынбай, Жолдыбай, ал кішкене-лерін білмеймін...— деді.

Балқадіша!

Ақан серінің күнгірт көңіліне шырақ боп жанып:

Дегенде Балқадіша, Балқадіша,
Боларсың біздің сөзге, дүние-ай, зар, Қадіша!
Бұландап асау тайдай жүрген басың,
Боларсың қандай жанға, күдай-ай, жәр, Қадіша!

Баласы Ыбекеңнің Балқадіша,
Бұралған белің пәзік, шіркін-ай, тал, Қадіша!
Бір емес екі жеңген келіп отыр,
Рұхсат бізден Сізге, амал не, бар, Қадіша!—

дегізген махаббат періштесі!

АУЛЫ ҚОНҒАН СЫРЫМБЕТ САЛАСЫНА

Ұлы Шоқан!

Таң сәріде өң мен түс арасында қапыда қысқа қайырылған ғажайып әндей аһ ұрғызған келте ғұмыры неткен бай еді және ол қандай көркем, сұлу әрі қандай қызықты болған; ұлы табиғат оны жан-жақты ғып бір адамның болмысына қалай ғана сыйғызған десеңізші! Ол кемеңгер ойшыл, даңқты ғалым, аса көрнекті қоғамдық саяси қайраткер. Оның өмірі қазақ халқының тағдыры мен тарихында теңдесі жоқ құбылыс, ерлік болды. Орыс ғалымдары Шоқанды Шығыстану ғылымында ерекше жаратылған бір құдірет деп түсінді. Оның досы, атакты орыс саяхатшысы, географ, этнограф, Монғолия мен Қытайды, Сібірді зерттеуші Григорий Николаевич Потанин «Шоқан Уәлиханов өмірінің деректері» деген еңбегінде Шоқанның бойында Пушкин мен Лермонтовқа тән қасиеттер барын жазады. Ол Шоқан екеуі Омбының кадет корпусында бірге оқығанды. Сондықтан, ол Шоқан жөнінде тарихқа аса құнды еңбектер қалдырды. Ол өзінің «Шоқан Уәлиханов және оның Омбыдағы өмірі» деген мақаласында: «Шоқан мені революциялық дабылы бар Гейне поэзиясымен таныстырды», дейді. Міне, Шоқанның құдіреті! Еуропа әдебиетінің інжу-маржанын еуропаша тәрбиеленіп, оқыған адамның өзіне кереметтей көрсетіп, ұсынып, қалай ұғындыра білген?!

Григорий Николаевич Потанин мен Шоқанның досы, этнограф, археолог және публицист, Сібір халықтарының тарихын зерттеуші Николай Михайлович Ядринцев Шоқан Уәлиханов туралы естелігінде оның алғаш рет Петербургке келіп, мұнда небір зиялы жандармен танысып, достық қарым-қатынас жасай бастағанын, қолы босаса болды қаладағы тарихи ғимараттарды аралап, театрға барғанын... небір жақсы ортаға тап болып, келісті жиынға қатысып, өзінің Сібірлік жолдастарымен, жоқ-жұқана кедей студенттермен кеш ұйымдастырып, әдебиетшілер мен белгілі ғалымдар, әсіресе жас офицерлер арасында жалындай жанып жүрген кезін тебірене еске алады.

Шокан арқылы қазақ халқын таныған ғалым «Шокан Уәлиханов және халықтардың өзара мәдени байланысы» деген еңбегінде: «...Қазақ халқы өте әнші, ақын халық» деп таң-тамаша болады.

Кезінде Түркістан өлкесінде қызмет етіп, кейін Ресей консулы боп істеген И. И. Ибрагимов — Шоканның жақсы таныстарының бірі. Ол 1861 жылы Шыңғыс төренің ауылы қыстаудан жайлауға шығып коньп жатқан кезінде Шоканның Петербургтен қайтып келген сапарын жазады. Сол естелігінде ол: «Шокан қазақтардың әңгімесі мен әнін тыңдап түннің бір уағына дейін отырып жүрді» дейді.

Осы естелікте Шоканның ауылдағы қызойнаққа қатысып, түн ортасында ат үстінде ән салып думандатып қайтқаны айтылады.

Қазақ халқының көне музыка мәдениетінде керней, ұран, гуілдек, желбуаз, мескобыз, бұғышақ, қонба, сыбызғы аспаптарының сипаттамасын жазған саяхатшы ғалымдардың ішінде Палласпен қатар Шоканның да есімі аталады.

Бұл тегін жай ма?

Шокан өмірінің осы бір сәттерінің өзі оның жан дүниесінің гажайып сырға толы бай табиғатын ашқандай әсер қалдырады.

Уақыт қатыгез, көп жай көмескі тартып, ұмыт боп, елеусіз жата береді. Көшіп кеткен елдің жұртында қалған қоламтаны үрлеп тұтатқандай тарих сияқты көнбіс дүниенің қағаберіс бір түкпірінен Шокан Уәлихановтай дана адамның бір құпия сырын қозғап көрелікші!..

Шокан ғылым кеңістігінде әр қырынан жақұттай жарқырады. Сол қырының бірі — музыка!

Ол Құсмұрын, Сырымбет, Бурабай, Окжетпес... жо, жер сұлуы көгілдір Көкше мен Баянауылды, кербез керілген Есіл мен Ертісті, көз жасындай мөлтілдеген сексен көлді көріп өсті. Бұл дала, бұл бір көркем таулар, аққулы көлдер өзінің жан досы Григорий Николаевич Потанин айтқандай әндетіп тұрды ғой. Туған халқының үні мен әуесін ол шыр етіп жерге түскенде-ақ естіді, оның тәтті әуезі аялап, ақбоз үйдің шаңырағынан самаладай самсыған жұлдыздар әлеміне қызыға қарап жатып, алтын табақтай қалқыған Айды әнмен ұзатып сап, ертегідей тылсым, хақ дүние бесігінде тербелді ғой талай. Күнге, гүлге, айлы түндерге мәз бола ынтыққан жүрек бітіп еді оған. Сол жүрек оны бір сәтке тыныш таптырды дейсіз бе?!

Бәлкім, ол да ән сұңқары Біржан салдай әуелете шырқады... Әлде Жанактай қобыз күніреңтті... Тәттімбеттей домбыраны «сөйлетті»... Жігіттің гүлі боп қызбен айтысқан шығар? Жүрек сырын әнмен білдірді ме екен?

Жоқ, оның ғаламат мол мұрасы — тарихи деректерде біздің бұл асқақ сезіммен айтылған жорамалымызға әзірше жауап, дәлел жоқ. Бұл бір беймәлім құпия!

Бірақ, Шоканның бітім-болмысы тұнып тұрған музыка! Оның тебіреністі лебі сахараның жібек желіндей өзінің бүкіл шығармасында желпиді де отырады. Сондықтан оның «Қазақ халқының әдебиет өнері туралы» мақаласында: «Түркі тұқымдас халықтардың ішінде ақындық өнері жағынан бірінші орынды алатын халық сірә, қазақ халқы болар» деуіне ұлттық өнер шеңберінен асып, өз жұртының дарын қасиетін өзгелермен салыстырып, ән мен күйіміздің, өлең мен жырымыздың өте биік деңгейде дамыған калпын көріп, нағыз патриоттық келбет танытып, шаттануында, кемеңгерлік ой айтуында толық негіз бар еді. Өз халқының өнеріне терең бойлаған жан ғана бүкіл әлемдік өнер қазынасына еркін өріс жайып, жол таба алады. Ол мүмкіндік Шоқанда мол болды.

Шокан тумысынан акын жаңды боп жаратылды. Музыкасыз өмір сүре алмағандығы да сондықтан еді. Ұлы адамдар өмірі кашанда бір-біріне ұқсас келеді. Шекспир мен Гете, Бетховен, Пушкин мен Лермонтов, Глинка, Фирдоуси мен Низами, Бұқар жырау, Жанак пен Біржан сал, Шоқан... бәр-бәрін халық әні әлдилеген!

Халық әні! Бұл — кез келген халықтың кешегісі мен бүгінгісі, көнесі мен жаңасы, тардыры мен тарихы, қайғысы мен қуанышы, жеңілісі мен жеңгені, болмысы мен мінез-құлқы, өзге жұрттан оқшау көрсететін дара қасиеті! Ән арқылы ата-тегінді, жер мен суынды, тау-тасынды, ғұмыр кешкен ортанды білесің, ән — адам сезімінің шырағы, әлуеті, қуаты, ән — тіршілік сәні, әсемдік әлемі! Ән — бір халықтың даму процесі!

Шокан өз халқының ән-күйінің сырын терең түсінді. Бұл түсінік оның әсершіл, сезімтал, сыршыл жүрегіне бала кезінен орныққан-ды.

Әжесі Айғаным... Бұл бір алып ана Пушкинді орыстың таңғажайып ертегі дүниесіне енгізіп, мақал-мәтел сөздің небір нәрлісін аузына салып, әнмен әлдилеп, әнмен оятқан аяулы күтушісі Арнна Радионовнаны еріксіз еске түсіреді. Айғаным халықтың өте ескі дүние әндерін білді. Ол әндер халық өмірінің әр кезеңін елестетіп, за-

мана лебін жеткізіп, не болмаса табиғат сұлулығын жырлап, ертедегі ел қорғаған батырларды ардақтап, арманда кеткен ғашықтар қайғысын шертіп, елдің бір шаттанған шағы той-думанын, не қиян-кескі жойқын күрес, азалы соғыс суретін алға тартатын еді. Шоқан сол себепті әжесінен тындаған «Елім-ай» әнінен Жоңғар шапқыншылығының ауыртпалығын тым ерте сезініп, ерте түсінді.

Халық фольклорының бай үлгісін мол игерді. Айғаным шерткен аңыз-әңгіме, ертегі, күй, жыр, ән тарихы Шоқан үшін ұшан-теңіз, көл-көсір әсер боп, ол оған сарқылмас шабыт қуатын берді. Ол әсерге бөленіп, шабыттанған шақта Құсмұрын мен Сырымбеттің, Баянауылдың тіл байлар сұлу көрінісін сурет етіп қағазға түсірді, бұл оның өзін қоршаған табиғат әуеніне ден қойып елтуі, оны сол көркем қалпында көре білуі еді! Әжесінің әңгімесі оған туған халқының тілін, сөз байлығын, ой тереңдігін сездірді. Оның Мұхамедқанапия деген өз есімінің Шоқан аталуын белгілі архитектор Шота Уәлиханов: «Естуімше Шоқан бала кезінде әжесі Айғанымнан бір елі қалмай, қасында тізесіне сүйеніп шоқнып әңгіме тындап отыра береді екен. Содан әжесі еркелетіп Шоқаш, Шоқыбай, Шоқан атап кеткен»,— деп жазды.

Айғаным шығыс тілін, орыс тілін жақсы білген, ол сыртқы істер министрлігінің Азия департаментімен үнемі хат жазысып тұрған. Патша үкіметі салдырған Сырымбеттегі үй-жайын да Айғаным өз қалуынша жасатқан. Ол сол өңірде қазақтарды отырықшы тірлікке үндеп, егіншілік кәсіпті алғаш қолға алған жанның бірі болды, орыс мәдениетін жақтады.

Айғанымның үйі қазақтың ақын-жыраулары мен әнші, күйшілерінің думанды ордасына айналды. Онда қобызбен жыр толғаған Жанақ пен Шөже, Арыстанбай мен Орынбай, Біржан сал мен Тоғжан, Шәрке сал, Тулақ, Қанғожа қобызшылар, Нүркей әнші, бәрі жиі бас қосып, айтыс ұйымдастырып, күй тартысып, көне әл-жыр, күй мен эпостық туындылардың тарихы қозғалған. Ал бүкіл ел іші әндетіп жатты, қарапайым халық аңыздың небір керемет үлгісін білді. Шоқан өз үйіндегі хикая мен ел арасындағы хикаяның еш айырмасы жоқтығына көз жеткізді. Төре, сұлтан әулетінің уыздай жас ұланы ел жүрегінде сақталған «Ел айырылған», «Алабайрақ», «Қоркыт», «Аққу», «Айрауықтың Ащы күйі», «Ақсақ құлан» күйлерінің жан тебірентерлік оқиғасын

алғаш рет өз үйінде әжесі Айғанымның алдында күй шерткен өнерпаздардан естіді. Шыңғысханның қанды жорығын, оның қартайған шағында күдікшіл боп өзінің ең сүйікті ұлы Жошыға сенбей оған, дұшпандық ойлауы, өзі өлтіртуі сөйтіп қапыда күйия мерт болған ұлы Жошы өлімің кім есіртсе соның көмейіне қорғасын құям,— деп жар салуы, ел күйзелісі, сол сын сағатта хан қаһарынан дүрліккен елді аман сақтаймын, деп Найман елінің ұлы жыршысы Қетбұғы бұл сұмдық қазаға даланың еркін тағысы құландардың еш кінәсы, еш қатысы жоқ болса да қанды көз ханның көңілі тыншысын, деп, амалсыздан «Ақсақ құлан» деп жан ұшыра күй толғауы... Міне, осының бәрін бала Шоқан тоқи берген көңіліне, тоқи берген.

Қазақ жерінің кіндігі болған Ұлытаудан «Ақсақ құлан» аңызының қатерлі жыры ұланғайыр сахараға ескек желдей тараған-ды. Хан сұсынан қасірет шегіп, азап пен тамұқ дүниесінің тұңғығына батқалы тұрған есіл елдің бар жауапкершілігін қылша мойным талша деп өз қолына алып безектеген Қетбұғы жыршы былай дейді:

Уа, неміз, Шыңғыс хан,
Домбыра не деп жырлайды.
Сарнап бір дауысын қырайды,
Кұлағың сал осыған...
Ақсақ құлан, қу құлан,
Қияннан қашқан ту құлан.
Қиырсыз құба далада
Аңда жүрген балаңа
Кез болып бір қашыпты,
Белдеп-белге асыпты;
Ақсақ құлан, Жошы хан,
Елсіз құба далада,
Қат-қат бұдыр салада,
Мекендеп өрген, өрбісіп,
Ордалы құлан жосылған.
Қуып ақсақ құланды,
Мінгелі тұлпар құлан-ды,
Ордалы үріккен құланға
Күйгітіп ойнап қосылған,
Өлім деген Тәңір ісі,
Желіккен құлан әңгісі.
Құлан мен тұлпар еліккен,
Жосылған құлан желіккен,
Балаңды шайнап өлтіріп,
Жұлмалап, жалмап кетіпті,
Ордалы құлан шошыған.
Жұрттың аузы бармаған,
Сөзді айтып жылап зарлаған.
Домбыраның балаңды,
Есірткені осы хан!
Өзеге артпа жалаңды,

Еліктірген баланды.
Сол ку құлан, ту құлан,
Балан өлді — Жошы хан!
Напсайшы ханым, осыған!

Халық атынан қаймықпай тіл қатқан ұлы жыршы
Кетбұғы мен Шыңғыс хан арасындағы қатал әңгіме де
жыр кестесіне түсіп, ел ішіне әлгі толғаумен бірге аян
болған-ды.

Кетбұғы:

Теңіз бастан былғанды —
Кім тұндырар, ей, ханым?!
Терек түптеп жығылды —
Кім тұрғызар, ей, ханым?!
Жырың көңіл үркітед,
Жошы енді болмай ма?!

Шыңғыс хан:

Теңіз түптеп былғанса,
Тұндырар ұлым Жошы дүр.
Терек түптеп жығылса,
Тұрғызар ұлы Жошы дүр.
Көзің жасың жүгіртед,
Көңілің тұлды болмай ма?!
Жырың көңіл үркітед,
Жошы енді болмай ма?!

Кетбұғы:

Сөйлемекке еркім жоқ,
Сен сөйледің, ей, ханым!
Өз жарлығың өзіне оқ
Не ойладың, ей, ханым?!

Шыңғыс хан:

Құлының алған құландай,
Құлынымнан айрылдым!
Айрытқасқан аккудай,
Ер ұлымнан айрылдым!

Осылайша ән, күйлер аңызы санасына тым ерте ұялап, оның ой-өрісін, дүние танымын кеңейтті, өткеннің елесін, үнін сезініп, түйсіне білу ерекше қабілет боп қалыптасты. Ауыз екі тараған жыр үлгілері оны тарихтың қатпары қалың жынысына үңілдіріп, тез есейтті.

Шоқанды Қорқыт бейнесі де қатты толғандырды. Ол жөніндегі әңгіме-аңыздарға терең мән берді. Аңыз бойынша бақсылар қолында ышқына боздаған қобыздың атасы Қорқыт деп саналды. Қобыз сарыны оны небір таңғажайып оқиғаларға жетеледі, одан ол халықтың

үнін тыңдады, жүрегінің лүпілін сезді, ұлы жыршы Қетбұғының домбырасы қандай күдіретті болса, Қорқыт кобызына да халық әулие деп, бас ұрды, табынды. Шокан соның жарқын мысалын Қойлыбай бақсының ат бәйгісіне қосқан кобызының озып келуінен көрді. Шокан бақсы өнерінің өзін аңыз деңгейіне көтерген халық даналығына, киелі құс — аққуға ұқсатып жасаған осы керемет аспаптың үн бояуына, мол мүмкіндігіне қайран қалды. Қорқыттың кезінде Сыр өңірін жайлаған тайпалар — оғыз, қыпшақ, қаңлы, қарлық бәр-бәрі кобызды киелі аспап деп қасиеттеп ұстаған. Дәл сол бір кезеңде оғыз, қыпшақ арасында:

Елден елге,
Бектен бекке,
Қобызын артып қасына
Ұзандар жүр ел кезіп,—

деген неше алуан жыр айтылған. «Ұзан» сөзін казактар «ақын» мағынасында қолданған.

Шоканның кезінде де кобыз бүкіл сахараны күйге бөлеп жатты. Кобыз сарнатып, жыр төккен Нысан абыз, Балақай, Жұмағұл ақын, Жанак пен Шөже өнері әлі де кастерлі күйінде еді. Жанак сонау түрік қағанатынан кейін шыққан Қотан серінің күйі,— деп «Суға кетті Ер Қотан» күйін толғады, кобызбен «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырын жырлады. Жанак Айғанымның үйінде жыр айтар алдында «Бабамыз еді, Ер Қотан» деп дәйім сиынып отырған. Шоканның алғаш рет қағаз бетіне түсірген күй анызының бірі — осы «Суға кетті Ер Қотан» еді.

Жанактың қолында кобыз күй шалқытып, танды таңға ұрған эпостық ұзақ жырларға сүйемел жасап, оның эмоциялық рухын күшейтті, онымен ол ән де салды, терме, толғау, желдірме де айтты. Жанакқа Шөже бастаған небір дүлдүл ақындар тәнті екенін Шокан өз көзімен көрді. Жыршылық өнер Жанактың тұсында шырқау биікке көтерілді. Шокан кейін ол жырлаған «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырын жазып алып орысшаға аударды. «Бұл нұсқа Потаниннің архивінде сақталуға тиіс» деген жорамалдар бар. Кезінде ол бұл жырды өзімен дос көңілдес Парофонтоваға берген, ал ол оны ақын жиені (бәлкім, інісі) Г. Н. Тверитинге көркем аударып беруін өтінген...

Шоканның әжесі Айғанымның Сырымбеттегі үйжайы Александр бірінші патшаның әмірімен салынғанды. Сырттай қарағанда бұл Ресейдің ортаң қол поме-

щигінің үйіне ұқсайтын-ды. Ал, көшпелі тірлік еткен қазақтарға бұл ертегі дүниесінде суреттелетін ғимараттар секілді көрінетін. Осы үйге орыстың инженер-ғалымдары, геологтары үздік-создық дәйім келіп-кетіп жататын. Сахара жұрты үшін ол да бір тосын, қызық жай. Сол қонақтардың арасында суретшілер, музыканттар болатын. Олардың кейбіреуі скрипка тартатын. Шоқан андасанда Құсмұрындағы үйінен әжесінің үйіне келгенде әрдайым скрипка үнін тындап жүрген. Оның орыс геодезистеріне еліктеп алғаш сурет сала бастаған кезі де осы кез.

Айғанымның үйіндегідей ән, күй, жыр думаны Шоқанның өз әкесі Шыңғыстың үйінде де өтіп тұратын-ды. Шыңғыс қазақ қоғамының сол кездегі хал-күйін, саяси өмірі мен экономикасын, әдет-ғұрпы мен салт-сана, өнері мен мәдениетін жап-жақты білген жан. Омбының әскери училищесінде алған білімін қанағат тұтып, сол біліммен Аманқарағай округінің аға сұлтандық қызметін атқарып жүріп сан-салалы іске алғыр қабілетпен кірісті. Ол ғылыми мекемелер ұйымдастырған көрмелерге көмектесті: географиялық, антропологиялық қоғамдарға этнографиялық материалдар жинап, оны көбіне Петербург, Москва, Гамбург музейлеріне жіберіп отырды. Шыңғыс Ориенталистерді Петербургте болған халықаралық үшінші конгресінің көрмесіне Орынбай ақын жырлаған эпостық жырларды берген.

Сол кезде Сібір казактарының Шекаралық комиссиясының бастығы боп істеген полковник М. В. Ладыженскийдің 1840 жылы 5 февральда Шыңғысқа жазған бір күнды хаты бар. Ладыженский өз кезінің оқымысты адамы болған; оның басшылығымен қазақтың фольклоры, заң ереже-тәртібі жинақталған. Оған материал жинақтауға Беленицын, Сотников, Уәлихановтар, Құнанбай Өскенбаев, Шыңғыс Тұрсынов, Қоңырқұлжа Құдаймендин; ал Торғай даласынан — Ахмет Жантурин, Андре, Бонч-Осмоловский және тағы басқалар белсенді көмектескен.

Ладыженский хатында: «Зияда Физатлу уа хұрметлу Аман-Қарағай дуанының аға сұлтаны майор Шыңғыс Уәли-ұғлына!

Сізге тапсырып айтатыным сол ки, маңа қазақ халқының өлеңін, жырын, ертегісін, бұрынғыдан қалған қария сөздерін, қиссаларын, хикаяттарын, мақалдарын жнып жазып жібергейсіз. Мұның бәрісі де қазақ халқының арасында көп шығар...» — дей келіп ол материалдар-

ды жөн-жөнімен, тарихын келтіріп, тақырыбын, жанрын көрсетіп тәптіштеп жазуын өтінеді.

Шыңғыс бұл істі мұқият қолға алып, ел ішінен жинаған фольклорлық нұсқалардың бәрін Шоканға жаздырып, тиісті орындарға, байланыс жасап отырған мәртебелі кісілерге табыс еткен.

Кезінде Қазан университетін бітірген, ориенталист, Қазақ өміріне қызыққан білімді чиновник, Сібір қазақтарының шекаралық басқармасында істеп жүріп, Шыңғыс ауылында жиі болған А. А. Сотников Одессаға жазған көп хаттарының бірін «Орта жүз ордасының ханы марқұм Уәлидің ұлы Шыңғыс Уәлихановтың ауылында» деп атаған.

Хатта Кіші жүз жағынан төрт жүздей барымташы шығып, елдің тынышын кетіріп, Шыңғыс ауылының қарбаласқа түскен сәтін жазады да аяғын: «Міне, біз енді шай ішеміз (қымыздан әбден шықтық) сонан кейін кен далаға шығамыз, палуандар күреседі, ал онда да ән шырқалады, одан кейін таң атқанша ертегі айтылады...» деп бітіреді.

Міне, Шыңғыс ауылындағы сал, серілердің өнер салты. Міне, Шыңғыстың төңірегі!

Шыңғыс әнші, ақын, жырауларға арқа сүйеді, сол себепті халық поэзиясының үлгілері мен музыка фольклорын көп білді; өзі домбыра, кобыз тартты; маңына әнші, күйшілерді көп жинап, ақындар айтысын ұйымдастырып, Жанак, Шөже бастаған жырауларды Тулақ пен Қангожа сияқты кобызшыларды емін-еркін шалқытты.

Шыңғыстың: «Бақ менікі, өнер Қангожанікі» дейтін сөзі бар. Қангожа оның інісі; тамаша музыкант, кобызды асқан шеберлікпен апырата тартқан.

Көне күйлерді көп білген. Шокан оны өзге туыстарынан ерекше көрген, оның репертуарынан он төрт күйдің аңызын жазып алған. Оның ішінде «Тарғыл бұқа», «Бағаналы Балақай бақсының сарыны», «Балбырауын», «Суга кетті Ер Қотан», «Алабайрақ», «Тайлакбайдың сыбызғы күйі», Қызыл қайын», «Қангожаның қоныр күйі», «Қайық өткен қарбалас» күйлері бар.

Шоқанның сақталған қолжазбаларының ішінде осы он төрт күйдің аттары жазылған және оның бір шетінде ол кобыз тартып отырған күйшінің суретін салған.

Халық музыкасымен шұғылданған Шоқан өміріндегі бір қызықты дерек осы!

Ал, Біржан сал әулеті мен Шоқан әулетінің достығы әріден басталады.

Біржан салдың ұлы атасы Қожағұл би кезінде Шыңғыстың әкесі Уәли ханның ең сенімді кеңесшісі болды, Қытайға екі рет елші боп барып та қайтқан жан. Уәли хан өлгеннен кейін Қожағұл би Шыңғыс әулетімен сыйласып тұрды. Айғанымның ықпалында болып, көп жағдайда Шыңғысқа ел ісінде жөн-жоба айтып, ақыл қосып, дұрыс бағыт сілтеді. Ал, Біржан сал Қожағұл бидің тікелей өз тәрбиесінде болған.

Біржан салдың:

Жасым бар жиырмада жасырмаймын,
Басымнан дұшпан сөзін асырмаймын,
Басымнан дұшпан сөзі асып кетсе,
Сен түгіл патшаға да бас ұрмаймын!—

деген әнін Шоқан тым балауса кезінде естіді.

Бұл кез Біржанның Шыңғыс төре ауылында сайран салып, сал атапын, Шыңғыстың батыр ағасы Мәмкеге еріп, бұлғақтап жүріп:

Мәмекең Айтбай десем күлімдейді,
Сұр жорға астымдағы сүрілбейді,
Ақкудай аспандағы жүз құбылтып,
Сал Біржан ән салуға мүдірмейді,—

деп, барша жанды аузына қаратып, Жанақ пен Шөженің, Орынбай мен Сегіз серінің, Салғара, Сексен сияқты орақ тілді, от ауызды, бал көмей, сұңғыла шешен ақындардың батасын алып, ән еркесі боп еркін шырқай бастаған кезі еді.

Көпшілік Шыңғыстың үйінде Біржан сал өнерін тамашалаған сәттерде оның қасында Арыстанбай, Тоғжан, Шәрке салдар болатын. Шыңғыспен мәжілістес болған небір шешен, шежіре сырын суыртпақтап, тарихтың тереңінен ой қозғаған, дерек айтқан ғұлама жандар сал, серілер өнерінің о баста қалай басталғанын жыр ғып шертетін-ді. Ол әңгіменің бәр-бәрі Шоканның зейін, қабілетін ерте оятты.

Шоқан еліге тыңдаған сол сал, серілер кімдер еді? Олар қайдан шықты? «Солай болыпты-мыс» дейтін ел сөзі не деуші еді, сонда?..

Ерте, ерте, ертеде... Қазақ елін хан билеген заманда бір ханның сарайында сал, серілер сауық құрыпты. Киімдерін алтынмен аптап, күміспен зерлеп тігіпті, қолдарына Алтайдың ақнық бүркітін ұстап, жал-құйрығына моншақ тағылған арғымақтар мініпті, ат байлайтын арқанын жібектен есіпті, аттары тіл білген, жат десе жа-

тып, тұр десе тұрып, қыз алдында, хан алдында тәжім еткен, әнге, күйге билеген. Сол арғымактардың құлағына алтын сырға тағып, аяғына күміс білезік салған, маңдайына үкі таққан, шөп орнына мейіз берген, су орнына биенің сүтін ішкізген...

Сонау бағы заманда Шыңғыс ханның ерке ұлы Жошы да сал, серінің өмірін бастан кешіпті-міс...

Абылай ханның батыр жігіттері де сал боп серілік құрыпты дейді...

Қасым ханның Ақназар деген баласы алтындаған киім киіп, сұңқар, түйғын, лашын ұстапты-мыс...

Абылай ханның Баян, Тайлакбай деген сыбызғышылары серінің серісі болыпты-мыс...

Сал, серілер сұлу қыз іздеп «Мың бір түн», «Мұңлық — Зарлықты» жырлап ел кезеді екен. Саусақтары алтын, күміс сақина, білезігі де алтын, құлақтарында алтын сырға, көйлектері ақ торғын, тоны қамқа. Түйенің қойдың құмалағын жіпке тізіп, алтынның буына жалатып содан шапан тіккізіп киіп қызды ауылдың шетіне келіп аттарынан сұлап түсіп жатып алады екен. Ел отағасылары тұрып сонда: «Оу, қыз-қырқын, сал, серілер келіп жатқан жоқ па! Жата бере ме, солай? Барындар, тұрғызып алындар, думан құрындар!» — дейді екен.

Кейде ауыл шетіне келіп сұлап жатқан салдарды ешкім қозғамаса олар екі-үш күн солай жата беретін көрінеді...

Шокан осының бәрін ұйып тыңдай берген...

Баянауыл округінің аға сұлтаны Мұса Шорманов — Шоканның туған нағашысы. Ол қазақ қоғамын, оның ел басқару ісін, ежелгі тарихын, өнері мен мәдениетін, этнографиясын жап-жақты білген, өз табының ірі қайраткері, аса ықпалды шонжар. Шыңғыс екеуінің патша әкімшілігі алдындағы бүкіл қызметі, іс-әрекеті ылғи сабақтас жүріп отырды. Әр кез Шыңғыс пен Мұса Шорманов Құсмұрында, не Сырымбетте бас қосып, мәслихат құрғанда да сал, серілер өнері сөз болатын-ды. Бақса сал, серілер Көкшетау, Қызылжар, Ақмола, Атбасар, Қорғалжын, Қарқаралы, Баянауыл, Ертіс, Нұра өңірінен көп шығыпты. Сол ескі салдардың бірі — Дүйсен сері, Жаулыбай, Қарауыл. Алабас деген әйгілі ақынның бүркіт салып, ән шырқап, қызды ауылдың тұсына келіп жатып алады екен, қыз-келіншек оны қошеметтеп тұрғызып алады екен...

Кейінгі сал, серілер Дүйсен серіге еліктеп қаршыға, бүркіттерінің атын «Алабас», «Қараторғай», «Көкжең-

дет» деп. ал құмай-тазыларын «Басарала», «Аңқоймас», «Кербалақ», «Бөрібасар» деп атаған деседі.

Атақты Толыбай сыншының ұлы Қарабас бидің кіші баласы — Дастем сал әнші, акын; Қарабас бидің өз інісі — Қожаберген жырау да серілік өнерді ұстапты. Қарабас бидің Әсхабынан Көшек, Кебек серілер туыпты. Көшектің серілігін балалары Қамбар сері, Жанкісі сал жалғастырыпты.

Бұлардың бәрі келіп Жанак жыршыға тіреледі. Жанак «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырын жырлауда алдына жан салмаған. Ол Барактың әкесі Солтыбай төренің, Құнапбайдың әкесі Өскенбайдың, Сарысу бойында Қорысбайдың, Сайдалының астарында осы жыр үшін мол сыйлық алған. Би, болыс төрелерге ықпаған. Ол Сақау ақынмен, Сабырбай, Найман баламен айтысқан. Өзінің Кент тауын әсем жырға қосқан. Ел Кент тауын — Қазылық тауы, деп те атаған. Сондықтан, оның жырында руы Каракесек, жерлері Қарқаралы, Кент, Қазылық деген сөздер жиі айтылған. Жанактың төңірегінде Салғара ақын, оның екі әнші інілері — Зілғара мен Шопан, Серіз серінің әкесі — Баһрам батырдың інісі — Жапат сері, Шағырай сал, Шөже ақындар болған.

Шөже... Шоқан табынған Шөже!

Екі көзі әз, бірақ дәйім әзсіз, соқырсың, деп тиіскен мейлі ақын, мейлі ұлық болсын бәрі-бәріне ол алмас қылыштай жарқылдаған отты сөздерімен тойтарыс беріп, әр өлені аңызға айналып, бірде асқак, өр, бірде сары жұрттай сарғая мұңды үнімен жыр сарпатқан бұл бір дүлдүл импровизатор кім еді?

Ілгері заманда Абылай ханның шапқыншылығы кезінде «Жайыл қырғыны» деген дастанда жырланғанындай Арқаға он бес мыңнан астам қырғыз үйі көшіріліп әкелінген. Қырғыздардың батыр жігіттері Абылай ханның ең сенімді жасауылдары боп, ал бар келген қырғыз Арғынның Қуандық, Каракесек, Атығай руларына сіңіп кеткен. Бұлар — Жаңа Қырғыз, Байқырғыз боп екі үлкен руға бөлінген. Шөже Байқырғыздан... Ол 1808 жылы Көкшетаудың, қазіргі Қызылту ауданында дүниеге келген. Туа соқыр болған...

Шөженің өз әкесі Қаржаубай Арқада туған; ал оның ұлы аталары Қырғыз елінен... Оның Сару руының Қасқатабан бұтағынан тарайды.

Шөжені бүкіл ел егіле тындаған. Ол қобызбен домбыраны алма-кезек безектеткен. Тағдыр оны бетті, алғыр, айбатты ғып ширатты; өзің қор тұтқанды «тәубесі-

не» келтіретін қаһарлы тілімен дүйім жұрт алдында еркін жосылды. Жалпақ жатқан Сарыарқаны асыл жырымен ұйытқан Шөже:

Қуапдык, Алтай, Қарпык араладым,
Тыңдадым ел жақсысын сараладым.
Кісінің міні болса бетіне айтып,
Ат пен ас, ажарына қарамадым,—

деп өзінің азаматтық, ақындық барқын осылай түсініп, биік өре танытты; мұндай сөздері кезінде хикая боп тарап, мысал боп, даңқын көтерді.

Сонау Қаздауысты Қазыбек бидің шөбересі, бар Қаракесекке алтын айдардай боп билік құрған Алшынбай мен оның құдасы Құнанбай кез келген жерде Шөженің уытты тілінен жасқанып қашып жүрген. Кезекті бір аға сұлтан сайлауында атақты күйші Тәттімбеттің жолып бөгеіп, билікті Құнанбайға алып берген Алшынбайды жазғырып, олардың әділетсіздігін, пәремен күн көрген обыр әрекетін әшкере етіп:

Болыпты бір ақсақ таз және соқыр,
Құранды мысық сопы, молдан оқыр.
Болғанда ақсақ — дария, соқыр — қарға,
Ортасын дарияның қарға шоқыр,—

деп екеуінің де бойындағы мінін баттыта айтқан.

Бұл аз болғандай:

Бошанның ақ серкесі Алшынбай таз,
Жаз шілдеде ұшады ит ала қаз.
Екі сөздің бірінде соқыр дейсін.
Қасиетің бар болса басыңды жаз! —

дейді.

Осылайша тірі пендені беттетпеген Шөже өзінен үлкен Жанақ ақынды пір тұта толғап, шабыты тасыған шақта «Көзіме он жеті ақын түк қылған жоқ» деп өз кезінде ешбір ақынды шақ келтірмеген. Мұндай тау суындай ағылған арынды импровизатор Шоканға бала кезінен күдірет боп көрінген.

Шөженің қобызбен жырлаған «Қозы Көрпеш — Баян сұлуына» оны өзінше айтатын Жанақтың өзі деп қойған. Оны тамсана тыңдаған. Шоканға бұл дәстүр жыр мектебіндей әсер етті. Жанақ пен Шөженің ағыл-тегіл поэзиясына қыл қобыздың тұңғық сарыны қуатты күш, шабыт рухы болған!

Шоканның кобыз табиғатына терең ой тастауы да содан.

Сал, серілер өнерін өзгеше ұстай бастаған Сегіз сері, Нияз сері, Біржан сал... оларға жалғас Құшан сері, Сейтжан сал, Шәрке салдар өнерін Шоқан бали кезінен тамашалады. Олардың өнері өрісі құлашын кенге жайды.

Мұса Шорманов көбіне Баянауыл сал, серілерінің ең ұлысы деп Өтелбай салды атаған. Оның күйшілік, ақындық өнерінен ғибрат алған Байтең сал, одан кейін Әубәкір сері, Сұр Омар әнші, Абжан сері... бәр-бәрі Баянауылды әнге бөлеген. Мұса Шорманов Абжан серінің үнемі қасына ертіп жүріп, Сырымбетте талай рет ән салдырған, Өтелбай салдың «Бозайғыр» күйін тартқызған, оның аңызын айтқызған.

Қазақтың кең даласы өз тарихында неше түрлі жойқын соғысты көріп бақты. Сондай бір шапқыншылық кезінде туған жері үшін газиз жанын пидә етуге атойлап шыққан батыр ұлдардың бірі жау найзасына шаншылып, қан құса құлап есінен танып жатады. Бір кезде жер тарпып азынап тұрған боз айғырын көріп, есін жиып жан дәрмен қылып жалына жармасып, шап беріп үстіне мініп алады. Осы кезде аспанға қарғып кісінеген боз айғырдың үйін естіп баудай түсіп қираған ел қайрыла соққан толқындай дүрілдеп кеп жауға лап қояды. Жау жеңіледі. Сонда боз айғыр аяқты алшаң басып жорғалаған екен дейді...

«Бозайғыр» күйін Тәттімбет кейде «Азына» деп те тартқан. Ол Тәттімбетке дейін де небір саңлақ күйшілердің қиялын тербеген. Олар ел тағдырының ауыр кезеңдерін әр кез күйге түсіріп, көне тарихты жаңғыртып отырған.

Өз әулетінде ән, күй тыңдалып, ел өмірінің алуан кезеңі елес беріп, шежіре таратылып, өнер өрісі сөз болған ортада өскен Шоқанға Шыңғыстай мәртебелі әкенің қызметі, ол араласқан зиялы жандар әсері оның рухани өсуіне ерекше бір қолайлы жағдай еді. Әкесіне ілесіп ол Ақмола, Атбасар, Баянауыл, Қарқаралы даласын көп аралады. Әкесі жинаған Шығыс ақындарының өлең-жырларын, рубайларын көп жаттады. Шығыс поэзиясының сахараға кең жайылғанын сол бала кезінен аңғарды.

Шыңғыстың үйінде орыс ғалымдары, инженерлер, суретші топографтар, геодезистер, білімді офицерлер жиі болып жүрді. Олардың бірі өте сезімтал, әрі әсершіл Шоқанға сурет салдырды, бірі скрипка тартып, музыка

тыңдатты. Халық поэзиясының рухы ана сүтімен бойына дарып, талантты боп өскен Шоқан өзін қоршаған ұлы табиғаттың көркем бейнесін қағаз бетіне түсіріп, одан кең даланы тербеп жатқан әуен ұқты. Ес білгеннен бері қазақтың сал, серілері жөнінде не қилы әңгіме естіп, оның біраз ерекшеліктерін өз көзімен көріп, Біржан салдарға ұқсап аң қызығын да тамашалады. Бұғанасы катая келе бүркіт ұстады, тазы жүгіртті, айдын көлдерде қаршығаға қаз ілдірді. Кейін мұның бәрі оның суретшілік өнерінде өз ізін қалдырып, тамаша көрініс тапты.

Ұлы табиғат, жыр, ән, сурет Шоқан үшін бір-бірінен ажырамас тұтас бір ұғым еді.

Ол төре тұқымымын, сұлтан баласымын деп ел өмірінің қайнаған ортасынан шет қалмады. Есейген жері — Сырымбетте ән мен жырдың қайнарынан нәр алды, халық даналығына бас иді, халық өнерінің түр-түріне зерек көңілмен қарады. Ел ішінде болып жататын той-думан салты, онда айтылар беташар, жар-жар, айтыстың түрлері — қыз-жігіт айтысы, жұмбақ айтыс, бәдік айтыс... Жарапазан, бесік жыры, шешендік өнер, Қаздауысты Қазыбек бидің даналық сөздері, мақал-мәтелдер, ертегі атаулы... Әкесі Шыңғыс жиған этнографиялық қазыналар, дабыл, дауылпаз, адырна, сыбызғы, нарқобыз... тағы басқа да музыкалық аспаптар Шоқанға туған халқының ежелгі бай мұрасын, дарынын танытты.

1847 жылы он бір жастағы нәп-нәзік Шоқан Омбының кадет корпусына келіп оқуға түсті. Ол қаршадай жастығына қарамай Омбы сияқты цивилизациялы үлкен қалаға қазақ даласының беймәлім соны лебі жеткізді, қыр адамының болмысын әкелді. Шоқанмен бірге бұл қалаға қазақтың аңыз-әңгімесі, ертегі, жыры, ән мен күйі, қобыз бен домбырасы, сыбызғысы келді.

Орысша бір ауыз тіл білмей келген Шоқан аз уақыт ішінде жан біткенді таңғалдырып, өз құрбыларынан көріп-көзге озып, өте жақсы оқыды. Бірге оқыған досы Григорий Николаевич Потанин: «Шоқан тез өсті...» деп жазды.

Оның орыс достары одан қазақ әнін тыңдады. Шоқанның ел мен жерге, туған халқының ұлттық өнеріне деген алғашқы патриоттық сезімі кадет корпусындағы кезінен басталды.

Омбы кезеңі Шоқан өмірінің алуан-алуан сырларға толы ең бір бақытты, сәулелі кезеңі еді. Оның ғалым болам деген үміт шырағы осында жаңды.

Омбының сол бір кездегі келбеті қандай еді? Шоқан ондағы саяси-әлеуметтік өмір лебінен не сезді?

Қазақстанның Солтүстік-Шығыс өлкесіндегі қазіргі Солтүстік Қазақстан, Көкшетау, Целиноград, Павлодар, Шығыс Қазақстан, Семей және Қостанай облыстарының біраз жері Сібір қазақтарының шекаралық басқармасының құрамында болатын. Осынау кең қолтық бай өлкенің орталығы Омбы қаласы еді. Омбы алыстағы тұңғыш бір түкпір саналғанмен мұнда орыс мәдениетінің жаңаша бір лебі есе бастаған-ды. Батыста француз революциясының дүбірі өнерге күрес идеясын беріп, ескі қоғамға көңілі толмаған, одан құтылудың, өмірді өзгертудің жаңа жолын шарқ ұра іздеген романтизм ағымын әкелген-ді. Әділетсіз қоғамға қарсылық үн Бетховеннің соңғы тоғызыншы симфониясында, одан кейінгі шығармаларында айқын сезілді де кейін бұл іле-шала романтизм ағымының бастауына, негізіне айналды. Романтизм туын көтерген француз композиторы Гектор Берлиоз, неміс композиторы Роберт Шуман, венгер композиторы Ференц Лист Россияға келіп, концерттер беріп, Москва, Петербург театрларында Италиян композиторлары Джузеппе Вердидің «Макбет», Джакомо Россинидің «Севиль шаштаразысы», Михаил Иванович Глинканың «Руслан және Людмила» опералары қойылып жатты. Атақты виртуоз Никколо Паганини скрипкасының даңқы жер жарды. Музыкадағы бұл соны серпін Россияны еркіп қамтыды. Романтизм идеясы батыл көрінген дәл осы бір кезеңде Россияны Николай реакциясы қалтыратып тұрды. Феодалдық-крепостнойлық правоға қарсы қоғамдық саяси күрес өрши берді. Россия мен оның алыстағы шет аймақтары аса маңызды революциялық қозғалыс алдында, сұрапыл дауыл болар алдында, мүлгі қалған ұлы табиғат сияқты, бір шешуші сәтті төзіммен күтті. Азат ету күресін үндеген петрашевшілдер мен Белинский, Герценнің революциялық-демократтық идеялары Омбыға да емін-еркін жеткен-ді. Орыстың патшалық тәртіпке қарсы күрес жолына түскен небір асыл перзенттері Омбыға шоғырланды, саяси тұтқындар Омбыға жер аударылып, Омбы түрмесінде отырды. Революциялық ой-сананың бір шырағы Омбыда да жанған еді.

Шоқан оқыған Кадет корпусы 1845 жылы әскери училищесі негізінде қайта ұйымдастырылды. Онда Петербургтің озық ойлы-білімді офицер-тәрбиешілері, өзінің бұрынғы ескі оқытушылары ұстаздық етті. Бұл оқу

орыны декабрист Завалишин айтқандай, білім мен патриотизмнің ұясы болды.

Шоқанның азаматтық ой-санасының оянып, қалыптасуына, дүние танымының жан-жақты өріс жайып эстетикалық көзқарасының демократтық сипат алуына өзінің тамаша ұстаздары зор әсер етті. Кадет корпусын ұйымдастырушылардың бірі — Ждан-Пушкин Сібірге айдалған декабристер мен петрашевшілдер идеясын қолдады, олардың біразымен тығыз байланыс жасады. Орыс тілінен берген Николай Федорович Костылецкий тегі Сібір қазағы, қазақша жақсы сөйледі, Беллинский идеясына, Гогольге бас иді; тарих пәнінің оқытушысы Гонсевский азаттық қозғалысын жақтады, әдебиеттен оқытқан Лободовский Чернышевский пікірінен айнымады.

Архив материалдарында Шоқанның ұстаздарымен қарым-қатысы, олардың игі ықпалы, ой бірлігі жөнінде көптеген құнды деректер бар. Сол ықпал тәрбие Шоқанды Омбының саяси, мәдени өміріне еркін араластырды.

Жаратылыс оған сирек кездесетін талант болмысын берді. Құсмұрында молдадан мұсылманша оқып, арабша хат танып, Шығыс поэзиясын шағатай тілінде шалқыта жаттап өскен Шоқан орыс тілін де адам таңғаларлық аз уақыт ішінде жете меңгерді. Бұл «Жеті ғылымның» тілін білетін адамдарда болатын құбылыс еді; сондықтан ол жан-жақты өсті. Омбыда ол әскери оркестрлер концертін көрді, камералық музыка кештеріне, балдарға қатысты. Петербург, Москвадан ауық-ауық келіп-кетіп жататын опера, балет труппаларын қызықтады. Оны орыстың әні, романсы баурады. Сабактан қолы босаған сәтте ол Ертіс бойын жағалап, боз мұнарға бөккен орман-тоғайды кезіп дос-құрбыларымен сайрап салып серуен құратын. Сонда ол өзен айдынында қайық ескен балықшылар әніне құлақ түріп, шөп шауып, ағаш кескен орыс шаруаларының кең даланы күңгірткен зарлы әндерін тыңдайтын. Волга бойындағы бурлақтар көз алдына келетін, «Айхай шіркін кең дала», «Жартас», «Шіркін тағдыр» деп үйілететін әндерді ол саяси тұтқындардан еститін.

Өзге шәкірттерінен оқшау шығып, сол кездің өзіндей ғалым-ұстаздарының ықыласына бөленген Шоқан әр кез сол бір ғазиз жандардың үйінде жиі-жиі болып жүрген. Сол отырыстарда Пушкин мен Лермонтов жырлары оқылып, Руссо, Карлейл, Диккенс, Теккерей шығармалары сөз болып, орыстың қалалық романстары, опералар-

дан ариялар айтылатын. Мұндай кештер көбіне әдебиетші-ориенталист Николай Федорович Костылецкийдің үйінде өтетін-ді. Костылецкий Шоқанға халық фольклорын қалай жинауды үйрететін, ғылыми бағыт беретін. Архив материалдарының ішінде Костылецкийдің атына жазылған көптеген хаттар сақталған. Сол хаттарды оған Семей жағынан Абайдың туысы Халлулла Өскенбаев, Көкшетау округінен Сәдуақас Апаев, Баянауылдан атакты әнші Мұстафа Бүркітбаевтар жазған. Мұстафа Шоқанның нағашысы аға сұлтан Мұса Шормановтың ықпалында болған жан. Ол Омбыда Азия мектебін бітірген. Оның Костылецкиймен байланысында Шоқанның да әсері болғаны қисынға келеді. Мұса Шорманов пен өз әкесі Шыңғыс халық поэзиясының үлгілерін, музыкалық аспаптарды, археологиялық экспонаттарды Петербург, Москва музейлері, географиялық қоғамдар үшін жинағанда кадет корпусында жап-жас боп ауызға ілігіп, ұстаздарын таңғалдырып, әрі өздеріне үлкен бедел бола бастаған Шоқанмен дәйім ақылдасып отырған.

Шоқанның Омбыдағы кезі — қазақ музыкасында демократтық сипат алған сал, серілер өнерін терең түсінген кез.

Дәл осы кезде «Жиырма бес», «Гауһартас», «Қарғаш», «Ғайши», «Кербез сұлу», Ләйлім», «Ақтентек», «Мақпал», «Үкілім-ай», «Баянауыл», «Топайкөк», «Алқаракөк», «Жаймашуақ», «Көкек», «Назқоңыр» тағы басқа да классикалық әндердің тамаша үлгісі жасалған-ды.

Шоқан бұл әндерден нұрлы болашақ күтті. Біржан бастаған сал, серілер бала кезінде Айғаным әжесінің үйінде естіген баяғының сал, серілерінен мүлде бөлсек, өзгеше өнер үлгісін танытты. Орыстың әдебиеті мен музыкасындағы патшалық қоғамға қарсылық үні қазақтың әнші, ақындарында да бар екен. Шоқан бір жолы жазда Сырымбеттегі еліне келгенде жұрт Біржан салдың Мұса Шормановқа айтқан:

Сіз шыққан арғы атаңнан шыңжыр балақ
Орнаған Сізге бакыт аямай-ақ
Мүсеке, Сізге өтірік, маған шын,
Тай-күпан, топтан озып болдым саяк.
Мүсеке, біздің әнге кенелерсің,
Әнімді естігенде бұл не дерсің
Ән салсам дауысымды көкке шырқап
Бұл үйдің сындырамын терезесің,—

деген әнін тыңдады.

Бұл — Біржан сал сияқты дауылпаз әншінің тек Шорманов терезесін ғана емес, соларды тудырған шірік қоғамды сындырамын дегені еді.

Біржан сал әндері бітім-болмысы жана, замана талабына сай, халықтың қуанышы мен қайғысын, арманы мен мұң-мүддесін жыр еткен поэзия мен музыкадағы соны серпін болды. Шоқан оның әндеріндегі үстем тап өкілдеріне батыл қарсылығын занды құбылыс деп білді. Сондықтан, Біржан сал оған халық музыкасындағы жаңа тұлға боп дараланды, ол оның музыкада бетбұрыс жасап, классикалық ән үлгісін қалыптастырып, әншілік мектеп, орындаушылық дәстүр жолын салғанын көрегендікпен көріп, тани білді. Кейін ол өзінің алғашқы ғылыми еңбектерінің бірі — «Қазақтың халық поэзиясының формалары» атты зерттеуінде «Жыр дегеніміз — рапсодия... Дала жырының бәрі қобыздың сүйемелімен термсі түрінде айтылған. Менің елге соңғы бір келгенімде жыр поэзияның ескірген формасына айналыпты. Жыр формасы, сондай-ақ қобызбен жырлау атақты жыршы-импровизатор Жанак өлгеннен кейін мүлде үлгіден шықты деп кесіп айтуға болады... Домбыра және жаңа әндер жырмен қобызды қазір сығыстырып тастады», — деп жазды.

Сөйтіп, ол осы еңбегінде домбырамен сүйемелдеп ән салған әншілердің шыққанын, қобыз бен домбыраның жасалу табиғатын, айырмашылығын, қалай ойналатынын тәптіштеп келтіріп, енді сахарада пайда бола бастаған поэзия формаларына тоқталады. Жылау-жоқтау әні, мұны көбіне әйелдер айтқан; қайым өлең — қызою-пақта, келін түсіруде қыз-жігіттің бір-біріне өлеңмен жауап беруі. Мұнда жұмбақ та, әзіл де, сатира да бар; қара өлең — мұны екінің бірі төрт жол өлеңмен шығарып айта берсіді; өлең мұны жаңа ақындар жасаған, оның көрнекті өкілдері — Шөже мен Орынбай ақын болған. Бұлар көбіне арнау, мадақтау өлеңдерінің шебері атанған. Шоқан кейін Петербургке барып, одан елге қайтып келгенінде Орынбай ақынның оны «ақ патшаның алдып көрдің, мәртебелі хан тұқымы едің, білімпаз болдың шықты» деп арнау өлеңмен мақтайтыны бар. Сонда Шоқан қазақтың ұлттық әдеби тілінің тазалығын қорғаштап, Орынбайға «өлеңіңе татар сөзін қоспай айт» дейтіні тағы бар.

Шоқанның тағы бір көңіл қойған әншісі — Жаяу Мұса. Мұса Шорманов сияқты алпауыт үстем тап өкілдерімен күреске ашық кіріскен бұл әнші сол бір кездерде Омбыда Приходская школада оқып жүрген кезі еді. Шо-

қан оның «Ақ сиса», «Хаулау» әндерінен өр үнді Біржан салдың патшалық ескі қоғамға сын айтқан зілін, оның сұсты рухын сезген-ді. Ол Жаяу Мұсаны Омбыда, Баянауылда, Көкшетауда тыңдады. Және екеуі түйдей жасты болды, достық қатынас жасады. Кейін Шоқан таныған бұл әншінің өмірі өле-өлгенше үстем тап өкілдерімен бітіспес күреске айналып кетті.

Шоқан Омбыдан елге келіп жүрген кезінде сал, серілер өнеріне қызығып, олардың әнін, жырын, аңыз, әпгімелерді қағазға түсірді, аң аулап, бүркіт салды, туған дала табиғатының көркем пейзажын жасады. 1847—1852 жылдың аралығында Сырымбетте салған суреттерін ол «Корпустаң елге, отпускіге барғанда язмыш суреттер» деп атады. Поэзия, музыка, сурет Шоқан болмысының жарқырап көрінген қырлары еді.

«Шоқан он төрт, он бес жасқа толғанда-ақ корпус-тың оқытушылары оған болашақ зерттеуші, болмаса ғалым ретінде қарады» деп жазды Потанин.

Кадет кропусын бітіріп шыққан Шоқан нағыз европалық ғалымның қасиетін танытты.

Оның ғалымдық қызметі Батыс Сібір мен Қазақстанның Солтүстік Шығыс өлкесін басқарып генерал-губернатор Гасфорттың адъютанты болған кезінен басталды. Петрашевшіл күрескер акын Сергей Федорович Дуровтың Омбы түрмесінен босанып, Шоқан арқылы Оқжетпесте Біржан салмен кездесіп, оның отты әнін тыңдайтын кезі — осы кез еді.

Дуров!..

Патшалық тәртіпке ашық қарсы шығып, түрмеден түрмеге түсіп, акыры соңғы рет Омбы түрмесінде Федор Михайлович Достоевскиймен бірге отырған петрашевшіл күрескер акын. Омбы түрмесінен кейін оны қызмет етуге Көкшетауға бөлді. Достоевский Семейге кетті.

Дуров Көкшетауда бір-ақ жыл тұрды. Ол қазақтың көшпелі тіршілігін зерттеді, фольклорлық нұсқаларды жинады. Қайтадан Омбыға келді. Түрме оның титығына жеткен-ді. Қырық бестегі жігіт ағасы қаусаған шал боп, шашы аппақ қудай ағарып, еңтікпе науқасы асқынып, жүрегі де әлсіз тартып, бар харекеттен айрылған-ды.

Бұл бір әбден қажыған жанды Шоқан генерал-губернатор Гасфорттан сұрап алып, алдымен өз ауылы Сырымбетте біраз қымыз ішкізіп демалдырды; оған ел тұрмысын таныстырды; ол қазақтың ән, күйін, өлең-жырын, эпостық дастандарын тыңдап, ұлттық ойындарды тамашалады. Қазақ халқының талантын өз көзімен

көріп, қатты сүйсінді; екінші жағынан оның екі бірдей қанауда отырғанына налыды.

Бұл жөнінде Шоқан екеуі жаны күйзеліп, небір тебіреністі әңгімелерге барды.

Сырымбетте біраз тыныққан соң Шоқан оны Бурабай, Оқжетпеске алып келді. Бұлар бір күні Құйы деген жерде бір ауылда қызойнаққа шақырылды. Екеуі Біржан салды осы жерде көрді. Арқанын жұлдызы жанған мақпал түні... Біржан салдың нағыз жігіт гүлі боп жайнап жүрген шағы. Оның кең тынысты, биік, әрі ашық таза үні Дуров пен Шоқанды өзгеше бір сұлулық дүниесіне енгізді; біресе айлы түндей мөлдіреген «Бурылтайға» мәз қылып, біресе жас көңілдің асқақтаған бір сәті, әнші шабытының шырқау шыңға құлаш ұрғаны деп «Жаймашуакқа» басып; одан қыз-бозбаланы толқытқан «Ләйлім», «Көкек» әндерін айтып адам қиялын шартарапқа ұзатып әкетті. Кейін Сергей Дуров Біржан салдың «Адасқақ» әнінен әлеуметтік қарсылық үнін ұқты. Біржан сал да бұл бір есіл ақынның қор болған халін көріп, заманнан көңілі қалды. Шоқан екі ақынның күрсіністі сезіміне осылайша куәгер болды.

Шоқанның музыкаға байланысты зерттеу еңбектері саяхат сапарынан, қатысқан ғылыми экспедициялар күнделігінде керемет көрініс тапты.

Музыкалық фольклордың тамаша үлгілері оның «Тәңірі», «Қазақтың ата-тегі», «Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихынан», «Жоңғария очерктері», «Қытай империясының Батыс өлкесі» деп аталатын аса құнды тарихи еңбектерінде тереңнен толғайтын білімпаздықпен жазылды. Шоқанның әр еңбегінде музыканың алуан сыры шертіледі, ол ғылым үшін баға жеткісіз дерек.

1856 жылы Шоқан полковник Хоментовскийдің әскери экспедициясына қатысып Ыстықкөлге, Қырғыздарға сапар шекті. Ол жөнінде тамаша күнделігі бар.

Сол сапарында ол әуелі Аягөзге тоқтап, онда туған «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырына деген тебіреністі сезімін жазады, «Майдың жиырма алтысы күні менде таулық қырғыз — жыршы болды. Ол «Манас» поэмасын біледі. Поэма тілі ауыз екі сөзден анағұрлым түсінікті», дейді.

Шоқан «Манастан» Көкетай ханның өлімі мен асын орысшаға аударғаны мәлім. Бұл — дала Иллиадасы атанған шығарманың тарихта тұңғыш рет қағаз бетіне түсуі еді. Ол әуелде оның бірнеше апталар бойына жырланатынына сенбеді. «Манасты» тыңдап, жазу үстінде ол

оған анық көз жеткізді. «Семетей» деген эпос «Манастың» жалғасы боп есептеледі, «бұл да — буруттардың Одиссеясы» деп жазды Шоқан. Буруттар деп отырғаны — кыргыздар. «Манасты» ол кыргыз сияқты аса талантты, ер көңілді, өнерлі ақын халықтың бүкіл тарихы, елдігі, ерлігі, махаббаты, қайғысы мен қуанышы деп білді.

«Ақсақ құлап» аңызын ол енді кыргыз жерінде де естіді. Бұл аңыздың тарихын Шыңғыс хан мен ұлы жыршы Кетбұғының сөз жарыстыруын Шыңғыс хан өлгеннен кейін, шамасы жетпіс жылдан кейін, қазақ сахарасын аралаған арабтың атақты тарихшысы Ибн-Аль-Асир жазып қалдырғанын Шоқан білді ме, білмеді ме, әйтеуір, ол осы бір күйге ерекше берілді.

Шоқан осы еңбегінде кыргыздың қомыз, чебызғы, сурнай деп аталатын музыкалық аспаптарының қасиетін айтады.

Омбыда ол музыкалық өмірге дәйім зер салып отырған. Концерттерге жиі барған. Шоқан тыңдаған сол концерттердің бірі. Бұл программа Омбы архивінде сақталған...

Омбы

Басшылықтың мұрсат етуімен жұма күні, 1857 жылдың октябрінде Топографтар корпусы залында.

Ұлы мәртебелі Нидерланды королі жеке-дара флейтада ойнаушы шебері.

Брюссельдегі Корольдік музыка қоғамының мүшесі, Лондондағы сән өнері ғылыми қоғамының мүшесі және тағы басқа лауазым-атақтардың иесі

Антон Совле

Үлкен концерт беру мәртебесіне ие болып отыр.

Программасында:

1. Операдан увертюра: Рейсигердің шығармасы «Фельзен-Мюле», оркестрдің орындауында.

2. Неміс тақырыбына құрылған, флейтада орындалатын үлкен фантазия. Бем шығармасы бойынша, орындайтын Совле мырза.

3. «Индра» операсынан увертюра. Ф. Фллов шығармасы. Оркестрдің орындауында.

4. «Қызыл сарафан». Флейтаға ойнақы фантазия Гейненейрдің туындысы. Совле мырза орындайды.

5. Ф. Шуберттің «Розамнунде» операсынан увертюра. Оркестрдің орындауында.

6. а. «Серенада» Шуберт туындысы.

б. «Шәрбәт шешей».

в. «Ол кыз менен жеріді».

Орыс романстарына негізделген вариациялар. Совле мырзаның туындылары.

7. «Фрейшиц» операсынан увертюра. Вебердің шығармасы. Оркестрдің орындауында.

8. «Венеция Карнавалы». Совле мырзаның елден ерек құрылымдағы ерекше вариациялы флейтаға арналған шығармасы.

Кешкі сағат 8-де басталады.

Билеттің құны күміс ақшамен 2 сом.

Билетті алдын ала Совле мырзаның өзінен Қ... үйіндегі пәтерінен концерт қойылатын күні залға кірерде алуға болады.

Шоқан «Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихы» атты еңбегінде көшпелі ел жөнінде европаны жайлаған теріс түсінікке тұңғыш рет ғылым тілімен соққы берді. Европалықтар жабайы дейтін елдердің жазуы, әдебиеті бәрін дәлелдеп, түркі тілдес халықтардың импровизаторлық талантын европалық ғалымдардың өздері сан рет таң қалған араб бәдәуилерінің өнерімен салыстырады. Көшпелі ел өмірінде әр жерде ауыздан-ауызға тараған жырлардың бір қолдан шыққандай таза сақталуын үлкен мақтаныш сезіммен көрсетеді.

«Жоңғария очерктерінде» Шоқан «1859 жылдың аяғында Қоқан керуеніне ілесіп, Қоқан саудагері ретінде Қашқарияға келдім...» деп жазды.

Мұнда да Шоқанды Қашқарлық музыканттар, бишілер арасында көруге болады. Ұйғыр тілін осы сапарында үйренген...

«Қытай империясының Батыс өлкесі» деген аса маңызды еңбегі Шығыстану ғылымына қосылған жарқын беттер еді. Шоқан мұнда да музыка әлеміне енеді, Шығыс Түркістанды мекендеген халықтардың музыкалық галереясын алға жаяды. Бұл елде «Тәйлі — Мәжнүн» поэмасын жырлап билеп жүріп қонақ күтудің тамаша салты бар екен. Ұйғырлар музыкалық аспаптарға өте бай халық. Ол байлық сонау көне дүниеден басталады. Дутар, сатар, калун, рабаб, гиджак, шерменде, не даб аспаптарының үнін тыңдап қана қоймай Шоқан олардың әрқайсысына сипаттама береді. Қашқарлықтардың мәшраб кеші — бұл үлкен бір ән, би мерекесі боп өтеді. Шоқан Мәшраб кешіне қатысқанда хор, би аспаптар ансамблі, тіпті оны тамашалаған дүйім жұрттың бәрі әндетіп, тіпті әкімдерінің өзі билеп кеткенін көрген.

Қашқарияда биді арнайы кәсіп еткен биші әйелдерді «ача» деп атаған.

Шоқан осы еңбегінде Тугю дейтін тайпа өміріне тоқталады. Бұл өзі көшпелі тайпа екен; ет жейді, қымыз ішеді, киіз үйде тұрады. Жастары той кезінде бір-біріне қарсы қарап тұрып ән салады, хор айтады, мұнысы қазақ жастарының үйлену тойында айтылатын жар-жарына қатты ұқсайды. Шоқан көне түрік қағанатын қытайша тугю деп атаған дейді. Ол көне феодалдық мемлекет, VI—VIII ғасырларда қазіргі Монғолияның шығыс жағымен, ал батыста Каспий теңізіне шектескен.

Сөйтіп, Шоқан Шығыс Түркістанды мекендейтін халықтар мен тайпалардың музыка мәдениетін әлемдік ғылымға әкелді.

Қашқария сапары Шоқанды даңққа бөледі. Осы сапардан кейін оның қат-қабат істерге толы қызықты өмірі Петербургте өтті. Бұрын Петербург жайында Шоқан Достоевский мен Дуровтан көп әңгіме естіген-ді. Енді ол мұнда жан досы Достоевский, ақындар Майков пен Полонскийлермен сұхбаттас болды. Бұлардың бәрі Чернышевскиймен пікірлес жандар еді.

Россиядағы алдыңғы қатарлы ой-сананың бесігі болған Петербургте Шоқан әдебиет пен музыка ағымына зер салды. Әдеби кештерге қатысты, университетте лекция тыңдады, опералық спектакльдерді көрді, бал-дұманның ортасында жүрді.

Петербургте классиктер Гайдн, Моцарт, Бетховен симфониялары, романтизм ағымын әкелген Шуман, Шуберт, Берлиоз, Мендельсон шығармалары шалқып жатты. Патшалық езгіден қажыған орыс халқының әрі қапалы, әрі қаһарлы әндері де бой көрсете бастағанды. Сөз жоқ, Шоқан мұның бәрін тыңдады. Өйткені, табиғат Шоқанға биік өре, кемекгерлік болмыс берген-ді.

Шоқанды қазақ даласы, қазақ музыкасы тербеді.

Ол туған халқының ән-күйін, жырын өле-өлгенше қастерлеп, жинаумен болды. Петербургтен елге келген соң да ол Біржан сал, Ақан сері, інісі Қозыке сияқты әншілердің әндерінен дамудың жаңа пышанын сезді. 1862 жылдың 2 январы күні Сырымбетте, елде жатып профессор Бекетовке жолдаған хатында Шоқан: «Менің тірлігім табысты өтіп жатыр. Мен өте көп ертегі, эпикалық жырлар мен әндерді жинадым...» деп жазды.

1864 жылдың 5 март күні ол Омбыда өз үйінде Шөже ақыннан «Қозы Көрпеш — Баян Сұлу» жырының бала кезінен тыңдаған тағы бір түрін жазып алды. Кейін бұл

жазба профессор Березиннің қолына тиген, одан Ленинград академиясында сақталған.

Шоқан генерал Черняев отрядының Әулиеатадағы қанды жорығынан бас тартып, Тезек Төренің ауылына келіп, үйленіп, науқасқа шалдығып, хал үстінде жатқанының өзінде ол дұңған халқының өмірін зерттей бастап еді. Сонда да, бәлкім, оны дұңған әуені тербеген шығар?

Ұлы Шоқан!..

Оны ғұмыр бойы ән тербеді, күй тербеді. Амал не, таң сәріде өң мен түс арасында шырқалып қапыда қысқа қайырылған ғажайып әндей аһ ұрғызды елі-жұртың. Мұндай қысқа, әрі бай, кимас ғұмырды кім көрген! Кім сенеді, оған?!

Уақыт қатал, ол өз дегенін істейді; сенбеуге күдіретін жоқ.

Алтын Емелден Тезек Төре жолдаған азалы хатты қайда жасырарсың... Сырымбет күңіренді, Көкше елі көз жасын төкті; байтақ сахара сарнады.

Ел бәрін көтерген! Бәріне көнген!

Ел жиылып Жаулыбай деген бір есті қартты алға салып, Шыңғыстың босағасын зорға аттады. Бір сұмдықты сезген Шыңғыс:

— Қанғожа, бір күй тартшы!— деді.

Қанғожа қобызы ыңырана боздады.

— Жок, басқасын тарт!— деді Шыңғыс.

Қанғожа қобызы одан сайын шер төкті.

— Токта, Қанғожа! Сен тарт, Тулақ!— деді Шыңғыс. Тулақтың қобызынан қайғылы қобыз жоқ па, тәңір-ау! Тілді гой жүректі!

— Токтандар енді! Ә, менің Шоканым өліп пе еді?— деді Шыңғыс опырылғалы тұрған қарт емендей теңселіп.

— Солдай болды!— деді ел атынан тіл қатып, естірту айтқан қарт Жаулыбай.

Сол кезде Сырымбет етегінде зарлаған күй қайсы, жылау қайсы, біліп болмады, жер-дүние қарауытып, бәр-бәрін қайғының қара бұлты басты. Аруана аналар, гүлдей құлпырған арулар қара жамылып, толассыз жоқтау арасында Ақан серінің:

Шыңғыстың сүйер ұлы Шоқан еді,

Империя патша жұртың

тамам көрді,

Өнері жұрттан асқан жігіт еді,

Құдайым сапар жолда қаза берді,—

деген азалы жыры найзағай отындай жарқылдап жатты.

Орыны толмас қасірет күйі — дала рекпиемі Шокан сынды дапа ұлдың қазасында осылайша шертілді. Бұл да аңыз боп, жыр боп ел-елге тарады.

«Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойпына кірер деңең»,—

деген осы да!

Шоканның сұлу өмірі көкейдегі бір мөлдір музыка. Ол сол мәңгі жас қалпында күні бүгінге дейін қиялды қозғаумен келеді. Оның жарық жұлдыздай жарқыраған бейнесін туған халқы ардақтап, аялап жатқанда Сарыарканың бір шетінде, Сарысу мен Шу өзенінің аралығында, Бетбақдала төсін ашы күйімен қақырата тіліп, бір кезде аға сұлтандық билікті тізенің күші, пәренің қуатымен Шоканнан тартып алған шонжар Ерденнің зұлымдығын қоғам қайғысы етіп жазғырған Ықылас күйшінің үні де ел жүрегін аз егілткен жоқ.

«Ерден» күйі Шокан мен Ықыласты қажытқан заманары еді.

Шокан даналық пен ұлылық символына айналды.

Ерден ұлық жауыздық бейнесінде қалды...

* * *

Туған халқының өнерін шексіз сүйіп, мақтаныш етіп, оны әлемдік мәдениет кеңістігіне шығарған Ұлы Шоканның сол кездегі асқақ арманы бүгінде толық жүзеге асты.

Қазір қазақтың ән-күйі әлем сахнасында. Бір кезде өзі таң тамаша болған Біржан сал өмірі — «Біржан мен Сара» атты классикалық операға арқау болды. Қазақ симфониясы жер жүзін шарлап, шалқып кетті.

Шоканның кеменгер ойы біздің бүгінгі өрлеуімізді көксеген еді. Қазақ музыкасы жан-жақты даму үстінде!!!

СҰРША ҚЫЗ

Жөкей көлі ауызынан ақ көбік шаша шабынған ақ бас бұрадай жұлынып тыншыр емес. Бұрқылдап, долданып жатыр. Жағаны дамылсыз соққылаған жал-жал толқындар кейде арпадан аса төгіліп, ауылға қарай лап береді де айдаһардай жиырылып кейін қайтады. Ызғырық сүйектен өтеді. Жел өтінде бір сәт тұрып болмайды.

Біржан сәл көл жағасында сәл ғана бөгелді де ауылға беттеді. Үйден тұнжырап шыққан қалпы үйге үнсіз кеп кірді, әйелі Айтбайға көзінің астымен бір қарап қойып, ошақтағы маздаған шоққа қолын жылытып, көпке дейін ләм-мим демеді. Ол осыдан бір ай бұрын әуелі Көкшетау, одан Сырымбетте болды. Сырымбеттен Омбыға бір-ақ тартты. Бұл оның сол Омбыдан қайтып оралған беті еді. Өзі жокта ауылы күзекке келіп қоныпты...

— Тіпті қалтыратып барады, жарықтық,— деді сары самаурынға шоқ салып отырған Айтбай.

— Бір сокса өстіп көпке дейін басылмай ызылдайтын әдеті. Жөкейдің жайы о бастан аян маған. Даланың да сұрқы кетіп болған скен. Әкемнің болжамы текке кетпейтін-ді. Жөкейдің маңы тап-тақыр бпыл. Есінде ме Айтбай?— деп Біржан әйеліне бұрылды.

— Ол не?— деді тап қалған Айтбай.

— Мамырдың орта кезі... Сенің келін боп түскен кезің.

— Иә...

— Әкемнің алғаш рет сенің қолыңнан дәм татқан күні...

— Иә, нә,— деп сәл дағдара қараған Айтбайдың жүзі күлімсірейін деді.

— Сол түні әкем біздің үйдің есік алдында тұрып, көк жүзіне көз салып не деп еді, а?— деді Біржан.

Айтбай сәл күлімсіреген күйі — Імм... ә, сол жолы ма, а?— деп ойына еш нәрсені түсіре алмай тыпыршыды.

— Үркерді көрсеткені... Соны ұмыттың ба?— деді Біржан.

— А, нә, нә,— деп коштай кетті саскалақтаған Айтбай.

— Аспанның анау оңтүстік шығыс жағын, жеті жүздің шоғырын көрдіңдер ме? Ол — үркер,— деді әкем. Содан сәң ойланyp тұрып тағы не деді?

Жылда үркер сұға кеп құлаушы еді. Содан ол қырық күн жатушы еді. Асыл-тегіл нөсер боп күн ауық-ауық ашылып кетіп, ой, дүние бір алуан түсті қырмызы түлдерімен, көк балауса көкмайсасымен құлпырып, түтеп, жайнаушы еді. Ырзықты жыл солай басталушы еді... Ал, бпыл бұл үркер мамырдың түсында-ақ көбіреп жатқан бір қу далаға... тақырға түскен екен. Солай болыпты. Тамбай тұр әзір. Тамбайлы да. Күзін де жытан жалағандай тақыр болар. Жөкейдегі күзек... Әй, ол да ыңғырық атар, берекемізді алып... Қыс қамын жаз ойлаңдар деп еді ғой, әкем, ә, Айтбай?

— Иә, солай деген,— деп Айтбай дастарқан жайып, шай құя бастады.

Қаймақ қатқан үнді шайын Біржан дәйім рахаттанып ішетін еді. Ол оны сергітіп тастайтын. Ондай сәтте ол домбыраны ойнақшыта тартып, іштей тасып, бабына келіп өзін-өзі әзер тежеп, бір құштарлық сезімге бой алдырады; өмірінің небір ғажайып сәті көз алдында жарқ-жұрқ етіп, өзге-өзгенің бәр-бәрін ұмытатын-ды. Үйінің сәнін кіргізіп, әнін салып мүлде желпініп, не болса соны айтып, күліп, бейне бір бейкүнә сәби кейпіне келетін. Жоқ, бұл жолы олай болмады. Шай оның көңілін ашпады. Жауар бұлттай түнеріп кеткен Біржанның әлі де қобалжулы екенін сезді Айтбай. Омбыдан келгелі үш күн болған-ды. Ұзақ жол қажытқан Біржан екі күн бойы тұла бойы ауырлап жатып алды. Оның шаршаған халін көріп, ауыл адамдары да мазасын алған жоқ. Атасы Қожағұл би Көкшетауға, дуанға кетіпті. Тек ағасы Нұржан бір-екі рет келіп:— Бар Қаржасты ала тайдай бүлдіріп жүрген бұл қашқын Жауа Мұсаны неге сонша әулие етіп жүрсін? Шынғыс төре өкпелеп жатқан көрінеді...— деп күңкілдей берді.

Жаяу Мұсаның ісі үшін Біржан Омбыда Шоқанмен тілдесіп қайтты. Бұл келгелі бері ол жөнінде ешкімге тіс жарып, тіл қатқан жоқ. Ептеп сол жайды білгісі келген Айтбай ақыры ғана:— Шоқанжан не деді?— деп сөз суыртпақтады.

— Інім,— деп Біржан езу тартты.

Айтбай оған шарасы кең қара көзін төңкеріп қарады. Сабырлы еді, үнсіз жауап күтті.

— Ол Шоқан ғой!— деді Біржан күрсініп,— Жақып екеуін бірге туған деп тірі пенде айтпас. Шіркін, Шоқанжан... Өзі Қашқариядан сахарға салған сүйектей боп, мүлде жүдеп қайтыпты. Мен барғанда әлі сол ұзақ сапардан қажыған қалпы. Күні-түні қағаз жазады екен сарылып. Петерборға қоймай шақырып жатқан көрінеді. Әттең, уақыты жоқ болды. Қазір ол, бәлкім, жол үстінде...

— Жолы оң болып, аман қайтсын, Шоқанжан,— деп Айтбай үні сәл дірілдеп жайлап дастарқанын жиюға кірісті.

Біржан қолына қоңыр домбырасын алды. Көз алдына Жауа Мұса мен Ғалия кеп тұра қалды. Осы екеуінің тағдыры еді, Біржанды ат үстінен түсірмей қойған. Ол Жауа Мұсаның алғаш рет осы Көкшеге келгенін, ел Улыкөлде жайлауда отырғанда оның құрметіне ұлан

жаз бойы ауылда ойын-сауық жасап, біраз дуылдасқан күндерді есіне түсірді.

Сол жыл, 1853 жылдың жазы... Атақты Сегіз сері де немере ағасы Салғара ақынды ертіп келіп, Біржан ауылында ғұмыры естен кетпестей бір мәжіліс құрып, Біржанға ере бастаған жас сал, серілердің әндерін тындап, ара-арасында өздері де серпіле шалқып, жан біткенді тамашаға кенелтіп жүрген-ді. Сонда Сегіз сері өзінің «Гауһартас» әнін шырқап, бата тілеген Жаяу Мұсаны көкірегіне қатты қысып, неге екені белгісіз, (өзінің дәті де берік-ақ еді,) үні дір-дір етіп:— Сен енді «Жпырма бесті» айт, Мұсажан. Бата несі Салғара!— деген-ді. Жаяу Мұсаның толғаулы үнін тындап, кәрі көкірегіне бір қызулы леп толған қарт Салғара:— О, шіркін, өмірім-ай! Дүние-ай!— деп орнынан қалт-құлт ете түрегеліп, екі қолын көкке жайып, тәңірмен тілдескендей еріні жыбырлап:— Сенің үңіңе қаяу түспесін! Шырқа, шырқай бер, азаматым! Қайран бозым!— деді.

Салғара Жаяу Мұсаға өстіп бата берді... Сегіз сері үшін ол жаз соңғы жаз болған екен...

Біржанның самғаған ойы енді Баянауылдан бір-ақ шықты. Қаржас елінің старшыны Мұстафаның Шөтікүлы Сәтбайға жасаған қысастығы Баяннан Көкшеге жетіп, Қызылжар, Омбыға аян болған-ды. Қаржас сүттей ұйып отырған ел. Құдайын ұмытқан Мұстафа Сәтбайды жылы орнынан қуғысы келіп, ылаң шығарды. Бұл аз болғандай Шорман әулеті Байжанның мекені Малғозы ауылының «Ақ келін» шоқысына да таласа бастаған. Малғозы болса ол да Айдаболдың бір атасы. Оларды тықсырып, Шорман әулетімен егестіріп, қырқыстырып жүрген Боштайдың өңкей бір екі нығын жұлып жеп ел ішіне іріткі салған қиянқы туыстары еді. Қалың Қаржас осы қиян-кескі жанжалға бастары қатып, өзді-өзі дай-дай боп, өршіп түскен дау өртке айналғалы тұрған шырғалаң шақта Мұса Сәтбайдың ауылында шетінен бір апайтөс, албырт, өр жігіттердің ортасында алаңсыз ән салып жайнап жүрген-ді. Омбыдан жаңа келген беті; білімді боп қалған; татарша, орысша сөйлейді; өзі қала адамдарынша киінген, Шоканмен құрдас, дос, көңілдес екен.

Сәтбай бір күні Мұсаны жігіттерімен шақырып алып, кіші бесін кезінде қымыз ішіп, ән тыңдасып отырды. Кезек Мұсаға келді. Мұса домбырасының құлағын бастау бұрап:— Сәт-аға, Имантай інім биыл нешеде?— деді.

— Тоғызға шықты, Мұсажан,— деп Сәтбай оған неге сұрадың дегендей ойлана қарады.

— Осы Имантайды қырқынан шығарып отырған күні Сегіз сері ағамыздың келіп берген батасын ұмытқан жоқсыз ба?— деді Мұса.

— Е, ол аталы сөз қалай ұмытылады. Қазір ол бүкіл елдің аузында жүр...

— Онда Имантай інім келсінші, Сәт-аға. Сол аталы сөзді тағы бір еске салайын, артық болмас. Имантайды шақыртыңызшы...

Әп-сәтте далада балалармен ойнап жүрген Имантай да жүгіріп келе қалды. Мұса орнынан ұшып тұрып:— Кәне, балақан, бері кел... менің қасыма отыр. Мен саған Сегіз серінің берген батасын айтайын,— деді.

Имантай демін шығармай аң-таң боп қаршығадай жұтынып домбыраны желдірте шертіп-шертіп жіберген Мұсадан көз алмады. Мұса «Ахау» деп дауысын ә дегеннен биік көтеріп тастап:

Халқыңның Қазыбектей панасы бол,
Әпет бидей елінің ағасы бол.
Жер-суды жау Жоңғардан қорғап қалған,
Жұртыңның Бөгенбайдай панасы бол,—

деп мақпал үнмен мамырлата толғай бергенде ауылдың бір шетінен айғай-шу шығып, ел дүрлікті.

Отырғандар елең етісіп бәрі өре түрегелді. Мұса да толғау батасын сап тыйып, домбырасын қоя салды. Сәтбай бастап, бәрі енді тура өздеріне қарай андыздап шауып келе жатқан бір топ аттылыға таңғала қарап тұрды. Сөйткенше болмай тып-тыныш ауылды шулатқан бұл топ Сәтбайдың үйіне ат басын бір-ақ тіреді. Караса — старшын Мұстафа! Шорманның Мұстафасы!

— Көш, Сәтбай!

Мұстафаның астындағы сүліктей қара аты аспанға шапшып, екі аяғымен жер тарпып, ойнақшып, жортақтап бір орнында тұрар емес.

— Оу, бұл не ылан Мұстафа?— деді Сәтбай сабырлы, зілді үнмен.

Аты әлі шыркөбелек айналған күйі жұлынған Мұстафа:

— Осыдан көшпей көр! Ітжеккенге дейін сүмендетіп жаяу айдайын сені!— деді қалш-қалш етіп.

— Жеті атамнан қоныс тепкен жерім! Сенен жер алғам жоқ, Мұстафа! Есіңнен таңба!— деді Сәтбай.

Басымен алысқан қара аргымақты омыраулатып

қамшы үйіріп Сәтбайға ұмтыла берген Мұстафаны Мұса шап беріп жағасынан ала түсті де атынан жұлып алды. Бір-екі мытып жіберді де:— Ит болма, Мұстафа!— деді Мұса. Мұстафаның қасындағы стражник урядниктері тым-тырағай қаша жөнелді. Соңынан әбден қорынып масқара болған Мұстафа кетті, қанын ішіне тартып.

Арада біраз күн өтті. Бір күні таң алдында Мұстафа старшын стражник, урядниктерімен келіп үйінде жатқан Мұсаны бас салып ұстап, Қерекуге жаяу айдап алды да кетті. Олар «ұйымдасқан екі жүз жігіті бар қаракшы топ» деп Мұсаның үстінен іс қозғатып, приговор жасап енді оны Омбыға айдады. Сол күннен бастап ол Жаяу Мұса атанды.

Омбыға жете бере өзіне бұрыннан таныс, елінен ерте кезде бөлініп кеткен бір Қаржас ауылының тұсында Жаяу Мұса сәті түсіп, ойда-жоқта урядниктерден қашып құтылды. Біраз күн әлгі ауылда жасырынып жүріп, бір түнде Жаппас еліне тартып отырды.

Бұл жерде ол көп байыз таппады. Сезікті боп қалды. Амал жоқ, ол содан Шекті еліне қарай жылыстады.

Шекті елі оған біраз қорған болды. Жаяу Мұса жиын-тойдың гүлі боп барша жұртты тамашаға кенелтті. Осы елдің Серкебай деген бір зиялы кісісінің Гүлхашима есімді сұлу қызы бар еді. Жаяу Мұсаның назары сол Гүлхашимаға түсті. Жаяу Мұса Гүлхашиманы алып қашып, Қантай Керей ішіндегі Жолан батырдың үйіне әкелді. Гүлхашима Жолан батырдың әйелі Ақбереннің туған сіңлісі, Бекет батырдың қарындасы. Қыздың артынан қуғыншы етіп Бекет батыр өзімен ниеттес Есенкұл, Құлшық, Ерубай, Актыбай, Қарес сияқты жөн білетін игі жақсыларын жіберді.

Егескен ел болмайды, ел боп бітісіп, екі жастың бағын ашып қайтындар, деп ол қатты тапсырды. Шектінің бұл жіберген білікті кісілерімен мәміле сөзге Тілеп би, Жолан батыр, Қожамжар... және осы ауылда серілік құрып жүрген Біржанның өзі де араласты. Екі жақ елдігін істеп Жаяу Мұса мен Гүлхашиманы қосты...

Біржан домбырасын шертіп, бір нүктеден көз алмай осы хикаяның бәрін ой елегінен өткізе берді, өткізе берді.

Содан кейін... Иә, содан кейін не болды?

Арада екі жыл өтті. Жаяу Мұса Жолан батырға дәп рағы; үйінің іргесінен отау тікті. Оған арқа сүйеп тыптыныш ғұмыр кешіп жатты. Бірақ, ол қай жағынан тағдырдың тағы бір сұрапыл дауылы соғып өтегінің біл-

меді. Серіліктің желігі оны жер-көкке сыйғызбады, ол аң аулап, саят құрып Жаппас еліне, сонау Тобыл жағына барғыштай беретін-ді. «Тобыл жаққа барма»,— деп Жолан батыр құдайдың зарын қылып бақты. Ол Жаяу Мұсаға жау ниетті жандарды білетін-ді. Жаяу Мұса оған құлақ аспады.

1857 жылдың жазы бастала бере Тобыл жағында сайран салып жүрген Жаяу Мұса тағы ұсталды. Ұстатқан дуанбасы, төре Ахмет Жантурин еді.

Жолан батыр осы дуанбасыдан сескенетін. Ол Шорман әулеті, Шыңғыс Төремен дос, көңілдес жан ғой. Жаппас, Шекті елі бұл дуанбасыдан небір қоқайды көріп, ашынған халде. Жаяу Мұсаға ешкім ара тұра алмады. Айдалды да кетті.

Ә, жазмышпен ойнап көр...

Жаяу Мұсаны жазмыш, тағдыр тәлкек қылғысы келеді. Жаяу Мұса болса тағдырмен сілкілесін оның өзін тәлкек еткісі келеді. Амал не, әзір ол ұтылып қан жүр. Гүлхашима шер азабына шыдас бермеді, көп ұзамай дүние салды. Бір жасқа енді ғана толған бейкүнә саби Нұрғожа шыр-шыр етіп Жолан батырдың қолында қалды.

Арада тағы екі жыл өтті.

Жаяу Мұса тағы да Біржанды жан тартып Көкшеге қайта оралды. Жалғыз емес, бұл жолы ол Ғалияны алып қашып келді.

Біржан Жаяу Мұса мен Ғалияны бір айдай қонақ етті. Сонан соң ол екеуін Көкшетауға апарды. Қалада өзімен түйдей құрдас Құрай Уақ Сәттіғұл, деген ісер, етікші досы бар; Біржан жас жұбайды осы үйге орналастырды. Бұл өзі кісі көп түсетін думаншыл, берекелі үйі еді. Сәттіғұл тіккен саптама етік, қосай етікті алыс-алыс елдің тәуір адамдары келіп алып жатады. Біржанның асыл жары Балқаш, одан кейін Ләйлі... Бәрі тек Сәттіғұл тіккен етіктерді киіп еді. Осы күндері ол Біржанның апасы Көкейқыз бен Айтбайға арнап етік тігіп жүрген-ді. Жаяу Мұсаның мән-жайын толық білетін Сәттіғұл оған тез үйіріле кетті. Бір-бірін қалтқысыз сыйлады. Сәттіғұл Жаяу Мұсаға домбыра жасап берді, Ғалияға етік тіге бастады. Жаяу Мұсаның әнін аңсап келгендерге есік ашық тұрды; бар мәзірін дастарқанына салды. Ғалия болса Сәттіғұлдың құдды бір туған келіні, жарқылдап жайнап күледі де жүреді; ақ беті албыраған ізеті мол көркем жан. Кейде үйде ешкім болмай қалған кезде ол аққудай керіліп, нәзік белі иіліп бір

билейді... Әсіресе, татар әніне ыңтық-ақ. Жаяу Мұса Сәттіғұлдың ескі қара сырнайымен татар әнін ал кеп лыпылдат. Екеуінің жүрек түкпірінде тек өздеріне... тек өздеріне ғана аян дерттері бар, ол қажытпайды емес, қажытады. Ал, соны білдіргісі келмей, тіпті ештеп болса да жеңілдетіп, не мүлде ұмытқысы келіп, бір-бірінің көңілін барлап, қас-қабағын аңдап, бір-біріне қуат боп ойда-жоқта желпініп-желпініп алады. Сол қуат, демеу, дәрмен. Жаяу Мұса мәз осыған...

Сәттіғұлдың базарлы үйі Жаяу Мұсаны еркін шалқытты. Бір жолы Сәттіғұл үйіне кештетіп келді. Шай үстінде ол:— Сен осы Арап деген жігітті білесің бе?— деді Жаяу Мұсаға.

— Қай Арап? Мұстафаның жылқышысы ма?— деді Жаяу Мұса жұлып алғандай.

— Имм... Сол Арап ендеше...

— Иә, Сәтеке, оны сіз...

— Базардағы елден естідім. Ол бейбақ та сонау өр Найман жағы дей ме, құдай-ау... Сол, ит өлген жерден Күнбөпе деген бір қызды алып қашып келіпті. Өзі Айдабол ішінде Жанғозы дей ме...

— Иә... Жанғозы!

— Сырымбетте Шыңғыс төре мен Зейнеп бәйбішені сағалап... Зейнеп бәйбіше Арапты жақсы көреді білем. Өзі Шорман әулетіне жан-тәнімен берілген жан көрінеді. Әнші дейді, палуан дейді өзін...

— Солымен...

— Шыңғыс төренің Жақыбын білесің. Сол қағылған неме. «Ұры... Барымташы... Қаракшы»— деп өтірік жала жауып нағашысы Мұстафа старшынан да қағаз түсіртіп, дуан кенсесіндегі пәрекорларды пайдаланып Арапты Көкшетау приставына ұстатып, Имантау бекінісіне жаптырып тастапты. Ел солай гулеп жүр...

— Имм,— деп Жаяу Мұса тісін шықыр-шықыр қайрап түйілді де қалды.

Ғалия самаурынды алып, далаға шығып кеткенде Сәттіғұл Жаяу Мұсаның құлағына сыбырлап:— Қу Жақып Күнбөпенің басын айналдырып алыпты,— деді.

Бұл жай соның ертеңінде-ақ Біржанға да аян болды. Айтқан Жаяу Мұсаның өзі.

Біржан Арапты білмейтін-ді. Ол жөнінде бұрын осы Жаяу Мұсаның өзінен ештеп естігені бар-ды. Біржан бар әңгімені үнсіз тыңдап күрсінді де қойды. Біраздан кейін ғана ол:

— Сырымбет жағына бардың ба?— деді.

— Бардым. Одан Коскөлде Корамса аксақалдың үйінде... Ақан ініміздің үйінде болдым. Онда бізбен бірге Ақыл да болды.

— Бізін кім?

— Ғалияны ала барғам...

— Арапты сол жерде көрдің бе?

— Жок. Оны көргем жок. Сырттай естідім...

— Солай де...

Жаяу Мұса «мұны неге кадала сұрады?» деген жанша Біржанға бір түрлі сарыла қарап іштей әлденеге күдіктене қалып өз-өзінен ыңғайсыз күйге түсті.

— Жүсіп төренің үйінде де болыпсың,— деді Біржан сабырлы салқын үнмен.

— Иә, Жакыпты сол үйде кездестірдім...

Жаяу Мұса мырс етіп күліп қойды. Біржан да еріксіз езу тартты. Жаяу Мұса бұған таңғалды.

— Жакыппен неге шатасып жүрсің?

— Сал аға, сонша түнеріп кеткеніңіз сол оқиға ма еді?— деп Жаяу Мұса оқыс күліп жіберді.— Ол көргенсіз маған —«Әй, қашқын Жаяу, бол әніңді айт!» деп қалғаны. Сол Жүсіп ағасының үйінде көп үлкен кісілердің ортасында отырып... сонан соң мен оны... қамшымен қак бастап тартып...

Біржан ар жағын сұраған жок. Тек өкіне бас шайқады. Бар әлгіме белгілі еді оған. Оны өзінің үлкен ұлы Ақылдан және оған келіп жүрген Ақаннан естіген-ді. Сол отырыста үлкендер Жакыптың әбес қылығын жөн көрмей, ренжиді. Жакып үйден шығып бара жатып Жаяу Мұсаға тілі тиеді... Ертесінде ол Баянаулага Мұстафаға нағашысына жөнөп кетіпті...

Біржан Жакыптың сол қылығынан секем алып, ой үстінде жүрген-ді. Жаяу Мұсаға жолықпақшы да еді. Құдай айдап ол өзі келіп отыр, міне...

Біржан сол күні Жаяу Мұсамен Улыкөлдің жағасына барды да біраз сейіл құрды. Ел ішінің көп кілтипаны, әкім, ұлықтардың зымиян істерін Біржан оған көп түсіндірді. Күн ұясына бата бере ауылға қайтып келе жатып:— Жакып ешкімді аямайды. Ол саған Шокан емес және өзін де қызбасың, шатақсың!— деді.

Жаяу Мұса Біржан ауылынан Көкшетауға қатты ойланып қайтты. Содан бір апта өтті ме, өтпеді ме Көкшетау приставы Жаяу Мұсаны қамап қойыпты... тергеп жатыр деген хабар келді Біржанға...

Біржан содан бері ат үстінде. Тағдырдың тағы да бір әуре сарсаңына түсті ол. Жалғыз ғана сенетіні, дәтке

куат ететіні Шоқан. Шоқанның әкесіне жазған сәлемі. Ертең тағы да Сырымбет жағына жолға шығады. Тағы да Шыңғыс төреге барады. Шоқанның сәлемін жеткізеді. Шыңғыс Жаяу Мұсаның ісін сотқа жібермей абақты-дан босатып алуға тиіс.

Күн батып, жел басылмай, бар маң қарауытып тұрды. Көл жақтан толқын шуылы естіледі. Айтбай жас қайынның кеспелтектерін ошаққа айқастыра салып тағы да от жақты. Біржан өзін тұңғыық ой билегенде домбыраны ұзақ шертетін. Домбырасын шертіп отырып: «Шірікін Шоқан»,— деді ол оған іштей сүйсініп. Оның көз алдына тағы да Омбының ығы-жығы тірлігі, түтіні бықсыған тымырсық кеші. Шоқан тұрған ағаш үй келді. Шоқанның өзін көрген сәтте тұра ұмтылып жас балаша қатты еміреніп, құшқаны сонда...

«Біржан аға!»— деп басқа айтарға сөз таппай бөгіліп, тілі күрмеліп, көзіне жылт-жылт етіп жас келгені... Тап солай болды...

— Отырыңыз... Төрге шығыңыз...— деп асты-үстіне түскен Шоқан Біржан келеді, деп ойлады ма, сол күні.

Шоқан Біржанның күнге тотыққан жабырқау салқын жүзін көріп, «ұзақ жол күн де қапырық, шаршаған ғой» деп топшылады. Біржан қатты ашынып, мол наламен келді. Ол қаны қарайып, қанша зілденіп келсе де Шоқаның боп-боз боп әбден сылынып, танымастай өзгерген жүдеу реңін көріп амалсыз тосылды. Бір түрлі шешіле алмай, сөзі қиыспай, осы келісіне жаны қалмай бәйек болған Шоқанға жылыұшырап қарауы қиямет боп өзінен ыңғайсызданып, тартынды, кең бөлмеде өзін қоярға жер таппады. Кереует шетінде тұрған орындыққа отыра кетті.

— Ұзақ, қатерлі сапарда тілегінді тілеп...— деп Біржан зорға тіл қатты.

— Көріп тұрсыз... Сол Қашқарияңыздан аман-есен келдім,— деп күлді әлі де іштей дағдарған Шоқан.

— Тәңір жанына жамандық бермесін Шоқанжан...

— Ал, ел аман ба? Қариялар... әжелер... Қожағұл атамыз... Кеше елден Жақып кеп ол да біраз хабар әкелді. Жақыпта әңгіме жетеді ғой,— деп күліп отырды Шоқан неге екені белгісіз, әлденеге басын шайқап.

Біржан бұған сәт етті де онысын білдірмеуге тырысты. Үндемеді. Жақыппен Омбыда Шоқанның үйінде жүздесем, деп ойламағанды. «Кеткен екен ғой» Біржан Жаяу Мұса оқиғасын Шоқан естіген екен, деп түйді.

— Жақып қайда?— деді ол Шоқанға баяу үймен,

— Қазір кеп қалады...

— Келсін...

Шокан да Біржанның бұл зілді үніне елең етіп қарай қалды.

— Ел тыныш па?— деді ол іле-шала.

Біржан мұны естімегендей төмен қарап ләм-мим демеді. Енді Шокан мазасызданды. Ол Біржанның мінезін жақсы біледі. Оны мұң басқанда үнсіз түйіліп қалатын. Үстелінің үстіндегі қобыраған қағаздарын асығыс реттеп: «Бұл келісі тегін емес. Не боп қалды екен?» деп іштей дегбірі қашты. Кереуеттің тұсында ілулі тұрған домбыраға көзі түсіп кетті. Ол оны үнсіз алды да ауыз үйге апарып, шаңын сүртіп, Біржанға әкеліп берді.

— Домбыра үнін де сағышыппын. Бәрін сағыныппын... Тарта отырыңыз. Бұл Мұсаның домбырасы еді,— деді Шокан.

Біржан ескі қызыл домбыраның босаған пернесін әрі-бері жылжытып, кейбіреуін қайта байлап отырып, өзін шаршап келген шақта менің бүйтім...— деп күрсінгені Шоканға бір түрлі жайсыздау тиді.

Шокан терезе алдында тұрған бір қызыл орындықты алды да тура Біржанға бетпе-бет келіп отырды. Оған ұзақ қадалды.

— Келгеніңіз жақсы болды, Біржан аға. Бірақ жай келмепсіз. Бәрін көзіңіз айтып тұр. Сіздің көзіңіз ештемені жасырмайтын көз! Не болды, а, айтыңызшы? Әуелі өз от басыңыз дін аман ба? Әлде қарттардың бірі... сіз жайында... жеңгеміз Айтбай жайында Жақыптан сұрадым да, бірақ ол бөтен әңгіме айтпап еді...

— Бүгінгі аптаның түрі жаман. Әбден шөлдепін...— деді Біржан әлі де сөз жүйесін таба алмаған жанша.

— Бешпентіңізді шешіңіз, салқын суға жуынып алыңыз, сергіп қаласыз. Мен қазір келем,— деп Шокан тысқа шығып, есік алдында жүрген күтуші жігітін шақырып, шай қойып, тамақ әзірлеуді тапсырды.

Біржан да көйлекшең далаға шықты. Қораның алдында байлаулы тұрған атына барды да тартпасын, айылын босатты. Сонан соң Шокан екеуі үй іргесіндегі қарағайды аралап біраз жүрді де үйге келді. Біржан салқын сумен жуынды...

Шай дастарқаны да әзір болыпты. Шокан екеуі шай ішті. Көңіл түйткіліз әріден аңдайтын Шокан Біржанның бұл келісін енді тықактап сұрай беруді ыңғайсыз көрді. Бірақ, өзін өзі іштей зорлагандай боп, қайткенде

де Біржанның шешілгенін тілеп, оған күлімсірей тағы домбыра ұсынды.

— Мұса осы домбырамен әндеріңізді айтып мәз қылушы еді. Оның да жолы болмай жүр.

Біржан Шоқанның бұл сөзіне тағы таңғалды. «Бар жайды естіген бе, құдай-ау» деп ойлады.

Шоқан:— Мұсаның «Қаулауын» айтыңызшы, Біржан аға,— деді.

Біржанға керегі осы еді. Ол беті сәл дыз ете түсіп домбыраны қаусатып жіберер бір долы, уытты күшпен қысып, дауысын бірден саңқ еткізді.

Әннің алғашқы шумағы біте бергенде үйге:— Асса-лаумағалейкүм! О, Біржекең келген бе?— деп даудырай сөйлеп Жақып кіріп келді.

— Тсс,— деп Шоқан оған қолын шошайтып белгі берді.

Жақып жан-жағына алақтай қарап. Шоқанның қасына отыра кетті. Аң-таң.

Ән айтылып бітті. Жақып тұрып Біржанның қолын алып, сәлем берді. Біржанның заматта түсі суып, қабағы шытылды. Мұны сезген Шоқан сабырлы үнмен:— Енді Мұсаның «Шапібаяуын» айтыңызшы,— деді.

Біржан домбырасын бос бұрап, қайта келтірді.

— Осы әннің атына таңмын,— деді Шоқан.

— Е, е, оның несіне таң қаласын, Шоқан? Жаппас елінде қашып-пысып жүріп Шәпи деген қызды аламын деп, жылатып кетіпті ғой, ку Жаяу,— деді Жақып күтпеген жерден.

Біржан жақтырмай басын шайқап Жақыпқа көз тоқтата қадалды да әнді жайлап бастай берді.

Бұл әннен кейін Шоқан бір момақан сәбидей мөлдіреп тәтті қиялға батты. Біржан алдындағы шайдан бір ұрттады да:— Осыдан бес жыл бұрын... сол барыс жылы пағашың Мұстафа старшын Мұсаны ұстатты,— деді әр сөзін үзіп-үзіп.

— Иә, ұстатты! Бас бұзар, бұзық болған соң ұстатты!— деп Жақып шап ете түсті.

Шоқан Жақыпқа жалт қарады. Жақыптың сығыр көзі шақшынып, тап бір атылатын күзенше тесірейе қалыпты. Біржан оны сезсе де оған назар салған жоқ. Жақып бұған одан сайын тырысып, намыстанды. Біржан былқ етпеген соң Шоқан да қозғалмады.

— Байжанның Жаяуы біздің ата жауымыз! Ал, сізге жөн болсын Біржеке? Осы біздің пағашымыздың не жа-

зығы бар, сізге? Сіз түгіл әкеңіз Қожағұл би сыйлайды Шорман әулетін!

Біржан бұл сөзді мүлде естімеген жанша жауапсыз қалдырып, тағы сөз бастады.

— Сол Жаппас елі... Мұсаның алғаш папалаған елінде Нұрым деген бір мерген, саятшы кісі бар. Ол Торғай өзенінің бір саласы боп ағып жатқан Кабырға өзенін мекендейді. Дуанбасы Ахмет Жантөреұлы тап сол кезде ел ішінде жүрген қашқын азаматтарды шетінен шытырлатып ұстап беріп жатады...

— Ахметті жазғырмаңыз, Біржеке,— деп Жакып тағы да шала бүлінді.

Шоқан әлі үндеген жоқ.

— Нұрым әріден ойлайтын көреген жан екен. Мұсаны ол жасырып бағады...

— Жаяуды күйеу бала еткісі келеді. Шәпиің... Оған қоса Бояугүлін бермекші екен, деп неге айтпайсыз — деді Жакып кекесінді мысқылмен.

Шоқан зорға-зорға шыдап отыр. Жакыптың сөзі Біржанға шыбынның ызынындай да сезілген жоқ.

— Бұл әнді Мұсаның өзі «Шәпибаяу» деп айтады. Бұл сол Нұрымның апалы-сіңлілі екі қызы Шәпи мен Бояугүл! Рас, Мұса Шәпиді сүйіпті. Одаң қыз әкесінің сескенгені де рас. Шәпимен өткізген жақсы күндерін ізіне шырақ алып түскен нағашың Мұстафа, аға сұлтан Ахмет... бәр-бәрі. Тіпті тәңірдің өзі де көп көріпті, нә, солай болыпты. Мұса сол ауылда енді көп тұра бермейтінін сезеді. Нұрым оған Сұржеке деген жақсы жүйрік атын беріп шығарып салады. Ал, бұйрық Мұсаға Гүл-хашиманы жазыпты. Ол ғұмырлы болмады... Мұса да тәңірдің жазған құлы. Біз бәріміз пендеміз. Өмірден аласымыз бар, бересіміз бар, қарап отырсаң біреуге үйіп-төгіп мал береді, ал біреудің қысқа жібі күрмеуге келмейді. Бұл Мұсаға о бастан тек қиянат пен азап жолын жазған ба, әйтеуір, оның бір ісі оңға баспай қойды. Ол да ел қатарлы өмір сүргісі келеді...

Біржанның сөзіне еріксіз ден қойып, бір сәт ойланып қалған Жакып, енді орнынан тұрып, далаға шығуға айналды. Шоқан Жаяу Мұсаны аяп салы суга кетті.

— Отыр!

Біржан оқыс ақырып жіберді.

— Оу, Біржеке, сіз...

— Отыр!— деді Біржан, Жакыпты отты көзімен атып.

Жақып саскалақтап тырп ете алмады. Отырды. Шоқан біресе қызарды, біресе сұрланды.

— Адамнан ит боп туған, күшік!— деп Біржан тарс кетті.

— Күшік? Мен бе, күшік?

— Енді кім?— деп Біржан үстелді алақанымен шарт еткізді.

Жақып көзі тесірейіп, тіл қата алмады. Оны Біржанның сұсы басып бара жатты.

— Жай келмепсіз, деді Шоқанжан...

— Шо-қан-жан!!!— деді Жақып шытынап.

Шоқан:

— Шығарма үінді!— деді.

— Келгенім өз басымның күйіті емес, Мұсаның жайы, Шоқанжан. Сөнген отын қайта тұтатып, жығылған үйін қайта тұрғызып, адам алып... Иә, жар тауып, ел деп, бізді сағалап келген екен...

— Иә,— деді Шоқан дегбіріздене.

— Шахмардан, деген саудагерді естуің бар шығар...

Шоқан үнсіз тындай берді.

— Сол Шахмарданның Ғалиясын алды, Мұса...

— Содан...

— Мұстафаның жылқышысы Арапты соттатып, Күн-бөпсін қорлап, ол аз болғандай енді Мұсаны қаматып, Ғалияны жылатып...

— Кім ол?— деп Шоқан орнынан атып тұрды.

— Мына әндірі— Жақып?— деді Біржан дүлей ашуын баса алмаған күйі.— Сені жұрт бұл күнде әндірі— Жақып дейді. Әкен Шыңғыс төренің елді қан қақсатқан стражнигі Андрей бар емес пе? Сен сол Андрейсін! Әндірсін!

Шоқан жайлап Жақыпқа бұрылды. Жұқа ернін тістеніп, пышак жанығандай етсіз жағы жыбыр ете түсін, көзінен заһар шашты.

— Тұр хайуан!— деді Шоқан, еденді теуіп қалып.

Жақып далаға тұра қашты. Шоқан барыстай атылып оның желкесінен шап беріп ала түсті. Дырылдата сүйреп әкеліп:— Отыр, былай!— деді қатты нұқып қалып. Жақып екі қолы ербендеп, жаскана беріп қайта алып түрегеліп Біржанның артына барып тығалды. Дір-дір етеді.

— Ойнағанды білмейсіз бе, Шоқан?— деп Жақып енді ыржалақтағысы келді.

— Шық бері,— деді түтіккен Шоқан.

Жақып шықпады. Біржан амалсыз мырс етіп Шоқанға:

— Жә, сабыр ет,— деді.

Шоқан қалш-қалш етіп өзіне-өзі келе алмады. Терезе алдына барды да қолын артына ұстап, саусақтарын дамылсыз сытырлатып іштен тынды. Іші алай-дүлей.

— Ұлық болса әкең ұлық, сен кімсің, Жақып? Мұсадай асыл әншінің тырнағына татисың ба, сен? Оның садағасы боп кет! Нағашың Мұстафа нағыз қасиетсіздің өзі, ал сен содан аумай қалған бір сұмдық болдың,— деп Біржан тағы да зілдене сөйледі.

Жақыптың күр сүлдесі тұр.

— Бұл заман ақынның аяқ асты болған заманы екен, Шоқан. Соған көзім жетті. Күдіретін жетсе Мұсаны мына сияқты жауға берме!

— Әй! Бар да Біржан ағаның атын суар!— деді Шоқан сол қакқан қазықтай сірескен қалпы.

Жақып шығып кетті.

Кеш болды. Алдарына кешкі ас келді. Біржан мен Шоқан үнсіз отырып, тамақ ішкен болды. Бірақ, бойларына ас батпады. Екеуін үнсіздік қинады. Жақып сол кеткеннен ұшты-күйлі жоқ. Олар түн ортасы ауганша ұйықтай алмады. Шоқан да, Біржан да Жақыптың түн жамылып елге тартып отырғанын іштей білді.

— Ғалия не тағдырлы жан?— деді Шоқан.

— Ғалия Бәсентин елінде бір дәулетті кісінің Бәкен деген баласына тиіпті. Бәкен қаза болады. Ғалия бір баламен жесір қалады. Күйеуінің жылын берген соң баласын ата-енесіне тастап төркініне келіп отырады. Әкесі Шахмардан Керекуде тұрады. Ал, Мұса Ғалияны Шот қаласынан алып қашқан.

— Осы Шахмардан деген кім өзі?

— Бай, саудагер...

— Шыққан тегін айтамын.

— Ә, бұлар қазақтанып кеткен татар. О бастағы мекені сонау Құтынды даласы екен. Сол жерде олар қазақтармен аралас-құралас тұрыпты. Тері — татар дедім, татар болғанда да біз көріп жүрген татарлардай емес, рені қараторы Барабы татарлары бар емес пе? Шахмардан сол — Барабы татары. Ертеде Ақсак Темірден жеңіліске ұшырап қашқан Тоқтамыс хан паналаған Барабы татарлары осылар... Саудагердің бармайтын жері жоқ. Саудамен жүріп кейін ол Баян жағына коньс аударыпты. Бәсентин Арғын, Жанайдар Қыпшақпен құдандалас, жекжат болып араласып кеткен...

Мұса Ғалияны алғаш рет Омбыдан елге барғанында... Иә, ел Маралдыда, жайлауда отырғанда көріпті, кейін оның ауылы Бұрматалда жайлауға шыққанда... нағашың Мұстафа Мұсаны Керекуге айдатып бара жатқанда, нә сол жолы Ғалияның жылап тұрғанын көріпті...

Міне, тағдыр ісі... Ғалияның күйеуі қайтыс болған екен...

Тегі, пенде шіркіннің бір-бірің табуы, түсінуі бақыт емес пе, Шоқанжан?! Екі жарты бір бүтін боп қосылып еді, Жақып деген жау шықты енді.

Бұл оқиға Шоқанның сағын сындырды. Өмірінде дәл осылай налып, күйзеліп көрмеп еді, ол.

Екі күннен кейін ол Біржанды шығарып салып тұрып:— Мына хатты әкеме беріңіз. Бәрін жаздым. Мұсаны босатып алады!— деді.

Біржан Омбыда болған осы жайды осылайша еске түсіріп, ішінен «Шіркін, Шоқан! Асыл туған арысым!» деп оны бір зор тірек тұтып, сеніп отырды...

Арада біраз күн өтті. Біржан Сырымбетке... Аға сұлтан Шыңғыс төреге барып та келді.

Сол Сырымбеттен қайтып келген күні оны Шәрке сал, Нұркей ақын, Сегіз серінің үлкен ұлы Мұстафа, кіші ұлы Мұсайын, мұнымен түйдей құрдас Ақан, Біржанның өзінің ұлы Ақыл... Әздембай сал күтіп отырғанды.

Суық күздің ызылдаған кешінде өзгеше бір толғауыстан ән айтылды.

Көкшетау кейде қарлы, ах-оу, кейде қарсыз,
Ер жігіт кейде малды, кейде малсыз,
Дарияның жарға сокқан, ах-оу, толқынындай,
Көз салған көрінгенге көңіл арсыз.

Аһ дегізетін үнмен зілдене шыққан ән сап-салқын леппен сыздап келіп:

Әндірі, әндірі, әндірі-ай,
Ішімді оттай жандырды-ай!
Ғашық болған Сұршақыз,
Көкшетауда қалдырды-ай!
А а-а-ай,
Сұршақыз, енді есен бол ай!—

деп бар наласын, бар күйікті шерін, өкінішін білдіріп, тұнжыратты.

Отырған жандардың тіл ұшында: «Ә, әндірі... ә, әндірі Жақып! Құдай сорға берген әндірілер! Қайран Сұршақыз...» деген сөздер дызылдады.

Жүрегі налаға толы Біржан:— Мұса жайын өзінің

осы әнінен біле беріндер, әнде Сұршақыз, деп еркелеткен Ғалиясы да бір бақытсыз жан екен,— деп жерден басын көтере алмады.

АҚҚУЛАР ҚОНҒАН АЙДЫН КӨЛ

1982 жылдың алтыншы майы...

Сырымбет, Саумалкөл, Қоскөлді жағалап, қария сөздерін теріп, «Мәдениет» ауылында бір кезде Үкілі Ыбырайдың сері тобына еріп, оның өз аузынан әндерін алып қалған қарт әнші Байсейіт ақсақалмен әңгіме-дүкен құрып, біраз беймәлім сырды магнитоценкаға түсіріп, жол үстінде тағы да алуан-алуан жайдың елесіне елтіп, қиял тербеген сұлу сазға балқып, Көкшетауға қарай келе жатқам-ды.

Алыста... Көз ұшында көгілдір мұнарға бөгіп Жалғыз Жамантау көлбейді. Зенгір көктен аққулар көрінді. Олар үкілі Ыбырайдың кіндік қапы тамған жер — Жалғыз Жамантау жақты бетке алыпты...

Сол күні кешінде Көкшетауда жазушы Естай Мырзахметовтың үйінде әнші Кәрім Ильясов Үкілі Ыбырай әндерін шалқытты. Көз алдымда біресе сағымдай бұлдыраған жалғыз Жамантау, біресе аспан төрін найзағай отындай сызған аққулар тізбегі, оларды гәккулетіп шаттанған Үкілі Ыбырай келбеті...

Неткен қадірлі күн еді, сол күні Таң атқанша Үкілі Ыбырай хикаясы шертілді ғой, сонда!

Содан бері талай көктем өтті.

Ой, шіркін, әлі де болса аққуша қапат қағып, Үкілі Ыбырай өмірінің көмескіленіп бара жатқан әр кезеңіне жетелей береді...

Шалқыма

Жөкей көлінен соңғы аққулардың ұшып кеткеніне де біраз күн болған-ды.

Біржан сал ауылы көл жағасында күзекте отыр. Жұрт: «Салдың биыл елден ерек көшкені несі?» десті. Бұл жайдың сырын білетіндер «Ақан серіні осы Жөкейде күтпекші» деді. Бұл сөз рас та еді. Біржан сал ауылы осында қонғаннан кейін бір аптадан соң Ақан сері де келген-ді.

Ел сөзі шөпке тиген өрт боп шалқыды: «Қайран Құлагері мерт болған соң асылынан айырылған бір азалы

пенде боп қалыпты...» «Бөркі де қара бұлғын... Шапан да қара... Қамзол да қара, етік те қара... Қамшысы мен белбеуі де бәр-бәрі қара... астындағы жыландай сумаңдаған қара бедеу, қара мылтығы... бәрі қара! Ақан көңілі де қара...»

Жұрттың гу-гуі Жөкей көлінен алыс отырған елдің бәріне естіліп, жетіп жатты.

Күз аспаны сазарғаннан сазарып, не жауарын, не жаумасын білмей, тұтасқан қара бұлтының жігі сетінемей, сіресіп тұрып алды. Ақан серінің қапалы халін көріп Біржан сал да сол қасіретті тап өз басынан кешкендей «Құлагер» әнінің үйілеткен сөзіне амалсыз езіле түсті. Бүгінде өзге әншіні тыңдауды жап рахатындай көріп, бойы байсал тартып, егделіктің сабырлы қалпына көндігіп-ақ қалған Біржан сал «Ақан серінің бұл қайғысын қайтсем де жеңілдетіп көрейін» деп өзін-өзі еріксіз қинап, әлденеше рет жұлқына ән салды, серпілгісі келді. Өзі бір тыным алған сәтте әнші інілерін, келіндерін ардақтап аялап отырып ән шырқатты. Өмірінің бір сәулелі кезінде махаббат сүйінішіне мәз қылған сүйікті Ләйлімін... оған деген алғашқы құмарлық, қызығуын еске алды. Шіркін, «Ләйлім» әні... Осы әнмен ол Ақан көңілін селт еткізіп, оның да бақытты шағын жарқ еткізіп алға тартармын, деп ойлады. «Ләйлім» әніне Ақан сері ән тенгермейтін, оны сүйікті Ұрқиясы да шәрбат сезіммен мәлдірететін. «Ләйлім» де шырқалды...

Жоқ, Біржан сал түпсіз тұңғышқа батқан Ақан серіні бұл әнмен де көтере алмады. Ақан серінің жүзі сырттай ғана жылтырап, іштегі наласы бес батпап күйінде күйзелткен қалпы ауырлай берді. Ақан сері мен-зең.

Жан дауасын табу қандай қиямет. Біржан сал салқын тартқан шабытының отын үрлеп, ескі аруағын шақырғандай аласұрып оны ғаламат күшпен лаулаған жалын ғып шарпытты. «Өз жүрегінің лүпілі еді ғой, пісінер, көкірегіндегі сұмдық ойды бір сәтке болса да ұмытып тебіренер... сөйтіп, бір сілкініс жасар, қабағы ашылар» деп Ақан серінің «Кербез сұлуын» да айтты...

Жоқ, Жөкейдің акку, казынан, бар қызық, бар көркінен айырылған сұрқай, салқын күзі де бір, сұп-сұр Ақан сері де бір. Елтеп күлімсіресейші езу тартып, іші жылып ең болмаса уһ, деп құса-дерт толы көкірегін босатса қайтты. Келер күні, кешер ғұмыры болжаусыз бір мәңгірген дөт-сал жан...

«Қасиетсіз неменің берген асы! Ас болмай, көздің жасы болды ғой, елге!» деп Біржан сал Ақан серіге ес-

тіртпей сындын сынық мүйізіне арзымайтын әкесіне ас берген пан Нұрмағамбетті сөгіп, оның шіріген сасық ырысын жазғырды; Ақан серіге қастандық жасаған қаскөйлерге ең лағынетті сөздерін айтып, өз көңіліне де еш жұбаныш таба алмады. Кер заманның запырап құстырған зары булықтырды.

Сен соққан балықтай сенделген Ақан серіні «сергітем, оған демеу болам, ақыл қосып, тоқтамға келтіріп қайратқа мінгізем деген Біржан салдың көп күні құр әншейін бәйек болған шарасыз жанның әлегіндей өтіп жатты. Ақан сері реңі кірмей қойды.

Ақан серінің шерлі кейпі ду-ду боп жататын Жөкей көлінің демін басып, рухын қашырды.

Ызғырық атқан күз де қалтыратып қатайып барады. Әр нәрсе өз мезгілінде. Жазда ғой аккумуля қонған осы айдың көл жағасы жаннат дүниесі жайнап, бүкіл құс атаулы алуан-алуан үнмен сайрап, ақ боз үйлі ауылдар ұлан-асыр жәрменке боп, әні аспандап жатар еді. Оянтайтын жүрек, шалқымайтын көңіл болмас еді. Енді не, Жөкейдің сап-сары жағасы ызылдайды, құлазиды...

Сағынайдың асында мерт болған Құлагерден айырылғалы дәл бір жыл болды. Ақан сері бейнебір қанаты сыпқан сұңқар. Тағдырдың бұл сыйы аз болғандай енді оған «Су перілерімен жүздесіп, ашына бопты», деген ку сөз кеп жабысыпты. Ақан серіні о дүниелік аруақ қып гулетеді, құрғырлар. Ел жүрегіннің ләззаты болған әнші осындай табалауға лайық па еді? Бакса, Біржан салдың өзі де бұл жазмыштан бұдан да сорақы сыйды көріп бағыпты. Бәр-бәрінен запы бопты. Шағылыпты. Сыныпты. Қайраты да қайтып қалыпты. Біржан сал Ақан сері қасіретін қайтсе ұмыттырады?

Осы бір дағдарысты дел-сал күндері баяғы Абылайдың көп батырларының бірі болған Мапақа батырдың немересі, Керейдің Бике атасынан тарайтын атышулы әнші Шәрке сал келді. Шәрке сал Біржан салдан бір жасы үлкен еді. Біржан алғаш рет Қызылжар төңірегін әнге бөлегенде қасында әрі палуан, ат ойынының шебері, аңшы, саятшы... Салғара мен Сегіз сері әндерін күдіреттендіре шырқайтын осы Шәрке сал жүретін-ді.

Шәрке сал Ақан сері бойынан Біржан салдың бар қасиетін танытын, сол үшін оған дәйім қызыға қарап, онымен кездесуді ансап жүретін-ді.

Сол Шәрке сал келгенде Біржан сал «ауылымыз бір дүбірлеп қалатын болды-ау» деп қуанды. Бірақ, Шәрке сал да қаны қарайып, түнеріп келді. Сырымбетте Шың-

ғыс төренің інілерімен жылқы дауласып, теңдік бермеген соң өңкей жүйрік сұлу аттарын тартып алып, алдына салып айдап келе жатқан беті екен. Көздің жауын алған пырақтарды көріп, Құлагерін еске алып Акан сері одан бетер күйреді.

Шәрке сал да елде жоқ тұлпар мінетін өр кеуделі адамның бір асқағы еді. Көкше мен Қызылжар... бүкіл Арқаны әнмен қырған Шәрке сал мен Акан сері канаты болған тұлпарынан бірі өлідей, бірі тірідей айырылған.

Шәрке сал келген күннің ертеңінде Қызылжардың Тауағаш деген жерінен Шағалақ Керейдің мырзасы Шынтемір келді. Шынтемірдің әкесі Шорман мен Біржан салдың атасы Қожағұл ертеден дос көңілдес, қадірлес жандар. Шорман дуан кезінде старшина боп атқа мінген. Шынтемір қобыз, домбыра, сыбызғы, скрипка, татар сырнайын тартып, ән салып, өзі шығарған «Жетім бала» дастанын жырлап, біраз уақыт Біржан сал тобына қосылған. Кейін Шынтемір дәулет жинап, мырза атанды; өзінің Шағалақ елінде старшина, казир. Бірақ Біржан салдан ол қатынасын үзген жоқ-ты.

Шынтемір жалғыз келген жоқ, қасында алабұртқан бір жас жігіті бар. Біржан сал қонақтармен амандық-саулық сұрап болған соң жас жігітке көз тоқтата бір қарап алды. Жауырыны қақпақтай, шалқак кеуделі, басы үлкен, мойыны жуан, дөңестеу қыр мұрынды, жалпақ бет, қызылшырайлы, шапшаң қимылды, солқылдаған бозбала; отырыс, тұрысында еркебұланның еркіндігі бар; кісіге қырандай қадалатын беттілігін де сезіп үлгірді. Тақиясындағы бұлғақтаған үкісіне қарап Біржан сал:

— Е, біздің үйге Үкілі Ыбырай келіп отыр-ау, осы,— деді оны жыға танып.

Ақан сері Ыбырайды білетін. Шәрке сал мен Біржан сал екеуі оның дақпыртын енді-енді ести бастаған-ды.

— Алдыңызда ән шыркап батаңызды алуға келдім, сал аға!— деді Ыбырай салған жерден.

Бұл сөз Біржан салдың пешенесін жарқыратты. Өзінің албырт кезі жалт ете түсті.

— «Шынтемір мырзаның тәрбиесінде жүр, Ыбырай... Шынтемір мырза Ыбырайды Болатнай медресесіне оқытыпты. Шынтемір мырза Сандыбай ұстаға қарасып тұратын бір ырыс болыпты...» Осы жақсы сөздің бәрін естіп жүрмін, Шынтемір. Ол сенің көргенділігің, біліктілігің...— деп Біржан сал Шынтемірге де алғыс сөзін айт-

қандай разы боп, бейуақта келе қалған қонақтарын қуанышпен қарсы алды.

— Әкем Сандыбай өз ата қонысымыз Жалғыз Жамантауда алты десятина жерге егін салып, ұсталық етіп күн кешіп жатыр. Жұрт әкемді қарамұрын Сандыбай, дейді. Ұсталық маған қонбады; домбыра тартам, сырнай тартам, сыбызғым тағы бар, ән соңына түстім сал аға!— деді Ыбырай.

Сол сол-ақ екен Біржан сал ауылы Үкілі Ыбырай деген жас сері келіпті, деп дүр ете түсті.

Біржан салдың мейіріміне көңілі тасыған Үкілі Ыбырай:— Ән салайын, сал аға!— деді.

Біржан сал Ақан серінің қара бұлақтай тұнжыраған көзінен бір ұшқын жылт-жылт еткенін байқады.

— Әнші болсаң заматта шапшаң шығарып айт, батыр!— деді Шәрке сал.

— Иә, солай ет!

— Батаны әнмен, ал!

— Баста! Іркілме!

Осы ду-ду қолпаш Үкілі Ыбырайды шайқалтып ала жөнелді. Ол ыңырана толғанды, Біржан сал да, Ақан сері де, Шәрке сал да, бүкіл жұрт Үкілі Ыбыраймен қоса теңселіп, Жөкей көліндей толқыды. Үкілі домбыраны кең көкірегіне құшырлана қысып алған Үкілі Ыбырай ұзақ безілдетті. Біржан салдың қаны бетіне тепті, қозғалақтап, алабұртты, тұла бойы өрт боп жанды. Қызу қанды Шәрке сал екі қолын қоярға жер таппай «Ә!» деп шырқап жібере жаздап зорға... зорға отыр. Ақан серінің тұңғық жанары қыз көзіндей мөлдірей қалыпты. Шын-темір мырза масаттанған бір мәз жан.

— Е, осылайша біраз төпеп ал!— деді Біржан сал Үкілі Ыбырайға шалқая қарап.

Өзі құдды бір қанатын қомдап ұша жөнелетін көрі қырандай дүр сілкініп, қайратқа мінген.

— Батаны әнмен тіле!— деп Шәрке сал тағы қайрайды.

Ақан сері жүзінен шуақ төгіледі.

Өзге дүние жөніне қалып, өзімен-өзі әлек боп отырған Үкілі Ыбырай бір кезде кеудесі керіле түсіп, «ой» деп ауызын ашқанда екі ұртын жел кеуледі; қысық көзің жайлап жұма берді де «ги-ги-гай, ги-ги-гайлап» жас қайыңдай бұралып, ыңырана толғанған күйі демін әлден соң бір-ақ шығарды; Біржан салға тура қадалған қалпы:

Ей, өлеңмен екі өкпенді, оу, қалқытайын,
Ой, қорғасындай денеңді балқытайын.
Біржанға салып берген әнім ед деп
Азырақ «Шалқымамды» шалқытайын, ой,
гн-гн-гай, гн-гн-гай,—

деп термелеп, есіп кетті.

Ақан сері оқыс қозғалақтап:— қайырманмен біраз сандал өстіп, әуелет, гәккулет, аскақтап ұстатпай кет! Жөкейдің жойқын толқыны боп мың бүктел! Қайырыла беріп қайта шалқы!— деді дір-дір етіп.

Мұны аңдаған Біржан сал: «Уа, дарига!»— дегеннен басқа тіліне сөз үйірілмеді.

Тынышы кеткен Шәрке сал:— Домбыранның үкісінен айналдық!— деді.

Мынадай әншіні көрген жұрт желсіз күнгі тынып қалған Жөкей айдынындай мүлгіді.

Ән қайырмасын алысқа ұзатып зорға қайырған Үкілі Ыбырай:

Салайын «Шалқымамды» ырғақтатып,
Үкілі домбырамды бұлғақтатып,—

деп Шәрке салдың әлгі сөзін әнге қосып, одан соң серілігін, жастығын айтып, ел еркесі болсам, деген тілегін білдіріп, шарықтаған асау сезімін әрең тоқтатты. Ешкім ләм-мим дей алмады.

— «Шалқыма» дейін бұл әнімді, сал аға!— деді Үкілі Ыбырай толқыған үнмен.

— Осылай шалқысаң, болады екен!— деп Біржан сал да тебіреніс отына күйді.

— «Шалқыма» болсын!

— «Шалқыма» деп шырқатып әкетіндер!

Сол сол-ақ екен, ашық, биік үнді бір қыз «Гәкку» әнін әуелете берді...

Күс салып айдың көзде дабыл қақтым,
Ән салып талай елдің дәмін таттым.
Жетсін, деп осы даусым Гәккуіме.
«Гәккуді» қоныр қаздай қатқылдаттым!

Іргеден ызылдаған қытымыр жел де сезілмейді, аш бурадай бұрқылдап әлек салған Жөкей көлінің шуы да естілмейді, дүние тал түсте тамылжыған жаз күніндей жайнады, кең айдында өз суретіне өзі сұқтанып сызып қана қалқыған аққулардың анда-санда қапатын сымпылдатып «га-га-галаған» үні жүрек біткенді діріл қақтырғандай болады, Қол жағасы күс үніне толып, көгала-

лы көп жылқы байырқалаған көкмайса көк толқындай ырғалады; көл бетіне, үнілген жас арулардың шат күлкісі ерікті алады, бойды балқытады. Күнің қайсы, түнің қайсы, Жөкей көліндегі жаз қызығы қайта келіп, танды-танға ұрған ел думаны қайта басталғандай.

— Дүние қандай ғажап! Қас-қағым сәттік қуаныш!..— деді Ақан сері.

— Адамға осындай да жүрек бітеді екен! Бұл жүрекке илікпеген сол Қәкіма... е, батыр, сексен көлдің аққуын қанша ғәккулетсең де Қәкімадай періштеңнің үніне не тең келер екен?! Сол Тобылға... Жаппастарға мені неге ертіп бармадың, сонда? Қәкіманы саған қимаған немелердің әуселесін бір көрер ем! Сол Ғәккүінді қолыңа қондырар ем!— деп Шәрке сал қызарандап күлдіреді.

— Жастығымызды, жақсы күнімізді... сүйіктімізді қайта қауыштырдың,— деп Біржан сал болып-толып отырып, Ақан серінің көзінің қиығымен бір іліп өтті.

Ақан сері бір тәтті елес құшағына енген. Түнектей тұңғыш көңіліне шырақ жанғандай. Қабағы ашылып, реңіне қан жүгірген, жүзінен нұр тарайды. Мұны көріп Біржан сал да көкірек кере бір күрсініп алып, іштерін құрыстырған наладан жеңілдегенін сезді. Соған шаттанып сөйлеп кетті...

— «Саған бұл тәңірім мына отырған Шәрке салдың да, Ақан серінің де... менің де... бәр-бәріміздің ұстазымыз Сегіз серінің де қасиетін беріпті. Бірақ, сенің үні бөлекше, дара үн боп шықты-ау! Жұлқынып, бүлініп жатқан Жөкей көлінің ызғырық атқан күзін әп-сәтте ғайып қып, ақ айдыңға аққуларды қондырдың, сенің кереметін осы болды. Сен Ақан серідей азалы жанның мен қозғай қоймаған жүрек отын үрлеп, қайта жактың! Сенің әнің өмірдің шаттығы, кам көңілдің жұбанышы... таңдай сұлу, бұлақтай шәрбат таза екен. Желеп-жебейтін қыдырың, қолдайтын қырық шілтенің сөзі дуалы сал, серілердің аруағы, елдігі, ерлігі келіскен зиялы жұртың болсын!»

Біржан салдың бұл батасы ғұлама даналардың лебізіндей ұғылды.

Аспандағы аққуға үнін қосқан ән сұңқарының алдында осылайша шалқыған Үкілі Ыбырайдың таңсажайып сұлу әуесі күндердің күнінде Көкшені көктей өрлеп әлем кегінде қанат қақты!

1981 жылы «Өнер» баспасының тапсыруымен СССР-дың алпыс жылдық тойы құрметіне қазақ совет әндерінің антологиясын жасауға кірістім. Отызыншы жылдарда шырқалған әндердің ішінде «Толқын» деп аталатын бір ән көп ойға салды. «Елім бар колхоз болып күлімдеген, Көлік бар трактордай дүрілдеген»,— деп келетін бұл әнді әкелеріміз бен шешелерімізден талай естігенбіз, оны қыркыншы жылдарда өзіміз де мектеп хорында айттық. Хош, сонымен, бұл әннің иесі табылмады. Иесі жоқ әнді халық әні дейтініміз тағы бар. Ән жинақта халық әні «Толқын» боп кете барды.

Сол жылы декабрьде Көкшетауға келдім.

Келер жылы Көкше өңірінің көктемін көрдім.

Жазушы Естай Мырзахметовтың үйіндегі бір келісті отырыста әнші Кәрім Ильясов:— Біржан салдың Көкшетауда өткен жүз елу жылдық тойына арналған концертте «Толқын» әнін айтуым керек еді. Концертті ұйымдастырушылар жөнсіз апшымызды қуырып, осы әнді айта алмай қалдым,— деп өкініш білдірді.

— Әннің төресі ғой,—деді Естай.

— «Толқын» дейсіз бе?

— Иә, «Толқын...»

Мен әңгіменің ақырын күттім.

— Әр әнші өзінің әншілік құдіретін осындай әнмен білдірген. Біржан салдың «Айтбайы», Ақан серінің «Майда қоныры», Естайдың «Жай қоныры», Әсеттің «Інжу-маржаны», Жаяу Мұсаның «Көкаршыны», Майранның әні... осы әндердің бәрі әрқайсысының әншілік болмысы, өзі емес пе?! «Толқын» әні Үкілі Ыбырайдың әншілік жаратылысын окшау көрсеткен ән. Осы әнмен ол өзінің бар құдіретін ашқан,— деп Естай толғана сөйледі.

Кезек әншіге келді.

Өзің-өзі күшпен тежеген Кәрім мықты тегеурінмен:

Толқынды айту керек, ей, жайлап қапа, а-а-аа,
Өзінің нақысымен, ей, сайлап қапа, а-а-а-а,—

деп іле әр сөзді жеделдете термелеп:

Дариядай шалқын жатқан болмаса да,
Бұлақтай, ей, көзі шыққан қайнап қапа, ой, ги-ги-гай,

гилатып құйқылжытады, одан әрі әлеуеттене түсіп, биіктеп, өрлен, қырандай шарықтап, одан қайырмаға орала-

ды, жүректі біраз шымырлатып тұрып, тағы да қуатты серпінмен бірін-бірі қуалаған толқынды иірімдер кетеді бой бермей. Домбыра безек қағып, үстемелеп күй төгеді. Әнші бойындағы лапылдаған құштарлық жалынның ас-бі боп шарпыды. Ән орындалып біткеннен кейін де оның сол қызуы көпке дейін басылмайды екен.

Кәрім әннің екінші шумағының сөздерін ұмытыпты, тек екі жолын ғана жадында ұстап қалыпты. Бірде ол Естайдың «Жай қоныр» әнін: «Әуелі бұл шіркінді бастау қиын»,— деген сөзімен де айтып көрді...

«Толқын» әні мені енді толқын-толқын ойлармен мазалады. Сол ойлармен Володар ауданындағы Карасев совхозының «Бірлестік» бөлімшесінде тұратын суырып салма акын, әнші Байжұман Ғабдуллинге келіп жолықтым.

Байжұман орта бойлы, кең иықты, қимылы тез, кесек бітімді, аңқылдағи ақсары кісі екен. Баурап, шүйір-келесе сөйлесіп әңгіме арнасына бірден түсті.

— Біраздан бері қан қысымы көтеріліп, жайсыздау тніп жүр. Бірақ, ән тұрғанда оған онша берілмеспін де,— деп ол төрде қаз-қатар ілулі тұрған төрт домбыраны көрсетіп, күліп қойды.

Әп-сәтте Үкілі Ыбырай жөнінде біраз сырды апыл-гұпыл айтып та тастады. Степнякта Біржан салдың жүз сүз жылдық тойында облыстық ақындар айтысында басталды.

— Е, Біржан салдың өзін тірілткен «Айбозым» әнің тарихын білуші едім,— деді Байжұман.

— Бұл да көп алаңдата беретін хикая еді. Сол-сәл сабыр... Осы «Толқын» деген ән — кімнің әні?

— Кімі қалай? Үкілі Ыбырайдың әні, ол!

— Көкшетауда Кәрімнен тыңдамадың ба?

— Тыңладым.

— «Толқын» десе толқын еді. Біздің әкей оны Үкілі Ыбырайға кездесе болды, бір отырыста қайта-қайта айтқызушы еді. Мен сонау бір жылдары Чкалов ауданындағы қазіргі «Амандық» совхозында агроном боп істедім. Осы ауылда Нұрымынның Беркімбайы деген әнші қария болды. Ол Біржан салды көрген, Үкілі Ыбыраймен Балуан Шолаққа еріп біраз серілік құрған жан. Сол кісіден Біржан сал өмірін көп сұрайтын едім.

Бір күні біздің үйде Беркімбай ақсақалдан көпшілік Біржан салдың «Айтбай» әнін шырқауды өтінді. Кісі көңілін жықпайтын қарт әнді бастай бере кілт мүдірді.

— Ой, мұныңыз қалай?— дескен жұртқа:

— Е, оның не қалайы бар, қартайыппыз. Дауысым жетер емес, одан да мен басқа бір әндерін көрейін,— деді ол сыпайы ғана жымиып.

Жұрт бұған амалсыз бас изесті. Беркімбай ақсақал домбырасын былқылдата бос бұрап алып, бірденнен сау желдіртіп:

Домбыра күйге келер бұрауменен,
Келіспес сөз жүйесі құрауменен.
Гүлденген бәйшешектей шіркін жастық,
Келмейді енді айналып сұрауменен.

Ал, он саусағым бір баспай,

Жүрмін қалай жер баспай.

Жиып-тойдық ішінде,

Ән салушы ем осылай.

Келгенде сөз жүйесі іркілмеймін.

Жорғадай жолға салған бүлкілдеймін.

Келгенде мынау жасқа кәрілік жеңіп,

Секілді ақбас бура күркілдеймін.

Мінеки келіп қалдық талай жасқа,

Ағарды нысан кіріп сақал, шашқа.

Отыз бен қырық бестің арасында

Болушы ед сөзім ортақ кәрі, жасқа.

Сұрасаң төрт момынның жүйрігімін.

Үш жүздің алға ұстаған тұйғынымын.

Бас та емес, аяқ та емес осы күні.

Ноктаның жуан сағақ тұғырымын.—

деп сол заулатқан күйі бір-ақ тоқтап:— Біржан салдың «Он саусақ» әні осы!— деді.

Жұрттың үні шыкпады. Бір деммен ағылған ән бәрін ұйытып, буып тастаған еді.

Беркімбай ақсақал аптығын басқан соң сәл үнсіз бөгеліп жүзі мұнайып, баяу үнмен сөз бастады:

— Жер-көкке сыймай шарқұрып жүрген шағында Біржан сал Үлкен Карой, Жайылма жағында сайранды салып, бақты ғой. Одан әрі ол Ақкөл, Нұра бойына шығандап кететін. Ол жақта ол айлап жүрді...

Сол бір күндері сағындырады ғой оны. Басына дерт жабысып, қай жерде домбырасы, қай жерде аты қалғанын білмей, ағалары Нұржан мен Ержанның қыспағына түсіп, молданың зікірінен қаны қарайып жүрген кезі. Қайран әнші бір жолы астында Айбоз деген аты бар, Ұлықөлке отырған ауылынан қашып құтылғандай боп, баяғы сол Үлкен Карой, Жайылмаға қарай тартпай ма? Сол жерлердегі Күрсары Керейлердің Дуадақ Сақал, Төбет, Бақтыбай, Малай, Сары, Кигентай ауылдарын тамашаға кенелтіп, бой жасаған адамдай сілкініп, біраз

күн масайрайды. Сол ду-ду жиын үстінде айтыпты «Он саусақ» әнін.

Біржан сал сол сапардан қайтсын енді. Қаталатқан шілде айы. Күн демей, түн демей жүріп кететін әнші ұзақ жолда өзі де қалжырайды, астындағы Айбоз аты да зорығып құлайды. Ат сол жығылғаннан тұрмайды. Есіл ат шөлдеп түтігіп өледі. Айбозының басын құшақтап Біржан сал айдалада жападан-жалғыз анырайды.

Қара жолдың үстінде жұбаныш таппай күңіренген Біржан сал ер-тоқымын аркалап, жаяу сандалып Айға-бақ деген жердегі Баба руының байы Қарамендеге соғады. Ат сұрайды. Кісіге соқыр тиын қимайтын рақымсыз саран бай «жылқы жайлауда еді» деп мізбақпайды.

Одан ол ежелгі қадірлесі Шағырайдың үйіне келеді. Бір кезде осы үйдің шаңырағынан талай рет әнін аспандатып, қызықты дәуренді кешкен еді. Бакса, ол күндер оралмасқа кетіпті. Шағырай салтөсек наукас, әйелі ол да дімкәс. Өткен жұт желісін қаныратып, бұл байғұстар да мінерге көлік таппай жер сипалап қалыпты. Бұлардың бейшара хатін көріп «Айбозым» әнімен көзден жасты сорғалатады. Біржан сал...

Біржан сал сол жаяу ізбіген қалпы Бурабайды жағалай тартады. Сорына тағы бір жыланған байдың үйі кез келді. Бұл да жалғыз кәрі қара нарды қара тұтып, жұтап отырған бай екен. Бай зар еңіреп, малын жоқтап отырғанда келіні тұрып:— Ата, үйге құтты қонақ — Біржан аға келді ғой. Аруақты адамға мына немереңіздің аузына түкіртіп алыңыз,— деп жас нәрестені әншіге ұсата береді.

Біржан сал есті келіншектің тілегін қабыл алып:

— Мына баланың басы жуан, қарны тоқ екен. Бай болар түбі. Әумин!— дейді.

«Бай болар түбі» деген сөзге жылап жібере жаздаған бай Біржан салдың қолынан сүйіп, етегіне бас ұрып, есік алдында сұлық жатқан қара нарын береді...

Нар жолда жүрмей титықтап жатып алады. Тоқтай, тоқтай, оны жаяу жетектейді. Біржан сал: «Уа, дариға, дәуреніміз өтіп-ақ кеткен бе?»— деп тәңірге жалбарынса да қайта оралмас қызықты, ләззәтті, қадірлі кездерін санамен сарғайып еске түсіреді. Сонда оның шау тартқан шабыты:

Қара нар жүк көгермес бел кеткен соң,
Кең жайлау құлазды ел кеткен соң.
Бірге өскен кішкентайдан қалқатайым,
Жүремің кіммен ойнап сен кеткен соң.

Беу, өттің дәурен,
өттің сайрап,
Жігіттің дауасына қалдым қайран,—

деген аһылатқан сөздерді айтқызып тағы да мұңды сарын жанын жасытады.

Зарыққан, талықсыған әнші сол қара нарды Котыркөлде біреуге қара құнанға айырбастап, Улыкөлдегі ауылына әрең жетеді.

Біржан салдың Асыл деген қызы сол қара құнанмен екі рет бәйгеге қосылып, олжа алды. Оны да көрдім.

Үкілі Ыбырай Біржан сал ауылына жиі келіп жүрген. Сол бір келісінде ол «Он саусак», «Айбозым», «Қара нар» әнін үйреніп, әсіресе, соңғы әнді түрленде құбылтқанда Біржан салдың өзі таң-тамаша боп: «Сен бұл әнді, ағаш үйдің он екі звотты пешіндеі бұралтып қайырдың-ау! Бұл неткен иірім, неткен толқын еді! Сен бұдан былай мұны «Он екі звот» деп айтсаң да болады екен! Қажыған, қиналған шақта адамның өткен өмірі көзден бір-бір ұшады білем. Жан сала шырқап сол күндерді елестеткенім ғой, бұл! Кәрі қыранның соңғы рет шаңқылдауы секілді,— деп маңдайы жазылып, жас адамдай жайраң қағады.

Үкілі Ыбырай дәл осы сұқбат үстінде:— Сал аға, менің де өз зводты пешім бар, өз толқыным бар,— дейді.

— Ә, бәрекелді! Толқытып көрші қані!— деп Біржан сал желпіне түседі.

«Толқын» әні сол сәтте толқын атады. Әні түйдек-түйдек боп жөңкілгенде Біржан сал басы қатты жүйріктің тізгінін тартқандай, бір тасқынды күшпен арпалысқандай әбден есі шығады. Бірін-бірі қуалаған отты ырақтар арындап кеп жағаны ұрған толқындай «а-а-а-а», деп, сәл іркіле қалып, іле қайта серпіле жазылып, сол дүрмек-дүрмек қызулы дүбірмен шығандай жөнеледі: қайырма «ой-ги-ги-гай, ги-ги-ги-гай, ги-гилетіп» толассыз ағындай береді. Бұл — көл бетіндегі толқын; бұл — ұлан жазықтағы көк майсаның толқыны; бұл — көңіл түкпіріндегі күштарлық, құмарлық сезімнің беймаза күйге түскен асау толқыны; бұл — шексіз заулаған әуен легі!

Біржан салдың ықылас-пейілі жар болған Үкілі Ыбырай осылайша біраз асқақтайды, тасады. Тояттаған жас қызандай жайнап ұстазының лебізін күтеді.

Сонда бұл шалқуды неге теңерін білмей іштей масаттана бұлыққан Біржан сал:

— Сен бір айдынды шалқар көлсің ғой, Ыбырай!

Сенде көлдің демі, көл тынысы, көл үні, көл екпіні... оның тепсіне тулайтын толқыны барын әуел бастан білетін едім. Сол толқынның мың бұралған ағысын көрсем бе деп жүруші едім. Тар кеудене сол жойқын толқын қалай сыйған, қалай? Міне, енді «Ән салсаң Үкілі Ыбырайша толқындат!» дейміз, бізі— депті...

Беркімбай ақсақал шерткен хикая осы еді. «Толқын» әнін мен де айтқам. Сөздері де бір жауһар еді, шіркін-ніні! Бір кезде асыл әншіге тағдырдың қара бұлты үйіріліп, жапа шеккенде оның бір әні Біржан сал, екінші әні Ақан серіге, тағы бір әндері Балуан Шолаққа телінді... «Гәкку», «Толқын», «Қара торғай», «Қаракөз» әндері халық әні делінді. Сол бір жылдарда көп әнінің сөздерінен де көз жазып қалдық. «Толқын» әнінің сөздері — екпінді, қызулы, кесек сөздер болатын...

Байжұман ақсақал қырылдаған үнмен «Толқын» әнін айтқысы келді. Айта алмады. Ақсары жүзі қызарып, қобалжып, амалсыз тосылды. Сөйтті де іле жымия етіп:— Бір шумағы былай сияқты еді,— деп іштей күбірледі.

— Еске түсіріңізші...

— Қазір... қазір... Алтынның сынығындай сол сөздер...

Әуелі лапылдаған жалындай бұл,
Екпіндеп емен жыққан дауылдай бұл.
Майдағы майда мақпал жауып өткен,
Екінші нәсерлеткен жауындай, бұл!...

Е, «Толқынды» айтса Кәрім айтсын!— деп Байжұман ақсақал көк жүзінде көзге зорға-зорға шалынып, бірде жоқ боп, біресе қайта қылаң еткен аккумулятарға сарыла қараған жанша бір рахат сезіммен мүлгіді де отырды...

* * *

Жүйрік ат, қыран бүркіт, ұшқыр тазы

Тынымсыз көкек сұңқылдаған сол бір мамыр күні...

Сол күні біз Қабдуәлі ақсақал екеуіміз Сырымбеттегі Сарыбұлақтан шығып, жолда «Бірлестік» ауылынан Байжұман әншіні алып, Қарасев совхозының «Өскен» бөлімшесіне келіп, Зейнолла қарияның үйіне тоқ-

тап едік. Бұл — Үкілі Ыбырайдың туған ауылы, оның ата қонысы.

Үкілі Ыбырай Қарауыл елінің Қалдаман атасынан; Зейнолла да сол атаның бір бұтағы...

Аса сыпайы, жылы жүзді, қонақжай қарт бір баласын жүгіртіп жібергені сол еді, әне-міне, деп, жөн сұрасып отырғанда Өміржан, Қабиден деген екі ақсақал кіріп келді.

— Ә, Өмекеннің бір өзі жетіп жатыр, — деп Байжұман қуаныса қол алысты.

— Е, Қабиден де Үкілі Ыбырайдың бір көне көзі, — десті Қабдуәлі.

— Құдайға шүкір, әзір бармыз. Қарамұрын ұста атанған Сандыбай әулетінің көрігін қызғыштай қорғап, сақтап отыр, осы ауыл...

— Әншінің көп әні осы жерден мұнартып көрініп тұрған Жалғыз Жамантау төңірегінде шалқыған. «Ахоу, жүйрік ат, қыран бүркіт, ұшқыр тазы», деп айқай салып, ан да қуған...

— Поу, шіркін! — деп қалды Байжұман.

Бағаналы бері домбыраны жай ғана шертіп, ойға шомған Байжұман шырт ұйқыдан селт етіп оянған жапша алабұртып ақсары жүзінен қаны теуіп, көзі шарасынан шыға шақырая берді. Бұл — ән салардағы әдеті. Ол домбыраны қатты бұрап іле бастырмалата қағып-қағып жіберді. Кең тыныс ала, көкірек керіп, ұмсынып еді, бірақ үні шықпай басып шайқап, кілт тоқтады.

— О, көк дөнендей өрекіген қайран көңіл! Қайран жастық! Бөрі алыстап кетіпті. Айтушы едік, бір кезде... ол кез қайда енді, — деп ол амалсыз тосылды.

Жай шертіс емес, желікті, желпіністі ырғақты сынап-тай сырғытты. «Аншының әні» бебеуледі.

Мен жазушы Сәбит Мұқановпен болған бір кездесуді еске алдым...

Атматыда «Өнер» деп аталатын бір сурет шеберхана-комбинат бар. Осында суретші қарындасым Зейнеп қызмет етеді. Бір жолы мен Зейнепке келдім. Ол мені белгілі суретші Молдахмет Кенбаевтың іздеп жүргенін айтты. Біз Молдахметті өзінің шеберханасында жолықтырдық. Ол кісі атақты қобызшы Ықыластың портретін жазатынын, ол үшін оның күйлерін тыңдап жүргенін, енді ол жайында менен әңгімелер естігісі келетінін білдірді. Сонда көрдім, Молдахмет жазушы Сәбит Мұқановтың портретін жаза бастапты. Суретшінің Сәбене деген бар жан сезімі, толғанысы осы полотноның ішінде,

оны кәдімгідей қаз-қалпында отырғыза салған. Сәбен адамға... тегі күллі жарық дүниеге ашық көзбен, мейірілі жүзбен қарайды...

Молдахмет шеберханасының бір бұрышына дем алатын нар жасап, оған текемет төсеп, көрпеше тастапты.

— Шаршағанда Сәбен осы жерде бір сәт қисайып жатып, көз шырымын алады. Біраз сергіп, ширап қалады, сонан соң портретке қайта кірісеміз. Сәбен балз сияқты, өз суретіне өзі мәз боп, мені асықтырып: «Сен енді тез бітсейші...»— дейді жымың-жымын етіп. Мен де тез бітірсем деймін. Кейде Сәбен қымыз ішіп алады да орындыққа отырып маужырап тұрып ұйықтап кетеді. Суретші алдында екі-үш сағат отыру жасы келген кісіге онай емес. Амал жоқ, жазу тоқтайды. Сәбенді мына нарға жатқызам, ол кісі бейнебір сегіз канат акбоз үйде жатқандай ал кеп ұйықтасын. Мен бұл кезде басқа портреттер эскизін жасаймын. Ықылас қобызшының хикаясын шерт маған. Сәбенмен де осы жерде жүздесіп жүргенің оңды болады,— деді Молдахмет.

Мен содан кейін Молдахметтің шеберханасына келіп жүрдім.

Бір күні түстен кейін шеберхана алдында Сәбенмен ұшырасып қалдым. Сәлем бердім. Сәбен қалбалақтап:— саламат па, шырағым! Қай баласың? Жүзің таныс...— деді.

Мен аты-жөнімді айттым.

— Дұрыс!— деді Сәбен.

Сөйтті де басын қайта-қайта изеп, жүре беріп тағы қайта бұрылды.

— Қызметің не?— деді ол.

— Раднода музыка редакциясында істеймін.

— Дұрыс!— деп Сәбен сәл ойланып.

— Раднода Балуан Шолақтың неше әні бар?— деді Сәбен.

Мен оның «Галля», «Сентябрь», «Жастық шақ» әндерін атадым.

— Дұрыс!— деді Сәбен.

Сонан соң:— Үкілі Ыбырай әндері ше?— деді.

— Біразы бар...

— Дұрыс!

— Ал, «Қара торғай» ше?

— Қай «Қара торғай», Сәбе?— дедім мен.

— «Күс болсаң жібектен бау тағар едім» деп келеді ғой... Мен бұл әннің тарихын Кәкен деген ақсақалдан

бір жолы Сарыбұлақта, екінші рет Алматыда өз үйімде жазғам...

— Ә, ол халық әні емес пе?

— Дұрыс емес, інім! Ал, «Аңшының әні» ше?

— Оны да халық әні, дейді.

— Дұрыс емес! «Алтыбасар» ше?

— Ол Үкілі Ыбырайдікі...

— Дұрыс! Әрине, халық мұрасы ұшап-теніз дүние. Музыканы сақтайтын да, қорғайтын да халық. Бірақ, бүкіл халық боп, ел боп, топ жып бір әнді жабылып шығармайды. Оның о баста бір несі болады ғой...

— Солай, Сәбе!— деймін бұл бір ғажайып үлкен жүректі ірі суреткер, тамаша мейірбан адаммен осылайша тілдесіп тұрғанымға сүйініп.

— Менің «Өсу жолдарымыз» деген кітабым бар.

— Білем, Сәбе...

— Сонда мен Үкілі Ыбырайдың «Аңшының әні» деген әнінің көп шумағын келтірдім. Оқыдың ба?

— Жок, Сәбе!— деп шынымды айттым.

— Дұрыс емес!— деді Сәбен.

Мен ұялдым.

— Мен Үкілі Ыбырайды көрген жанмын. Дәмдес болдым. Біраз өмірін өз аузынан жаздым да. Елуінші жылдардың бас кезінде, орта тұсында Көкше өңірін араладым. Ақан сері, Балуан Шолақ, Үкілі Ыбырайды көрген жандар әлі отыр, құдайға шүкір. Солардың маған тапсырған бір аманаты бар еді, шырағым...

— Айттыңыз, Сәбе...

— Радиодан концерт бергенде Үкілі Ыбырайдың «Қара торғайы», Үкілі Ыбырай шығарған «Аңшының әні» деп беріндерші, шырақтарым, ел риза болсын,— деді қыла тілек етіп.

Мен Сәбене сол, серілер өмірін зерттеп жүргенімді айттым. Сәбен:

— Дұрыс!— деді,— онда Көкше, Петропавловскі, Омбы жағына бар. Сырымбетке бар... Онда Көкен Әбділманұлы деген қария бар. Қабдуәлі деген өте бір әңгімешіл, өзі аңшы, орманшы кісі бар, жасы менен кіші... «Мәдениет» аулында Байсейіт әнші, «Бірлестікте» Байжұман әнші... сол кісілер біледі, бәрін...

Ыбырай жазда қаршыға, тұйғын салуды, қыста бүркіт салып, ит жүгіртуді кәсіп еткен, аңшыларға да көп ерген адам. Жалғыз Жамантаудың қойнау-қойнауын шарлап қиқуды салып баққан ол...

Сәбен айтқан сол қариялармен ақыры сәті түсіп жүз-

дестім де. Солардын біразы міне тағы да жүзбе-жүз отыр. «Аншының әнін» желдей ескен әуенімен өзімен-өзі боп қиялын қияға шығандатқан Байжұман домбырасын саябырлата беріп, терезеге бұрылып, тысқа көз салды. Ойланды. Содан соң ол:

— Менің тоғыз жастағы кезім. Бір жолы әкем екеуіміз үйде таспа тіліп отырғанбыз. Жаздың күні болатын. Ел жайлаудағы кез. Сырттан ат дүбірі естілді. Әкем «кісі келді» деп иек қақты. Сол сол-ақ екен, «Әй, Сарысақал, үйдемісін?» деді бір ашық үнді, қуатты дауыс. «Е, Үкілім, кел... кел...» деп әкем апыл-құпыл ұшып түрегелді. «Аманбысың, Сарысақал?»— деді тағы да әлгі кісі. Әкем қалбалақтап «е, құдайға шүкір», деді. «Бүгін бір қойың жетпейді, тай соясын» дейді аттан түсіп жатқан қонақ.

Бұл қонағымыз — Үкілі Ыбырай боп шықты. Қасындағылары — Молдахмет, Шомат, Әбіқай, Сұраған деген әйдік әншілер екен.

Бұл менің Үкілі Ыбырайды алғаш рет көруім.

Сол күні жұрт біздің қоңыр үйді керіп кетті. Таң атқанша ән шырқалды. Сонда дүйім елдің құмарып қандырмай қайта-қайта әуелеген ән — «Аншының әні» еді. Әкем сол түні ду-дудын үстінде маған: «Мынау Ыбекеннің қамшысы, тығып қой. Айтпа» деді. Мен жұрттың көзін ала бере, ғысқа шықтым да есік алдында жатқан көн-қоқырдың арасына қамшыны екі бүктеп зып еткіздім.

Үкілі Ыбырай шаршады-ау, деген сәтте «Аншының әнін» біресе Шомат, біресе Молдахмет, одан Әбіқай, Сұраған, бәр-бәрі айтты. Ел мәз.

Ертеңінде қонақтар қымыз ішіп, жүруге айналғанда Үкілі Ыбырай:— Оу, қамшым қайда?— деді сасқалақтап.

Кісіге тік қарағанда жанары мүлде өртеп жібере жаздайды екен. Мен қипақтап төмен қарай бердім.

— Әй, тентек, ой айналайын, қамшыңды тауып бер. Сен алдың,— деді Үкілі Ыбырай мыре етіп.

Мен далаға зыта жөнелдім. Бәрі қарқылдап көп ал құл... Сөздері естіліп жатыр.

— Ә, Сарысақал, сенің жаман балың бетгілі болды. Бұл тағы бір күн қонақ бол дегенін ғой. Жарайды. Тілегің орындалсын. Бір күн емес, бірнеше күн масайраймыз енді. Бізден құтылып көр,— деді Үкілі Ыбырай.

— Оу, сендермен өткізген күндер бір құмға тәй— деп әкем де жаны қалмай қуанды, сөзін бітірмей кетмеді.

Сол думан бірнеше күнге созылды. Үкілі Ыбырай мені қасына шақырып, аркамнан қағады, құлағымнан, мұрнымнан тартып, көкірегіне қысады, айналып-толғанып қалтасынан бір алтын тиын көрсетеді: «Қамшымды тауып берсең, осыны аласың» деп мені тиынмен алдайды. Өзі нықты қапсағай кісі, сөзі де, қимылы да тез. Үкілі тақиясын алғанда төбесі шошақтау екен. Домбырасын ұстап көрдім, қазақы домбыра, бірақ мойыны ұзын. Әкем айтты «оны өзі жасап алған» деп. Бұрауы қатты.

Сол сапар «Аңшының әні» армансыз айтылды. Мен үйреніп те алдым. Ал, қамшысы табылмады. Қай тесікке зытыртқаным есімде жоқ, әйтеуір бір бықырсыған үйіндінің арасы сияқты еді.

Арада екі жылдай уақыт өтті. Ел Үкілі Ыбырайдан көз жазып қалған-ды...

Кейін әкем үй маңындағы қоқысты тазартып жүріп Үкілі Ыбырайдың қамшысын тауып алды. Сабы күмістеліп, лағыл тастармен зерленген, өрімі жыланның түгіндей өте ұсақ, адам қызығарлық-ақ қамшы екен. Әкем әр кез қамшыға қарап көңілі бұзылады, күрсінеді, «Қайран Ыбекем-әні» деп өкіне бас шайқайды; күйіңізге мүжіліп «Аңшының әнін» айтып, дейді. Мен әнді айтқан болам. Әкем орынан дүр сілкініп, «Уа, дүние!» деп тысқа шыға жөнесті.

Байжұман былай деді де үн-түңсіз түйіліп, әннің құйындай үйірілген бір нәрімдерін іліп-шалып, оған танғалған сыңай аңғартты.

Ал, менің жүрегімде ән хикаясы шым-шымдап шертіліп жатты...

О, ол кез — Үкілі Ыбырайдың отыз беске ойнақтап шыға келген жазын лепті, өрт кезі. Сандыбайға ырыс болған, Үкілі Ыбырайды ел қатарына қосып, бұлбұлша сайратқан ақынжанды Шынтемір мырза дүние салған. Шынтемірдің көзі кеткен соң оның Тұрғын деген есті ұлы Үкілі Ыбырайды туған ағасындай көріп, қадірлеп ұстап, сөкеуі ірге бөліспей жүрген-ді. Тұрғын да әкесі сияқты ел ішіндегі сал, серілерді, ақын-жырауларды, аңшы, саятшы, мерген, зергер, ұста, палуан жігіттерді маңына көп жиды. Өзі де ән салды. (Тұрғын Затаевичке осы Алматыда «Гәкку» әнін жаздырған.) Оның қасқыр алатын «Танакөз» деген бүркіті, «Құйын» деген құмай тазысы болды.

Бір кан сонар күні таң азанмен Тұрғынның үйіне Керей елінің ер көңілді сері жігіттері — Есенәлі, Мырзай,

Қазыбек, Мырзатай сері, Тілеужан палуан, Үкілі Ыбырай, Нұрке сері, Оспанның Рахметі дейтін саятшы бар. бәрі сау етіп жинала қалады. Олар сол дуылдасқан күйі әлекелей жаланып, құстарын алып, иттерін ертіп, басымен алысқан алмауыттарын ойқастатып Жалғыз Жамантауға қарай гартып отырады.

Аппақ қар жамылған қысқы дала... аң кашқан тау койнауының заматта у-шуға толып, дүбірлеп, гулеп кеткен шағы... Жастық жалыны лапылдаған өңшен балғын жігіттердің аң құмар асау көңілі, аңшылықты өмірдің қас-қағым сәттік рахатындай көріп масаттануы... армандай алысқа самғайтын, биікке, тым биікке оқша атылған қыран құс... жұлдызша аққап құмай тазының көз алдында елестей жалт беріп, жоқ болуы... аппақ қарға қаны тамған қызыл түлкінің қыз жүзіндей құлпырып көзді алдауы... Танауы кеуіп, ақ сабынға малынған жүйрік аттардың жер танабын қуырып, тау басына түлкіден бұрын шығуы... бүркіттердің шаңк-шүңк етіп шабыттанған, жалақтаған шағы...

О, осы дуды, осы тамашаны көрген Үкілі Ыбырай тулаған жүрегінің аптығын күшпен басып таңғажайып түс көрген жанша үнін шығармай ал булықсын бір. Арқырап аттар шапқанда Жалғыз Жамантаудың етегі дүрс-дүрс етіп, бар манай ақ түтек боран боп бүрқырап, көз тұндырады.

Ертеңнен кешке дейін созылады сол шулы шабыс... Қызыл жалқынданып күн батып бара жатады.

Астарындағы жарау аттардан тер сүмектеп, әлі де қызуы, екпіні басылмай еліре алшандайды, бүгінгі тамашаға мәз болған жігіт пірлері ердің қасынан, қанжыгадан төмен салбырап жер сызған көкжал артанның терісіне мақтана көз тастайды. Қызыл түлкі де көздің жауын алады...

Аңшылар көлденең Есілдің теріскей бетіндегі Мерген деген жердегі Жансақал қажының аулының тұсына келеді. Дүрілдеп дабырласа күтісіп, әзілдесіп, бірін-бірі жұлқытай тартысып келе жатқан желікті топтан Үкілі Ыбырай мен Нұрке сері кейіндеп қала береді. Мұны байқап қалған Тұрғын ат басын тежеп:

— Неге бөгелдіңіздер?— дейді.

Үкілі Ыбырай жымиып көзінің астымен Нұрке серіге қарайды, Тұрғын істің жайын түсіне қояды. Өзі білетін құпия еді.

— Ә, онда әруақ аттағандай болмайық. Қажының

ауылына түсейік,— дейді екі әншінің көңіл дітін, меселін қайтарғысы келмеген Тұрғын.

Тұрғын Нұрке серінің әншілігіне тәнті еді. Оның көкейінде не барын аңдап та жүретін-ді.

Жігіттер қуанысып, ат басын Жансақал қажының ауылына бұрады.

Жансақал Самай Керейдің Мерген әулетінің жуан сіңір ірі байы еді. Ол үш жүз кісі сиярлық үлкен мешіт ұстап отырды. Баласы Жүсіп те қажы. Осы Жүсіп қажының Ұмсын атты періште пішінді сұлу қызы бар; ол Болатнай, Қызылжардағы, Троицкідегі мұсылман медреселерін тауысып, одан Египетте... Александрияда дін жолын қуып, сонда қалып қойған бай туыстарының қолында дін оқуын тамамдаған білімпаз жан. Нұрке сері ғашық еді, Ұмсын қызға...

Кім еді, бұл еркебұландай бұлақтаған Нұрке сері?

Нұрке сері Таузар Керей ішіндегі Бертіс биден, әкесі Тоқтабай кезінде Біржан сал тобындағы алғыр ақынның бірі еді, ерте дүниесі салған, одан көп ұзамай шешесі Бәтиха да қайтыс болған.

Нұркені ағасы Омар ақын тәрбиеледі. Омар да Біржан салға ерген әнші. Ол бір жағы Үкілі Ыбыраймен дос. Сондықтан, ол Нұркенің бетінен қақпады. Оны әнге баулыды. Нұрке биік шырқады. Ол мінезі өр, қызу қанды жігіт боп өсті. Оның серілігі, шешендігі, мәрттігі, беттілігі сол кезде-ақ елге аян бола бастағанды. Оның төнірегіне қыздар үйірілді, жігіттер үйірілді. Ұмсын қыз оның осы қасиетін сүйетін-ді. Дін уағыздаған сұсы бар қажы ауылынан жасқанып Ұмсын мен Нұрке Есілдің сыңсыған қалың тоғайын жамылып сұқты көздерге көрінбей жасырын ғана сыр шертісіп жүретін-ді.

Бұл жайды Тұрғын тобындағы жігіт-желең жақсы білетін. Үкілі Ыбырайға Ұмсын мен Нұрке Ләйлі-Мәжнүңдей көрінетін. Ол бұларға қызығып жүріп өзіне мәңгі арман боп қалған, Қәкимасын-Гәккуін жиі еске алып аң ұратын. Бұл Нұрке өзі әнші, өзі палуан, әрі мерген... жігіт пірінің жары боларлық Ұмсын қыз сүйген бір мұңдық боп Үкілі Ыбырайды неше түрлі ойға салатын. Дәл осы бір сәтте де ол Нұркенің шалқығанын көріп, оған жақсы тілек тілеп, ат үстінде тербеліп келе жатады.

Аңшылар Жансақал қажы ауылына кеп ошарыла түсе қалады. Жансақал қажы, қыз әкесі Жүсіп қажы, оның Қойбағар мырза деген баласы бәрі жол жүріп кетіпті.

Қонақтарды Жансақал қажының бәйбішесі Ажар,

оның келіні — Балтуған, Қойбағардың әйелі, Ұмсынның жеңгесі Әсем, Жүсіп қажының кіші ұлы Тілеміс қуана қарсы алады. Тілеміске ауылдың екі-үш пысық жігіті қосылып, қонақтардың буы бұрқыраған аттарын суысын, деп кен қораға бөлек-бөлек қаңтарып тастайды. Үкілі Ыбырай, Нұрке серінің келгенін естіп ауылдың көрі, жасы лезде жиналады.

Қонақтар жайғасқан соң Ажар бәйбіше сөз бастап:

— Әр келгенде бір көркейтіп кетуші едің, Ыбырайжан. Қажы ауылы діндар ел деп безіндің бе, кейінгі кезде ат ізін салмай кеттің ғой,— деп наз айтады.

Ыбырай көргенді бәйбішенің бұл сөзіне разы боп сыпайы ғана күлімсіреп, әлдене айтқысы келіп, ұмсына бергенде Тұрғын оның алдын орағытып:— Үкілі ағамыздың өрісі кеңейіп, ұзап кетті ғой, шешей, барар жері көп... сыйлы ауылдар, сыйлы жандар көп, бәрі күтеді әнін сағынып,— деді.

— Рас, Тұрғын шырағым, қажы ауылы дейді, бізді. Бірақ, осы отырған жұрт құран құшақтаған сопыдан гөрі ақын сөзін, әнші үнін сүйеді. Өзім де солаймын. Келінім, қызым да солай және Біржан сал, Ақан сері, мына Ыбырайжанның әндері... е, оған не жетеді, не?

Ажар бәйбіше жасында әнші-ақ болыпты. Тағдыр оны сал, серіге бұйыртпай қажыға... құлқуалланы күнде сұңқылдатқан бір пірадарға кез қылыпты. Жазмыштың ісі осы...

— Тұрғын сүйенішін, берсең бопты, Ыбырайжан. Тұрғындай арыстан Қарауыл елі сені қызғанбаса да болғандай екен,— дейді Ажар бәйбіше.

Әп-сәтте дастарқан жайылып, екі иінінен дем алып жез самаурын келеді бұрқылдап. Кешкі шыңылтыр аязда құрысқан денені ыстық шай лезде-ақ жадырата береді.

Шай үстінде Үкілі Ыбырай князға батады.

Күндердің күнінде... ол бәлкім, күні ертең-ақ... мына ақ бәйбішенің мейірімімен бұла боп, желкілдеп өскен сұлу Ұмсынмен Нұрке сері қол ұстасқан күні, нә, жамап айтпай жақсы жок, қажы әулеті Нұрке серінің алқымға алып: «қанғырған қу аяқ!» дейтін күні соның бәрінің үнін өшіріп, дымын шығармай, Ұмсынды Нұрке серіге мөлдіретіп бере салатын ең құдіретті жан осы кең қолтық ақ әже болады-ау» деп, топшылайды.

Шай ішіліп болған соң Үкілі Ыбырай бүктемелі домбырасын алып, жаутаңкөз жұртты қыдырта бір шолып өтіп, өзінің «Гәккуін» сыңқылдатады, құлды бір айдың

көлде сылан каккан акку үні... одан ол кызына түсіп
Біржан салдын «Он саусақ» әнін ағытсын...» «Гәккуді»
үңсіз тындаған жұрт мына әнге келгенде ал кеп дүріл-
десін.

— Поу, шіркін, арман-ай!

— Уа, дарига!

— Сөз-ак кой!— десіп Үкілі Ыбырайды хан көтере-
ді. Бір кезде Ақан серінің «Сырымбетін» созып тұрып
алғанда әншінің кербез келбетіне сүйсінеді бәрі.

Кезек Нұрке серіге келеді. Оның үні Үкілі Ыбырайға
өзгеше бір жан тынысындай сезілетін; өзінің сүйікті шә-
кірті, Нұрке серінің әуелеп кететін биік үнінде жан біт-
кенді тебіrentетін еркелік наз бар еді, ол Үкілі Ыбырай-
дың арманмен аңкылдаған «Қаракөз» әніне басады. Ұм-
сын қыз ән біткенше үңсіз толқып, мөлдіреп қана отыра-
ды. Көздеріне көздері түйіскенде Нұрке серінің үнінен
күрсініс лебі шыққандай болады. Мұны сезген Үкілі
Ыбырай бсті дуылдап, тұла бойы өрт боп жанып, ша-
мырканып, шырқап жібере жаздап өзін-өзі зорға те-
жейді, қобалжиды, құйқылжиды, іштей өзімен-өзі арпа-
лысады; екі қолып қоярға жер таппайды; көзінен шұғы-
ла тарайды, тіліне кеу-кеулеп бір қызулы сөз түйдегі
келеді.

— Ә, шіркін, серілерім, аң қызығы да бір аң ұрғы-
затын дәурен қой!— дейді бір қария.

— Ол да бір оралмайтын махаббатың!

— Өтеді, кетеді бәрі! Түзге шығып, түзде сайрандаң-
дар, түге!

Шатдар күрсінеді, аңшылар жаркылдап, жайраң қа-
ғады.

— Нұрке,— дейді Үкілі Ыбырай үні дірілдеген күйі.

— Иә, Үкілі аға!— деп жалт қарайды ол.

— Сен орпыннан тұр да, сыртқа шык...

— Шығайын, Үкілі аға!

— Жана жолшыбай соккан төрт түлкіні әкел де, көз-
бе-көз терісін сыпыра бер...

— Иә, нә,— дейді Нұрке сері аң-тан боп.

— Сөз сол!

Әп-сәтте Нұрке де ып-ықшам боп білегін сыбанып,
лыпылдаатып, түлкі терісін сыпыра бастайды. Оның шап-
шаң қимылы, жайнаған жүзіне қызыға қарап отырып
Үкілі Ыбырай «Ахоу» деп бастай жөнеледі. Тау аңғары-
нан лап ете қалған жел боп гүледі бір тосын ән...

Бір қызық ет жүгіртіп аң ауласа,
Мінген ат шабуылмен танаураса.

Қығиң іші қызыл орман түлкі.
Құлпыртып жез сабаумен сабауласа...

Ән тоқтаусыз ағылғанда шыдамсыз қызба жігіттер:

— Айхай!

— О, қайран Ыбекең!

— Осындай да үн, осындай да екпін болады екен!—
десіп ду ете түседі.

Үкілі Ыбырай сол шайқала шайқактаған күйі демін
бұзбай заулатады...

Тақтай бет, салыңқы төс, қамыс құлақ,
Бөп-бөлек ойынды еті тұрса құлап.
Жүйрікті бір досыңнан сыйға мініп,
Демалып төс ағашта жатсаң сұлап.

Бүркітін тұрса сонда саңқ-саңқ етіп,
Құтулі саятшымен бабы жетіп.
Қанды көз қайқы тұмсық қарауытып,
Ұмтылып көрінгенге тап-тап етіп...

Итті алып, аңға шықса құсты біреу,
Еріне алтын балдақ етіп тіреу.
Жігіттің бес күн жарым ғұмырында
Па, шіркін, болса деген бұл бір тілеу!

Үкілі Ыбырай жалпақ алақанымен домбыра шана-
ғын шарт еткізіп әнді шорт үзеді.

— Жалғап жіберіңіз...

— Ән біткен жоқ. Рахмет саятшыны ғана атадыңыз...

— Қызығы енді басталды. Әнге қосылатын басқа
адамдар да бар...

— Қызды ауылдың бүгінгі думаны ше? Соны қосы-
ңыз!

— Бекер тоқтадыңыз!— дейді танқалған Тұрғын.

— Ең болмаса тағы бір қайырыңызшы,— деп қызын-
ған Нұрке серінің қолында жаңа сойылған қызыл түлкі
құлпырып тұрады.

— Айтар сөзді жұтпаңыз Үкілі ата,— дейді сылқ-
сылқ құлған Ұмсынның жеңгесі Әсем де.

Үкілі Ыбырайдың қысық көзі шоқтай жанып, аң ал-
ған қырандай сілкініп, дүрсілдеген жүрегі кеудесін теп-
кілеп, өрекіген көнілін күшпен басып, сыпайы ғана
мырс етеді де, домбырасын қасына сүйей салып, одан әрі
әнді қозғамайды. Ән аяғы бітпей, жұрттың мысы құрп-
ды. Мұның сырын елден бұрын Ажар бәйбіше сезе қоя-
ды да:— Жә, ән айтсаң жаныңды жеп айтасың, деген.
Аянатын әнші бүйтпейді. Қані, енді шай ішілсін,— дейді.

Шай ішіп отырып Үкілі Ыбырай Ұмсынға ұрлана көз

тастайды. Әнге ден қойғанда ол аккумуляцияның көгілдіріндей ұлбіреп, бір пәк келбетке ие болады екен. Нұрке серімен қарақат көзі түйісе қалғанда жүзінен бір жанды елжіретер мейірім нұры төгіледі...

Қыстың ұзақ таңына дейін тамашаға кенелген ауыл адамдары дабырласа алғыс сөздерін айтып тарап жатқанда Үкілі Ыбырай Ажар бәйбішенің: «Тәңірім-ай, не болар екен күндерің?» деген сөзін құлағы шалып қалады. Қонақтар да тысқа шығып кетеді. Үкілі Ыбырай төсек сала бастаған Әсемнің қасында бөгеле береді. Ол Әсемнің алдында еркін еді, қадірі бар еді. Әсем Ұмсынмен Нұрке серінің құпиясын біледі, оған тілектес. Және одан ол қорқатын да. Бірақ, Ұмсынның айнымайтын бетін көріп, оны қолдайтын, Нұрке серінің жаз дидарлы жігіт екенін айтып, кейде ыстықтырып та қоятын-ды.

— Ә, Үкілім, аң қуған аңшымыз деп қыз аулаған түрлі қобалжыған үнмен,— қайдам, болжаусыз бір іс гашықтар боп шықтыңыз-ау, бүгін!— дейді. Әсем бір боп жүрмесе...

Арада бір жыл өтеді.

Нұрке сері үшін теріскей Есіл бойынан ыстық жер жоқ. Ол салып ұрып жетіп келеді де тұрады. Есілдің мүлгіген көк тоғайы Ұмсын екеуін көздің көзінен, сөздің сөзінен жасырып бағады. Жан баспайтын пудың іші Нұрке серінің әніне, Ұмсынның күлкісіне тұнады. Екі мұңдық еш қаперсіз мәз болады, сыланып суға түседі, топ-топ шілікті айнала жүгіріп, тығылыспақ ойылады.

— О, көз жазып қалдың!— деп Ұмсынның күміс күлкісі төгіледі.

— Айтпа ондай сөзді!— дейді Нұрке сері айналып-толғанып...

Жоқ, Ұмсынның айтқаны келеді. Көңілінде еш алаңы жоқ Нұрке сері сол ойнақтаған жиырма жасында айдалып кетеді. Кінәсі — ата қонысынан қуылып, патша помещиктерімен айкасканы, болыстарға өшіккені...

Ұмсын шерменде боп отырып қалады. Нұрке серіден үмітін үзбейді. Әке-шешесі біреулермен құдаласқан болады. Ұмсын ешкімге, ешқайда міз бақпайды. Күндер өтіп жатады.

Күндердің күнінде Торсан болыстың Шері деген ұлы Ұмсынды зордың күшімен тоқал етіп ауылына алып қашып келеді. Шерінің әйелі Балта Керей Нұрқан болыстың қызы көк досы Ақлимаш балаларға түйенін құма-

лағын шашу ғып шаштырып, жанжалмен карсы алып, ауылдан айдап шығады.

Ел іші бүлініп, дау басталады. Дауда Торсан болыс Ұмынның әкесіне қыруар айып төлеп, құдасы Нұрқан болыстың аяғына жығылып, ат-шапан айыбын беріп, зорға құтылады. Бірақ, арада жыландай сумандаған сұм билер, қисық сөзді игі-жақсылар бұл істің аяғын көлгірсітіп, Ұмынды жылатып, еңіреткен күйі Торсан болыстың жөні түзу баласы, деп Бәкенге қосады.

Бұл — 1904 жыл...

Келесі жылы Ұмын перзент көреді. Қызының атын Күлемай қояды. Күлемай туысымен Ұмын жынданып кетеді...

Үш жылдан кейін Ұмынды төркіндері көшіріп әкетеді. Ұмынның дерті айықпайды, ол айнаға қарап «қандай сұлу едім» деп жылаумен болады, шымылдық ішінен шықпайды. Азапты, күйзелісті он жыл өтеді. Бұл кезде Нұрке сері айдаудан келіп, Қызылжар, Көкшеге байыз тауып, табан тірей алмай, Есілді өрлеп, Нұраны бойлап, одан Сарысуды сағалайды, Бетпақдаланы басып, Шуға, Сыр еліне кашып, жергілікті би-болыс, патша әкімдерінен бой тасалап жүреді.

Осы кездерде «Аңшының әнін» жер-жерде жыр ғып жатады. Ән ұзақ бір дастан боп шырқалады.

...Желікпен сол көңілмен қайтқанда елге,
Мінген ат қарауытып батса терге.
Өленші, домбырауы қасында боп,
Кез болсаң қоналқада бұраң белге.

Аққұман, ақ самаурын тұрса қайнап,
Шай күйсе Ұмын бала көзі жайнап,
Келгенде Қажы мырза үйде жоқ боп,
Отырса Нұрке сері күліп, ойнап.

...Тоқтабай әкен аты, Нұрке өзін,
Қосылар шыл сұлуға келді кезін.
Ағала біз сияқты той жетізіп
Қарғам-ау, бітірсеңші істің тезін.

Бұл әнді шымылдық ішінде шырмалған Ұмын сұлу бірде күліп, бірде жылап отырып тыңдайды. Бұл әнді көрген қызығы өң мен түстей боп, туған жері көзінен бұлбұл ұшқан жаны жаралы Нұрке сері тыңдайды.

Үкілі Ыбырай осы әнімен жалпақ сахараға дабыл қағып сұңқарша саңқылдайды.

«Аңшының әнін» Жөкей, Бурабай төңірегінде, Жетібайдың Оспаны, Бәкеннің Хамиты, Біржан сандың өз ет-жақын інілері Әлжан, Тоқтар әншілер...

Ақан сері, Үкілі Ыбырай елінен Темірбек, Сұраған, Әбіқай, Шомат, Сұлтанмұрат, Бәтжан, Нұралы, Төлеген, Молдахмет әншілер...

Қоянды, Болатнай, Атбасар жәрменкелерінің гүлі болған Доскей, Шашубайлар...

Ертіс бойынан Естай, Балабек, Исалар... Ұлытаудан Үкілі Ыбырайдың туған жніні — Тайжан ақын... Сыр елінен Нартай әнші... Осы дүлдүлдердің бәр-бәрі шырқайды.

«Аңшының әні» Әсет әншінің үнімен Алтай, Тарбағатай тауларынан асты.

1915 жылы Нұрке сері көп сандалып Көкше, Қызыл-жар жағына қайта оралады. Бұл кезде оны қуғындаған біраз қаскөйлердің де көзі кеткен-ді. Ұмсынның айықпас дертке ұшырап, шерлі боп қалған аянышты халін көреді. Ұмсын Нұрке серіні бірде таниды, бірде танымайды. Шымылдык ішінде айнаға қарап қойып, сылқ-сылқ күліп жата береді. Нұрке сері қайғымен қан құсады...

Сол жылдың қара нәсерлі қарашасында дүние салады. Бір жыл өткен соң Нұрке серінің бейітін құшақтап Ұмсын сұлу да көз жұмады...

Бұл хикая Үкілі Ыбырайды ғұмыр бойы түс сияқты тербетеді. «Аңшының әнін» айтушы әншілер де бірі қаппияда ғайып боп, бірі жылдар керуенімен көзден таса боп, елеусіз қалып, ұмытылды да. Бірақ, саф алтынның жеті қат жер астында жатса да күндердің күнінде адамзат игілігі үшін жарқырап көрінері хақ қой. Бұл ән де бір күндері қайта жарқылдады...

* * *

Әнші Дәнеш Рақышевтың он жеті, он сегіздегі солқылдаған бозбала кезі. Бір жолы ол Шыңжанның Қорғас ауданындағы Жарсу ауылында тойда сырнаймен ән салады. Әсеттің әндерімен жан біткенді балқытады. Сол тойдан ол бір топ кісілермен қайтып келе жатып, жолда Тұрлықожа есімді жігіт бір бейтаныс әнді шырқап қоя береді.

— Бұл қандай ән?— дейді Дәнеш.

— «Аңшының әні» ғой,— дейді Тұрлықожа жайбарақат қана.

— Мұны мен осындай бір тойда Байбазар әншіден үйрендім...

Байбазар Өстемірұлы мұғалім, өзі мінезі жайдары,

үні қоңыр әнші, серілеу адам болған. Дәнеш кейін «Аңшының әнін» Байбазардың өз аузынан есіткен. Арада екі жыл өткен соң Дәнеш бұл әнді Құлжада үлкен жиында айтқан. Сонда Алмасбек деген әнші Дәнешке келіп:— Келісті-ақ әнші екенсің, шырағым. Осы әнді Байбазарға мен үйретіп едім, тек мына бір:

«Аққұман, ақ самаурын тұрса кайнап» деп басталатын сөзін қосып алшы,— деп разылығын білдіріп, әнді домбырасыз айтып та береді.

Ал, Дәнеш осы әнмен біраз бұлғақтап, шалқып жүріп Үрімшіде бір концертке шыққанда Смағұл деген қария:

— Бұл ән ұзақ дастан, қызық хикая еді. Менде сөзі толық бар, оны көшіріп алуына болады,— дейді.

Смағұл қарт Алтай жағында тұрады екен, өзі акын, әнші екен. Дәнеш осы кісіге әне жолығам, міне жолығам деп жүріп бір ретін таппай қояды.

Дәнештен кейін «Аңшының әнін» әншің жас сұңқары Қайрат Байбосынов кең байтақ қазақ жерінен алыс-алыс елдерге әуелетіп әкетті.

«Аңшының әнін» осыдан алпыс екі жыл бұрын Сәбит Мұқанов тұңғыш рет баспа жүзінде барша жұртқа аяп еткен-ді. Бұл хикаяға, үлкен сөз зергері Ғабит Мүсрепов те толғанумен, ойланумен өтті...

* * *

Сүйгенім

Адамға адам қандай ұқсайды! Зейнолла ақсақалдың баданадай жаудыраған шарасы кең қара көзі, жазық мандайы, шығынқы бүйрек беті, қаламмен тартқандай жұқа еріні, әсем мұрты Естай әншінің келбетін елестетті де отырды. Жай сөзінің өзі мақал, мәтелге бергісіз мәнерлі, үні мақпалдай жұмсақ бір сынық жан. Үкілі Ыбырайдың «Сүйгенім» деп аталатын әнін біледі. Кезінде бұл әнді жыр ғып толғаған әншілер де таусылып біткен-ді...

...Үкілі Ыбырай жарға соққан толқындай аласұрған жиырма бесте!

Ол Құлансу еліндегі Жамал қызға ғашық. Ол біреуге атастырылған. Мұны Біржан сал, Шәрке сал, Ақан сері біледі, бәрі екеуіне тілектес. Бірақ, қалыңмал тауқыметі Үкілі Ыбырайдың мысын құртады. Қыздың әке-

шешесі оны манайлатпайды, оны қолды қысқалығы ашындырады. Алған беттен қайту жоқ, Үкілі Ыбырай Жамалды алады да қашады. Есіл бойындағы Ырсай аулынан бір-ақ шығады. Бұл ауыл — Үкілі Ыбырайдың нағашы жұрты.

Бұлардың артынан қуғыншы келеді. Дау басталады. Екі елдің бетке шығарлары жиналады. Қиқылдасқан осы даудың үстінде билер сөз кезегін Үкілі Ыбырайға береді. Сол сәтте ол домбырасын термешелеп шертіп әндете үн қатады.

Аузыма дүрия, жауһар сөзім келді.
Өзіммен тілдескелі серім келді.
Қолға алып қу қарағай зарлапайын,
Бәкіжан мұң шағатын ерім келді,—

деп ол осы топқа сөзі өтетін, әрі өзінің әнші, ақын серігі Ырсай елінің марғасқа жігіті Бәкетке шағынудан бастайды.

Сонан соң еш бөгелместен:

Не сыймас адамзаттың денесіне,
Құлақ сал құрбы-құрдас кеңесіме.
Тайпалған төрт момынның жорғасы едім,
Сүйпаған хан, қараның төбесіне.
Жалынмен бір құдайға жалбарынып,
Тәускел мінген кезім кемесіне.
Бір іске кірген кезім белді байлап,
Ертерек қам таппадым артымды ойлап.
Қожажандай алтынды тығып қылып,
Нар кескен болатым, деп қойғам қайрап,—

депті Қожахмет болысқа бір үмітті ой тастап.

Жұрт жым-жырт тына қалады. Ән сол жалғасқан күйі:

...Мен келдім жауға бермес елім бар деп,
Көкөрай бие баулы жерім бар деп,
Келген жанға көтерген оң тізесін,
Елге — қазық, жұртқа — бет Шебем бар деп.
Мәсекен, Тәшекен мен Жәкып ағай,
Шеті суат дария көлім бар деп...

Қалтам тақыр, қыз алар қалың беріп,
Жаным қалса жарайды елге келіп.
Күйеу келіп сайраңдап жатқан күні,
Сүйгенім кете барды қасыма еріп,—

деп бітеді. Ырсай ауылын бірнеше күн керіп, еш мәмі-леге тірелмей гүлдескен қуғыншылар Үкілі Ыбырайдың мына әнінен еңселерін көтере алмайды. Оның бұл сөзі «қылша мойным талша» дегендей ел жақсыларын содыр

іске жібермей буып тастайды. Бір жақтан «Үкілі Ыбырай ғана маңдайыма жазылған» деп Жамал шырқырайды.

Әнде аты аталған — Қожахмет болыс, әнші, акын Бәкет, Үкілі Ыбырайдың жақын нағашылары ағайынды Жақыл пен Тәшен, Мәс... тағы басқа да есті кісілер бәр-бәрі бір ауызды боп, кесімді, келісті сөздерін айтып, елдік салттың рәсімін жасап, екі ғашықтың дегеніне жеткізеді...

Үкілі Ыбырайдың өз әулетінде «Сүйгенім» әнін бергі кезге дейін әнші Мұса Асайынов қана айтып келді. Әншінің ұлы атасы — Деріпсалдан Сандыбай, Маңдай, Әбіле есімді үш ұл туған.

Сандыбайдан — Бобыш, Ыбырай.

Әбіле алты қыз көрген. (Шоқанның әкесі Шыңғыс төренің «Құдай Әбіленің қисық қаламынан сақтай гөр» дейтін сөзі бар. Әбіле — Шыңғыс төреге хатшы, тілмаш болған, орысша, казакша бірдей жорғалап, елдің шағым-арызын ұлықтарға тастай ғып жазып беріп, әкім атаулыны тырп еткізбеген).

Маңдайдан — Қосшығұл, Асайын, Үсейін.

Асайыннан — Мырзағұл, Қожағұл, Смағұл.

Мырзағұлдан — Мұса әнші.

Мұса дүние салғаннан кейін жұрт «Сүйгенім» әнін жоққа санап жүрген-ді. Сол ән Зейнолла ақсақалдың көкірегінде осылайша сақталыпты...

Алтыбасар

«Ер Тарғын» операсын әлуеттендіріп көтерін тұрған бір күркіреген ән бар. Ол — «Алтыбасар!»

Зейнолла ақсақалдың үйіндегі әңгіме ендігі бір сәтте «Алтыбасар» әніне ойыса берді. Әміржан қария жымын ете түсті.

— Бұл әннің мән-жайын біздің Өмекең сонау бір жылдары Мәлік Ғабдуллин мен Шахмет Хұсайыновқа талай рет айтқан еді...

— Әннің толық сөзі де осы кісінде...

— Сандыбайдан қалған көрікті өз әулетінен Смағұл ұстады, кейін ол көрік колхозға алынды, ал қазір оған осы Өмекең не...

Бұл сөздерге Әміржан разы болған жаппа қуана бас изеді. Өзі орта бойлы, бидай енді, қағылез жан, сұйық мұрты тікірейіп, екі көзі тесірейіп тез-тез сөйлейді.

— Мен Үкілі Ыбырайды 1925 жылы Қызылжарда

көріп, лебізін естіп, «Алтыбасар» әнінің тарихын өз аузынан тыңдадым. Сол кезде алпысты еркін қусырған карттын үні әлі қуатты, тым биік екен,— деп бастады сөзін Өміржан,— Шұңғырша елінің ішінде Есенбай бұтағына кіретін Сартайдың Шөбегі деген ырғалған бай болған. Оған тоғыз мыңдай жылқы бітіпті, Шантөбені жайлап отырған. Сол кезде Шұңғырша елінің болысы — Шөбектің Серәлісі. Бұл көк тізе, өркөкірек болысты Ақан сері: «Кісілігі жок данғой» деп үнемі сөзбен түйреп жүрген. Оның сері тобындағы маңдайы жарқыраған бір от ауызды, орақ тілді Темірбек әнші біраз уақыт осы Серәліге приказчик болып, қызметін қылған, шаруасын басқарған. Бірақ, Серәлінің әр шатақ ісін, теріс қылығын Темірбек өлеңмен шенеген, жасқанбаған. Келе-келе Серәлі екеуінің арасы шиеленісе ширғып, өштікке ұласқан.

Темірбек Атығайдың Бейімбет әулетінен. Өз әкесі — Мұса. Ол келбеті келіскен, кнімді мінсіз, таза киетін, еңселі көркем, өткір болмысымен Ақан серіге қатты ұқсаған. Өленді қынаптан шыққан қылыштай жарқ еткізіп, реті келгенде Ақан серінің өзімен сөз таластыра кетіп, айтыса да бастаған бір еркебұлан өнерпаз еді. Ол арабша, парсыша еркін жазып, орысшаны да жақсы білген. (Ел аузында Ақан сері мен Темірбектің ғажап айтысы қаз-қалпында сақталған).

Темірбек Серәлі болысқа ағайын боп келетін Бегалы есімді кісінің Бәдіғұл атты сұлу қызын сүйген. Бұл бір өзі әнші, оюшы, ісмер қыз Ақан серінің жан серіктері — Темірбек, Үкілі Ыбырай, Сұлтанмұрат, Бәтжан, Нұралы әншілердің сауықшыл ортасының гүлі болған.

Серәлі Темірбек пен Бәдіғұлдың тілегін кесуді ойлайды. Қыз әкесі Бегалының басына әңгір таяқ ойнатып, оған бұрын сөз байласып қойған Тоқа еліндегі құдасын шақыртып алдыртады.

Темірбек пен Бәдіғұлдың күйзелісі басталады.

Бұған Ақан сері, Үкілі Ыбырай налалы; Сұлтанмұрат, Бәтжан. Нұралы қатулана күңіренеді.

Кімдер еді, бұлар?

Сұлтанмұрат...

«Шіркінге басқа бір сұлу өнді қаптап қойып шырқатар ма, еді!» дейтін Ақан серінің шәкірті. Өзі түрсіз жап болған. Аталары Қантай елінен. Оның әншілігіне Біржан сал да тәнті еді.

Нұралы...

Бұл — Шөбек тұқымына кіреді, Серәліге жақын.

Бірақ, бұл да Серәлінің қокайын көп көріп, өз сүйгенін ала алмаған. (Кейін ол басқа жаққа кетіп үйленген. Ұрпағы қазір Чистополье ауданында). Кең тынысты, кербез, бетті әнші.

Бәтжан...

Ол — Кожым елінен, оның ішінде Бектауылдан. Жас кезінде жалшылықта жүрген. Ақан сері мен Үкілі Ыбырайға ілескен соң серілікке ойысқан. Айғайы күшті, әнді әруақтандыра әуелеткен. Ақан сері оны үлкен дуға баптап салып, шаттанып отырған.

Ақан сері мен Үкілі Ыбырай бас болған осы Темірбек, Сұлтанмұрат, Нұралы, Бәтжан әншілер... осы алты әнші Бәдіғұлды қасірет торынан құтқаруды ойластырады. Темірбек Бәдіғұлды алып қашып кетпекші боп бекінеді. Серәлі Бәдіғұлды ол құрсаудан шығармайды. Темірбектің жолы кесіледі.

Бәдіғұл шарасыз. Сері топ шарасыз.

Ендігі дәрмен не болмақшы? Заман әлдінің заманы. Бәдіғұлды жылатып-сықтатып Терісаққан өзенінің бойында шулы қызойнақ жасайды. Қызойнаққа Ақан сері, Үкілі Ыбырай тобындағы әншілер шақырылмайды. Бұл сорақы іске ел гулейді. Бәдіғұл шерлі аужарын айтады, сай-сүйекті сырқыратып. Ақсаңдақтанып таң атып келе жатады. Күйеулердің көші бейтаныс ел, бейтаныс жаққа бет түзейді. Дәл осы сәтте Ақан серінің тобы келіп, у-шуды сап тыяды.

— Ей, Серәлі, сен Темірбектей жігіт дүрінен Бәдіғұлды аларсың, ажыратарсың. Бірақ Бәдіғұлдың махаббатын, жүрегін, үміт, тілегін алар ма екенсің? Ол сұю — Үкілі Ыбырайдың «Алтыбасар» әніне үн қосқан осы алтауымыздың лебізімізден шығып, ұрпақтан-ұрпаққа махаббат жыры боп жетеді, әлі. Сен болсаң зұлымдықтың уын ішіп, уын жаярсың әлі. Сенде — билік, бізде — ән! Билігің қанша уақытқа жетер екен? — дейді Ақан сері ат үстінде теңселіп.

Серәлі болыс шытынайлы, көгереді.

Темірбек тұрып:

— Бәдіғұл! — деп айғай салады.

Сонда Үкілі Ыбырайдың:

Қыз қайда, қалқатайдай көңіл апар,
Көңілің сәулем кетіп бізды нашар
Айрылып сенен сәулем қайтқан күні,
Әніме бір басып «Алтыбасар» —

деген даусы санқ ете түсіп, Терісаққан өзенін дүр сілкіндіреді.

Таңғы тынық ауада жалындай лап ете қалған әнді
Нұралы іліп алып:

Ей, қалқа, сен маған жоқ, мен саған жоқ,
Басыңда кәмшат бөркің оқа мен шоқ.
Көзіме ұйқылы-ояу көрінсін.
Қарасам түрсегіліп дәме жоқ,—

дейді қалықтата көтеріп.

Бәтжан да іркілмей:

Деген соң құла, құла, құла, құла,
Келгенде қыз ол беске болар бұла.
Итің сақ, айың жарық, қалқа бала,
Түсемін неғып отқа саған бола,—

деп жалғастырып биіктете береді.

Сұлтанмұратқа кезек келеді. Ол:

Келуші ем кеш болғанда көңілім түсіп,
Ежелден қадірлесіп, бірге өсіп.
Астынан ақсандақтың аттандырып,
Қалушы ең қолды қысып есендесіп,—

деп асқақ шырқап Темірбекке бұрылады. Темірбек өзегі
өртеңе:

Ой, қалқа, талпынушы ең бала құстай,
Аулыңа неше келдім ала қыстай.
Бір жаман мал бердім, деп алар,
кетер,

Тұйғыннан жем айырған қара құстай,—

деп дір-дір етіп, бұдан әрі үнсіз тосылып, тұнжырап тұ-
рып қалады.

— Ей, Темірбек, көтер басты! Аш қабақты! Күліп
қоштас!— деп Ақан сері екі иығын ықшам қозғап, кәрі
әруағын шақыра:

Ой, қалқа, сен ақ қоян шыппаң қашқан,
Секілді мен ақ тұйғын шабыт құшқан.
Ақ жүнің қан қылмастан ілер едім,
Қарасын тамашалап дос пен дұшпан!—

деп домбырасын көкке көтере үн катады...

Бәдіғұл жылай-жылай кете барады...

Бұл оқиға ел ішіне біраз салқындық салады. Серәлі
Темірбекті қуғындайды.

Егер дүниеде зұлымдық қана үстем болса онда ба-
қыт та, жақсылық та, тіпті өмір сүру де болмас еді.

Темірбек өз бағын тағы бір сынады. Ол Сәберлі елі-

нің мырзасы Оспанның Қана деген қызын алып кашқан-
да да оған кесе көлденең тұрған адам Серәлі болды.

Сонда Темірбек оған:

Сереке-ау, тыңдасаңыз хикаятым,
Ақылдың білуші едім парасатын.
Сәберлі елі Шөбекте ерте кезден,
Бар еді кетіп жүрген аманатым.
Бір қызын Сәберлінің алып келіп
Хақымның бермесем де алдым татып!—

дейді.

Темірбек кейін үйлі-жайлы боп, жар сүйді, перзент сүйді. Қырық тоғыз жасында дүниеден қайтты.

Темірбек өле-өлгенше бар мауқын, жүрек ынтызарын, ансауын «Алтыбасар» әнімен басқан...

Өміржан қария осы жайды айтып болған соң қасында отырған Байжұман әншіге күлімсірей қарады. Сезімтал әнші:

— Е, әннің ондай алты ардагері қайда, Өмекс!— деп бір қозғалып қойды да болмысынан ілкімді, шапшаң адам тез түзеле қалып «Алтыбасар» әнін біраз дүрілдетті.

«Қалдырғанның» аманаты

Бір жолы композитор Латиф Хамидимен «Абай» операсындағы ариялардың жазылу тарихын сөз етіп отырдық. Ол кісі өзінен көп жас кіші адамға сіз деп сөйлейтін-ді. Және әңгімелесе кетсе болды өзінен гөрі өзгеге, өзгенің бойындағы жақсы қасиеттерге, оның талантына қызығатын-ды.

— Мен сізге былай дер едім,— деді ол,— біздің казак операларында Біржан мен Сараның, Төлеген мен Жібектің, Ер Тарғын мен Думанның арияларындай ария жазу үшін, казактың әншілік дәстүрінің табиғатын, құпиясын жете білуіміз керек. Дүниеден кеше ғана көзі өтті, Қали Байжанов... Мен бұл әншіні тыңдадым, талай. Қалиды Мұқан Төлебаев та жақсы білді, оған ол қайран қалатын, табынатын, «ескі дәстүрлі әншілер осылай болған» дейтін. Сол Қали бір өзі тенор, баритон, бас боп күңіrentті ғой. Ол шырқаған «Шама», «Жанбота», «Жиырма бес», «Алқаракөк»... әрқайсысы бір бір ария! Мұрат Толыбаевтың үні де байғұс жатқан сахара еді. Ал, Біржан сал, Қанапия, Үкілі Ыбырай, Әсет әулінің дауыстарын естелік әңгімелерден ғана білеміз, ол аңыз боп шертіледі, яғни... аңыз... Бірақ, Үкілі Ыбырайды көрген жандар көп қой әлі. Көзі тірісінде аңызға айнал-

ған бұл бір дүлдүл әншінің дауысы да сирек жаратылған бір құбылыс екен. Сіз Қоцык деген композиторды білесіз бе?

Бұл тосын сауалға сәл мүдіріп қалдым да:— Сырттай естігенім бар, егер сол Қоцык болса онда ол Фрунзеде болу керек,— дедім.

— Иә, сол Иван Васильевич... өзі Варшавада туған, ірі хормейстр, композитор. 1936 жылдан бастап қырғыздың опера және балет театрында істейтін-ді.

Ол о баста діни семинарияны тауысыпты, консерваторияны бітірген. Міне, осы Қоцык маған Үкілі Ыбырайдың дауыс мүмкіндігін айтқанда сенерімді, сенбесімді білмедім. Бұл атакты әншінің даусы жеті-сегіз шақырымға жетеді, деді ол. Кейін дәл осы сөзді Сәкен Сейфуллиннің өз аузынан естідім. Өйткені, Сәкен мен Үкілі Ыбырай Көкшетауда Оқжетпесте кездескен. Бұл — 1927 жылдың жазы. Затасвич те Үкілі Ыбырайдың даусы жеті шақырымнан естілген,— деп танғала жазды.

— Ал, Қоцык 1923 жылдары Петропавлде Қызылжар педтехникумында қызмет етіп, сонда төрт дауысты хор ұйымдастырыпты. Бұл хор 1928 жылы Москвада ВЦИК сессиясына арналған концертке қатысқан. Сол жылы Иван Васильевич Қоцык Үкілі Ыбырайды педтехникумда арнайы концертке қатыстырған...

Қоцык Алматыға менен бір-ақ жыл бұрын, яғни 1932 жылы келген-ді. Ол «Айман — Шолпан», «Шұға» атты музыкалық спектакльдер жазды...

Латиф Хамидмен бұл әңгіме 1976 жылдың 16 декабрь күні болған-ды.

Бұл екі ортада мен Көкшені біраз араладым. Үкілі Ыбырай елінде бірнеше рет қариялармен жүздестім...

1983 жылдың 12 октябрь күні Алматыда Мұқан Дүйсенұлы деген ақсақалмен кездестім. Бұл кісі Сәкенді көргенін, оның әндерін сөз етті. Бір кезде сөзден сөз шығып, ол:

— 1928 жылы Ақмоладан комсомолдық жолдамамен барып, Қызылжар педтехникумына екі айлық курсте оқып жүрген кезім еді. Бұл курс — сауат ашу мұғалімін әзірлейтін курс. Мұғалімдеріміз — Ғалым Малдыбаев — «Бостандық туы» газетінің қызметкері және ақын Жакан Сыздықов.

Октябрь айының іші болатын. Бір күні Ғалым ағай бізге:— Жігіттер, бүгін бір өте қызықты концерт болады. Түгел барайық!— деді.

Бардық. Педтехникумның залында ине шаншар жер

жок. Жұрттын бәрі «О, Иван Васильевич Коцыктың өзі де шықты!» десіп күбір-күбір етеді. Ол хорға дирижерлік етіп тұрды да, ендігі бір сәтте сахнаға дөңгелек жүзді, шашы, сақал-мұрты ағарған бір еңселі картты алып шықты.

— Үкілі Ыбырай! Домбырасы да үкілі!

— Атақты сері!— десіп жастар ду ете түсіп, басында құндыз бөркі, үстінде сұр шапаны бар кісіге қызыға қарасады.

Үкілі Ыбырайды жүзбе-жүз көрдім сонда. Ол кейбір қызба жігіттерше дарақыланған жок. Өте салмақты отырды, жүріс-тұрысында бір кербездік, ірілік барын байқадым. Ол «Гәккуін» айтты. Ән салғанда бұғағы кеуіп, көкірегі, кеудесі аяқ қаптай боп керіле түседі. Үнінің қуаттылығы залдың төбесін зыңғырлатып, жарып жібере жаздады.

Домбырасы — сегіз пернелі кәдімгі Арка домбырасы. Оң қолы домбыра шанағын орағыта соғады, сілтесі еркін. Сол Үкілі Ыбырай көленке басын ұзартқан бір күндері:

Шіркін, дүние, кең едің,
Біраз күн аздап бөгедің.
Орта жүздің ішінде,
Әп шығарған мен едім.
Сарыарқаны сайрандап,
Жал менен жая жеп едім,
Қартайғанда дүние-ай,
Қайдасың, Ыбырай?»—

демедің,— деп алпысқа келіп, соңғы әнін толғады.

Бұл ән — «Қалдырған» аталып, Біржан салдың «Теміртасы», «Айбозымы» сияқты көкіректі қарс айырып, адам ғұмырының жақсы күндерін үйілете еске салумен болды оған.

Қариялар Үкілі Ыбыраймен болған күндерін әлі ұмытқан жок. Олар «Қалдырған» әнінен кейін әншінің ешқандай жаңа әп шығармағанын да біледі. Ел ішінде әншінің көзі тірі кезінің өзінде «Қалдырғанның» төрт түрі тараған. Сол төртеуін де әншінің өзі түрлентіп шығарған.

Үкілі Ыбырайдың өз ауызынан әп үйренген Байсейіт әнші былай дейді:

— Үкілі Ыбырай қалың Қарауыл ішінде біздің Науырыз еліне жңпі келіп жүрді. Оны мен алғаш рет Көлдейде мешіт тойында көрдім. Содан былай әнін көп тыңдадым. Ол кісінің алдында өз әндерін талай рет

айттым да. Ен соңғы көруім — Молдахмет әншінің үйінде болды. Сол отырыста ол қайта-қайта «Қалдырған» әнін айтып, оны өзінің сүйікті шәкірті Сұрағаннан тыңдап, біреулердің «Тотының тоқсан тарауын», «Алтын балық», «Мұнлық — Зарлық», «Қыз Жібек» дастандарын жырланызшы» деген сөздеріне көңілсіз ғана бас иезп, тұнжырап, сарсаң ойға батты. Тағы бір есімде қалғаны — «Қалдырған» әнін Сасықкөлде жайлауда шығардым. Өмірдің де жайлауы тарқап, күзі келді», — деген сөзі.

Сұраған әнші Үкілі Ыбыраймен ағайын, жасы одап шамалы кіші, ұзын бойлы, аққұба, реңді кісі. Ол әншінің тоқсан әнін білетін оның қиссаларын да көп жырлайтын. Біз Әбіқай әнші екеуіміз Үкілі Ыбырайдың «Күс болсаң жібектен бау тағар едім» деп басталатын «Қараторғайын» өзі ауызынан үйрендік. Бұл әнді бізге нәшін келтіріп үйреткен тағы бір әнші жасы Сұрағанмен қатар Әнәлияның Құсайыны. Құсайын үні зор, тынысы кең, ән аяғын керемет қайыратын нәзік сөзімді әнші. Омбыда ірі жиындарда өнер көрсеткен: өзі кара торы, қаны бетіне тепкен толық кісі болатын.

Сол Сұраған әнші білетін тоқсан әні қайда қазір? Оны үлкен дәптер деп еститінбіз, қызығатынбыз, оны Үкілі Ыбырай өз қолымен көшірген көрінеді. Дәптер «Қалдырған» әнімен бітеді екен.

Осыдан екі жыл бұрын Сырымбеттегі Сарыбұлақта 1981 жылдың 25 декабрь күні Кәкен ақсақалдың үйінде орманшы, әнші, Үкілі Ыбырайды көрген Кабдуәлі ақсақалмен әңгімелескен едім.

Сонда Кабдуәлінің айтқаны:

Үкілі Ыбырайға жақын адам — Кәрім, ол Уәлиханов ауданында шопан...

Әншінің өзімен аталас Қаңтар¹ деген біреу болды. Оны өзіміз жақсы білеміз. Бір кезде шаш ал десе, бас алатын шотак белсенді боп, елдің шырқын бұзған, тиянақсыз, дәйексіз, іші тар, қытымыр бейбақ еді. Өзінің түр-әлпеті, кескін-келбеті Үкілі Ыбырайға қатты ұқсаған. Бірақ, әнші бұл туысының бейопа тірлігін түзеп, ылғи қолтығына тартумен болған. Екеуінің іргесі де ажырамаған. Бірге көшкен, бірге қонған... Әнші үйінің қонағында, сыйлы, қадірлі адамында шек жоқ. Күнде жиын, күнде сауық. Келісті әңгіме, шырқалған ән. Әлгі

¹ Қаңтар — белгілі бір себептермен бұл адамның атын шартты түрде өзгертіп атап отырмыз.

Қаңтар осы ду-ду думанның қайнаған ішінде жүріп, іштей оны көре алмайды. Өсек қылады, жалған сөз таратады. Бұл ғайбатқа күйінген Үкілі Ыбырай бір жолы оған:

Әр адам өзінің ісін шамалайды,
Білмеген дос көңілін жаралайды.
Неше жыл тәрбиелеп асыраған,
Кей іт те несіне абалайды,—

дейді.

Осы сөзден кейін Қаңтардың ішіне қан катады. Әншіні ұстатады. Жала жабады. Үкілі Ыбырайды соңғы рет көруіміз 1929 жыл...

Арада табаны күректей қырық жыл өтті. 1969 жылы мен Үкілі Ыбырайдың ағайыны Әлімсейіттің үйінде құдалықта отырып, бір әңгіме естідім. Оны Әлімсейіт жылап айтты. Тоқыш Рысбаев деген елге сыйлы бір есті кісі дүйім жұрттың көзінше әлгі Қаңтарды:

— Үкілі Ыбырайдай арысты жұтып... одан қалған ән-жырды құртып, қалай ғана жер басып, тірі жүрсің сен, бәтдұға!— деп сөгіпті.

Қаңтар ләм-мим дей алмапты жер шұқып.

Сол сұмдық оқиға былай болған...

Әлімсейіт пен Қаңтар тоғай ішінде шөп шабады. Оны олар ат арбамен түсте бір, кешке бір ауылға тасып, жеткізіп жүреді. Әлімсейіт әр кез ауылға қайтып келе жатып арба үстінде Үкілі Ыбырайдың жұрт білетін, білмейтін ән, жырын әндетеді. Қаңтар бұған танғалады. «Құрымайтын, жоғалмайтын неткен ән?» деп қан құсқандай боп, бірақ онысын сездірмеуге тырысып:

— Ой, қайран Ыбекем-ай, тірі кезінде білмеппіз-ау, қадіріңді... Ой, сөзіңнің садағасы боп кетейін. Ыбекем-ай! Әніннен де, өзіңнен де айналдым, асыл серім-ай!— деп жыламсырайды.

Бұған Әлімсейіт те босайды: «ит тірлікте жіберетін қателігімізге шаш жете ме? Қаңтар, бәріміз туыспыз, бас жарылса бөрік ішінде, қол сыңса жең ішінде. Ыбекеңдей кемегердің кетіп, біздің өстіп өксіп қаларымызды алдын ала болжадық па? Бәрі жазмыш ісі...»

Бір күні түсте шөптен қайтып келе жатып:

— Сен осы Ыбекемнің жаң білмейтін, ұмытылды-ау, деген әндерін қайдан білесің? Соңғы әні — «Қалдырғанды» ұзақ толғау ғып айтады екенсің,— дейді Қаңтар.

— Е, оның бәрі біздің апамның әбдіресіндегі дәптерде жазылған ғой...

— Солай ма? Ол не дәптер?

— Үкілі Ыбырайдың өз қолымен жазған әпдері. Токсан ән!

— Ой, тоқсан толғаулы Ыбыкем-ай!— деп кемсендейді Қаңтар.

— Қайран апам небір улы көзден сактап қалды ғой, сол дәптерді! Ыбекемнің көзін!

Сол күні түскі шайдан соң Әлімсейіт күндегі әдетінше бір сәт көз шырымын алып, содан соң шөпке шығады. Ауылдан сәл ұзай бере «оу, бұл кісі неге кешікті?» деп Қаңтарды ойлайды да «Келер», деп ол кідірмей үйіп қойған шөмелесіне келеді. Шөпті арбаға тией бастайды. Бір кезде оны бір суық ой селк еткізгендей болады. Ол заматта бір атты арбадан босата салып, жайдақ қарғып мініп, ауылға қарай шаба жөнеледі. Сол шапқан бетімен иттерді шулатып өз үйіне бір-ақ тоқтап, аттан түсе қалып:

— Апа, дәптер қайда?— дейді өкпесі аузына тығылып.

— Ой, тәңірім-ай!— деп шешесі қолы қалтырап сөйлей алмайды.

— Дәптер қайда?

— Әлгі... әлгі жыпылдаған неме... әлгі Қаңтарды айтам, жаңа сен кетісімен сып етіп жетіп келіп, мені айналып-толғанып... «қайран Ыбекемнің гауһар сөзі-ай, ең болмаса бір бетін көшіріп алайыншы... бір сөзіне зар болдық қой!» деп... сол неме... дәптер сонда...

Әлімсейіт жаңа ұшырып Қаңтардың үйіне жетсін. Қаңтардың түсі сұп-сұр боп қорасынан шыға береді. Әлімсейіт өртенген қағаз иісін бірден сезеді.

— Не істедін, сен?

— Токсан ән! Күл еттім! Бітті Ыбырайың!

— Жауыз!

Әлімсейіт басын тауға да, тасқа да соғады...

Тоқыш ақсақал сол Қаңтарды осы қаражүректігі үшін жерден алып, жерден салады. Қаңтар да дүниеден өтті. Ал, Үкілі Ыбырай әні айдын көлде санқылдаған аккумулят боп, сұлулық жыры боп, адам көңілін асқақ сезіммен шарықтатумен келеді!

Алпысқа келдім жамағат,
Шықпады ешбір жаманат,
«Қалдырғанды» тапсырдым,
Сұраған, саған аманат —

деп еді Үкілі Ыбырай. Сол аманат тек Сұраған әншіге ғана айтылды ма? Жок, ол елге, халыққа айтылған аманат!

Арада көп ұзамай-ақ, 1936 жылы Москвада Үлкен театр сахнасында қойылған тұңғыш қазақ операсы — «Қыз Жібекті» бір ғана ән... аққулар қонған айдын көл әні — «Гэкку» күдіреттендірді ғой.

Жұрт бүгінде Жібек десе Күләш дегені, Күләш десе Гэкку дегені!

ТӘТТІМБЕТ КҮЙЛЕРІ ШЕРТІЛГЕН КЕШ

Егіндібұлаққа мен әркез аңсап келемін. Өзі де бір қасиетті жер. Асан қайғы да оған тегін қызықпаған. Бұл топырақта ұлы күйші Тәттімбет, атакты Біржан салды тәнті еткен асқақ әнші Айтбай және испанның ұлы гитарисі Андрео Сеговияны таң-тамаша қалдырған оның ұлы Ғаббас әнші (бұл дерек Затаевичтің кітабында бар), өмірі күреспен өткен Мәди, оған ілесе Жакыпбек, Қуан, Жүсіпбек, Мағауия, Қайырбек сынды әншілер туған. Мұнда ақын атаулы пір тұтқан Жапақтың, Шөженің жырлары шалқыған. Бар қазаққа әділдік үні жеткен Қаз дауысты Қазыбектің дана сөздері желдей ескен, сауда мен өнердің аруағын көтерген Қоянды жәрмеңкесі де осы Егіндібұлақ даласында болған.

Егіндібұлақта ән мен күйдің небір тамаша үлгісі сақталған. Кешегі сал, серілер өмірінің қызықты әңгімелері ғасырдан-ғасырға, атадан балаға жалғасып келеді ғой. Қазақтың сол әншілік, ақындық, күйшілік өнерінің қадір-қасиетін біліп оны үнемі зерттеп, жинап, ғалымдар мен жазушыларға, музыка мамандарына құнды дерек қып ұсынатын тарих, шежіре ғып тарататын білікті жандар да бар мұнда.

Соның бірі — осындағы аудандық «Тешні туы» газетінің қызметкері, домбырашы Тұрысбек Түсіпбеков. Жап-жас жігіттің көкірегі көпті көрген қариялардай көп сырға қанық, әсіресе Тәттімбет күйші жөнінде қыруар хикая жинаған. Өзі Тәттімбет дәстүрінде тәрбиеленген сезімтал, сыршыл күйші. Сол себепті ол орындаған күйлер Тәттімбеттің күй табағына, 1978 жылы түсірілген «Тәттімбеттің күйлері» деген телефильмге енді. Қазақ Совет энциклопедиясында Тәттімбеттің қырықтан астам күйі болғандығы және оның арғы-бергі орындаушыларының ішінде Тұрысбектің де есімі аталады. Өзі республикалық, облыстық өнерпаздар байқауларында әлденеше рет лауреат атанып, үздік орындаушылар қатарында Алматыдағы концерттерге жиі қатысады. Ол орындаған

Тәттімбет күйлері эфирден де беріліп жатады. Онда Тәттімбеттің «Мыржық», «Майда сары», «Шәйіркалды» деген белгісіз күйлері барын білетін едім. Тәттімбет өмірінің көп беймәлім қыры ашылған жоқ әлі. Мені осы жайлар көп алаңдататын, Тұрысбекке жиі сәлем жолдайтынмын, ол ұлы күйші жайында жиі хат жазатын. Осының бәрін ойлай-ойлай Көкшетау, Омбы жағын аралап келіп, 1985 жылдың тамыз айының бас кезінде Егіндібұлаққа ат басын бір-ақ тіредім...

Егіндібұлақта ақын Кәрім Сауғабаевтың үйіндегі сол бір кеш... Ән мен жыр айтылып, күмбірлеген күй шертіліп, қилы-қилы хикая-шежірелер әңгіме болған келісті кеш...

Ел өмірі, халық тарихы, ақындық өнер, шертпе күй табиғаты, замананы, мезгілді, қоғамды, жақсылық пен жаманшылықты, шаттық пен бақытты үн толғауына түсірген күйшілер рухы... Бәрі-бәрі сөз етілді. Арғысы сонау Қаз дауысты Қазыбек пен бергісі Тәттімбеттің өз атасы Бертіс туралы сыр қозғаған Кәрім маған келгелі бері ұлы күйшінің ата қонысын, жайлауын, қыстауын, бейітін көрсетті.

Тұрысбек Қарағандының Тәттімбет атындағы музыка училищесінде кездесу кешін өткізіп, енді ғана келген беті еді. Бір кездері бұл өңірге келіп концерт берген Манарбекке еріп, біраз уақыт әнін үйреніп, кейін Алматыда республикалық өнерпаздар байқауында «Біржан-ның ариясы», «Шегенің әнін», «Шаманы» айтып лауреат атанған Жетпісбай деген жігіт те отырды ортамызда.

Ән-күй, өлең-жыр дәстүрге, өмір салтына айналған өнер қашан да қызықты; музыка бар жерде тұрмыс та сәнді, еңбек те мәнді; бар кереметті өз қолдарымен жасайтын адамдардың жан дүниесі де көктемдей нұрлана түседі.

Кәрімнің үйіндегі кеш сол бір жарқын өміріміздің сәулелі бір кеші болды. Сөз басы, шертілер хикая ойда-жоқта осы ауданның «Комсомол» совхозында тұрып, 1984 жылы дүниеге салған, есімі елге белгілі әнші Қайырбек Сәрсекеев сақтап бізге жеткізген Мәдидің «Үшқара» әнінен басталды. Бұл әнді мен 1978 жылдың көктемінде Қайырбектің өз аузынан жазып алып, әнші Қайрат Байбосыновқа үйреткем. Ән Мәдидің жүз жылдығында алғаш рет сахнаға шықты. Бұған дейін бұл ән «Қыз Жібек» операсында Бекежанның ариясы болып келген-ді. Мен осы әннің жырмадан астам шумағын жазғам-ды. Жетпісбай отырып «Үшқараны»:

Тәуекел ер-жігіттің шамшырағы,
Ашылмас талаптанбай ердің бағы.
Белінді тәуекелге бек байласаң,
Емес пе ер-жігіттің аруағы!—

деген шумақпен әндетті. Содан іле жалғастырып:

Сылеке, сіз бәйтерек қиядағы,
Жігіттің ақылы ғой тияпағы.
Сылске, көз жіберсең төкіреске,
Емес пе біз балапан ұядағы.—

деді. Бұл Алшынбайдың Жүсібінен туған Смайыл болысқа Мәдидің шағынған сөзі еді.

Жетпісбай әнді аяқтай бергенде Тұрысбек:

Сыламбек, сөз табасың ақылың мол,
Түсе ме жаксы адамға құрылған тор?
Жан сыйлар осы күнде жақын бар ма,
Өзіңді кім қолдаса — жақының сол.—

деп қостай жөнеліп:

Ту басып Үшқараның мұнар шалған,
Сып етіп өте шығар мынау жалған.
Тар есік, тас босаға болды-ау қиын,
Ер едім ел ішінде сайран салған.

Қолыма ұстағаным қағаз, қалам,
Кеше гөр, ақ сүтінді тапқан апзәм.
Көңілден айтса шығар талай арман,
Қиналды Мәди атты жалғыз балаң!—

деп бітірді.

Бұл шыпында белгісіз шумақтар еді. Осы сәтте мен бүгін Үшқараның етегіндегі «Айрық» совхозында Мәдидің тағы бір ұмытылған әнін білетін карт әжені іздеп барып, бірақ жол жүріп кеткеніне өкініп қалғанымды ойға алып, қиял құшағына ендім.

Жаңағы бір өлең жолдарын естерінде ұстаған жігіттерге разылық сезім шабыт отын үрледі. Мәдидің «Қаракесек», «Қарқаралы», «Шіркін-ай» әндерінің бәрі айтылды, оның әр сөзіне мән берілді, әр әні әнші өмірінің әр көрінісі, оның әр кезде әр қилы жол кешкен қиын кездері екен. Әнші өмірінен повесть жазып жүрген Кәрім оны ұзақ әңгімелеп, оның осы өңірде «Сәулем-ай» деген әні де барын айтты...

Кезек Тұрысбекке келді. Ол домбырасын жайлап шертіп:

— Қандай күйді қалайсыздар?— деді сыпайы мінез танытып.

Жұрт ойланып қалды. Менің бар ықыласым ұлы күй-

ші өміріне ауды да, ендігі әңгіме сол жөнінде болса екен деп «Саржайлауды» өтіндім.

Тұрысбектің жүзі жайнап сала берді. Жас қырандай жұтынды, көзінен ұшқын атып, әр пернені былқылдата жұмсақ, әрі жеңіл басып, құлпырған бір жайсаң дүниені көріп шаттанған жанша шуақты әуенді тамылжытты...

Кәрім маған рахаттана толқып, ым қағып, портфелін аша бастады. Ішінен көп фотосуретті алып, біреуін ұсына берді. Қараймын үңіліп, жеке тұрған бір қатпар-қатпар қара жартас, үсті тактайдай жазық, іргесінде үнгір, жол...

— Бұл не?— деймін сыбырлап.

Жүрек тебіrentкен күйге елжіреген күйі ол:

— Бұл осы «Саржайлау» күйі мертiлген жартас,— деді.

Мен аң-таңмын. Тұрысбекке қараймын. Ол күйді күйкылжыта түсіп:

— Мөшеке бұлағындағы тас, Мөшеке Тәттімбеттің ұлы атасы,— деді.

Күйдің жібек желдей желпіген тәтті лиризмiне балқыған Тұрысбектің көңілінде, бәлкім, «осы күй бітпей-ақ қойса екен» деген сезім шырағы жанды ма, ол мүлде шайқақтап, тасып кетті. Қаршыға көз, албырт жігіт осынша шалқыған сезімді қайдан алған... қайдан?

«Саржайлау» тарихы әрқилы айтылатын. Бірінде ырғалған селеуі алтындай жалтырап, толқып жатқан көз жеткісіз ұлы жазыққа тоймай қарап, масаттана шерткен дейді, ал тағы бірде «жаз өтіп, бар манды тыптықыр етіп күз келді. Тәттімбет те көленке басын ұзартқан егделікке жетті. Кешегі жайлау қайда? Кешегі таңды таңға ұрып, көктегі алтын айға қол созған албырт, асау шағым қайда? Бәрі көзден гайып болған ба? Уа, сайран жайлау, есіл өмір, қас-қағым сәттік елес пе едің, сен? Қайта бір жайнар ма едің?» деп тартқан дейді. Ел анызындағы осы «дейді дейдінің» қайсысы болса да осы күй Тәттімбетті өз елі, өз жерін шексіз сүйген Огинский сияқты романтикалық шабыттың асқақ экстазына бір-ақ көтерген.

Тұрысбек «Саржайлаудан» соң лыпылдатып «Сылқылдаққа» ойысты. Одан бейнебір ел көшіп кеткен жұртты құлазытып алға тартқан мұңды «Қосбасарға» енді. Бұл күйдің ауырлығын сезіп, жалт ете серпіліп «Былқылдақты» ойнап шықты. Әр күйде әр түрлі хал кешіп, құбылып бақты. Сыр мен сезім, ой, оны тудырған шабыт қуаты еркін сезілді. Тәттімбетке арналған кон-

церттерге Тұрысбектің жиі және орынды шақырылатынына тағы бір көз жеткіздік. Тәттімбетке неге ол сонша жақын? Ол күйші болмысына қалай енген жан? Тәттімбет хақындағы деректерді қайдан, кімнен алған? Осы сауалдарға дәйім жауап іздейтін едім. Сол Тұрысбек енді қасымда күй шертіп отыр...

Тұрысбек бір тыныс алған сәтте мен одан:

— Тәттімбеттің ата-тегін таратып көрелікші,— дедім.

Бұл сөзіме ол ойлана күлімсіреп:

— Сөз басын Шаншардан бастайын. Шаншардың үш әйелі болған. Айбикеден — Келдібек, Сәдібек, Тыныбек, Әсіркеп. Келдібек — атакты Қаз дауысты Қазыбектің әкесі. Нұрбикеден — Тілеуке, Тұрлыбек, Бертіс. Қыздамбикеден — Алысай...

Бертістің Бектемірінен — Мөшеке, одан — Қазанғап, Қазанғаптан — Тәттімбет. Біз де Бертістен тараймыз. Біздің ұлы атамыз Маңыбайдың жылқысында айтулы сәйгүліктер көп болыпты да, ол оны елдің сал, серілеріне сыйлап отырыпты. Оның осы қасиеті Мөшекеге қатты ұнапты. Мөшеке оны қоярда-қоймай шақырып, Мыржық тауының ішінде өз жанынан қыстау берген. Қазір сол Мөшеке мен Маңыбай бұлақтарының арасы бір-ақ шақырым жер.

Енді Тәттімбетке келелік. Одан үш ұл туған. Ұлкені — Мұсатай, ортаншысы — Қысатай, кенжесі — Исатай. Бұлардың шешесі — Ақбөпе ерте қайтыс болған... Тәттімбет Нұрбике-Шаншар елін билеп тұрған кезде Омбы, Петербургтегі ұлы жиындарда бірге ботып жүрген Баянауыл округінің аға сұлтаны Мұса Шормановпен құда болып, оның Шәмшия (шын аты — Шәмші-Қамар) атты қызын Мұсатайға алып берген. Бұл кез — Тәттімбеттің Құнанбай Өскенбайұлымен терезесі тең, мәжілістес кезі. Мұсатайдан үш ұл туған: мен соның кенжесі Шайқы ақсақалды көрдім. Қара торы ботакөз, әдемі кісі еді,— деді.

— Қай жылы?

— 1966 жылы... Шайқы көп жылдар Аякөзде тұрды. Сол жылы елге, туыстарға оралды. Жазда келді. Біздің үйде бірнеше күн жатты. Шайқыдан Тәттімбет өмірін сол жолы жазып алдым. Әңгімені әкем жүргізіп отырды. Әкем одан: «Тәттімбет қай жерде жерленген?»— деп сұрады.

Шайқы:— Қазанғап атамыздың бейітінің ішіне жерленді. Онда үш қабір бар. Бірі — Қазанғаптың өзі, екін-

шісі — бәйбішесі — Қалайы, үшіншісі — Тәттімбет,— деді.

— Ал, Тәттімбеттің бәйбішесі ше?— деді әкем.

Шайқы:— Әжеміз Есім және біздің әкеміз «Абай» совхозының алды Достар тауының етегіндегі Қарасор көлі маңындағы қорымда жатыр. Бұл қорым бүгінде Есім бәйбіше бейіті деп аталады. Өзім, ел көзіне оғаш көрінсе де, бір кездері әкемнің шен-шекпенін киіп, қылышын ұстап жүрдім,— деді.

— Сол дүниесінен ештеме сақталды ма?— деді әкем.

Шайқы:— Оның бәрі... оларға қоса үлкен әкелеріміздің грамоталары, суреті, медалі бәрі менде болды ғой. Амал не, біздің Бертис ішінде Қосжан деген бір әулекі белсенді шықты да, әкеміздің дүние-мүлкін, документтерін жоқ қып жіберді. Тек бір медальді ғана сақтап қалыппыз,— деп жасып сөйледі.

Мен Тұрысбектен:— Ол медаль қайда екен?— деп сұрадым.

— Ол медальді жазушы Амантай Сатаев алып, Семейдегі Абай музейіне өткізген...

— Тәттімбеттің өз жолын қуған баласы болды ма?

— Е, ол — Қысатай. Кәбіштен — Өзібек және қыздары болған.

Кәбіш 1934 жылы елу төрт жасында дүниеден қайтты. Өзібек өз аталары жөнінде білетін, бірақ көп сыр аша қоймайтын, кезінде шолақ белсенділерден атасы Тәттімбет үшін көп жапа шегіпті. Біздің әкеміздің інісі Ахмет Кенжетасов ертеде осы ауданда милиция бастығы боп істеп, Өзібекті көп қорғаштаған жан. Сондықтан Өзібек маған біраз жайды шын көңілмен баян етіп еді. Ол кісі 1981 жылы қайтыс болды.

Тұрысбек домбырасын квинта бұрауға келтіре бастады.

— «Бестөре» күйін тартайын,— деді.

Күй тартылып жатқанда ел аузында Тәттімбеттің өз сөзі боп айтылып жүрген:

Бұл күйдің аты — «Бестөре»,
Бесеуі де мес төре,
Өз еліне қасқырдай,
Неге мұнша өш төре?—

деген өлеңнен ашы шындық, улы кекесін зілін сездім.

«Бестөре» Тәттімбеттің тереңнен шымырлап шығатын толғанысты сарынынан бөлек күй. Мысқыл ма, дүлей ашу ма, әйтеуір, Тұрысбек оны әр жерінен іліп-қа-

ғып, бір қатқыл дыбыстар шығарды. Саусақтары секіріп, домбыра шапағының бетінде ойнақ салды.

Күй шертіліп болған соң Тұрысбек маған 1855 жылдың 23 март күні Петербургте ақ патша Сібір қазақтарының өкілі ретінде Шыңғыс Уәлиханов, Ыбырай Жаппықбаев, Мұса Шорманов, Тәттімбет Қазанғапов, Бегалы Қоңырқұлжин, Секербай Мәлкендин, Аққошқар Кішкентаев, Шөбек Байсариндерді қабылдағандығы архив материалдарында да бар дегенді айтты. Шынында да бұл бар дерек еді. Тәттімбеттің шенегені, бәлкім, осылардың ішіндегі бес төре шығар? Шынында Тәттімбет өмірінің кейін табылған бұл дерегі Шоқан еңбектерінде де жазылған-ды. Зерделі жігіт осы жайлардың бәрін қағазға түсіріп отырған. Бір кезде Тәттімбет жөнінде академик Ахмет Жұбановқа мол өмірбаян берген Сапарғали Бегалин де Тұрысбекпен тектен-тек хат алыспаған екен.

Хаттар демекші...

«Тәттімбетті «Серілер» туралы жазғаныма кіргізіп қойдым. Бір кезде көріп те қаларсың...

Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі Әлкей Хаканұлы Марғұлан, Алматы, 3.VI.1982 жыл».

* * *

«Тұрысбек» сен жазып жіберген Төтекен күйлері жайындағы естелікті машинкаға бастырып, «Қазақ әдебиеті» газетінің редакторына өзім айтып беріп, газетке басылуын сұрадым...

Сапарғали, 9 сентябрь, 1982 жыл».

* * *

«Қадірлі Тұрысбек күйшіге!

Жіберген кітабыңызды алдым. Көп-көп рахмет. Тегі сонау Бертис атаннан өрбіген нәсіл дүниеге босқа келмеген боларсындар, өз өнерің мұрагерлеріне де қонған сияқты. Мықтап үйреніп көр.

...Еңбегіне өнімділік, мазмұндылық, көркемдік тілеп Рабит Мүсрепов.

Р. Төтекеннің өз нәсілінен күйші шыққан жоқ па? Қолың тигенде жаза саларсың. Г. М.».

Хаттар... Тұрысбек хаттар арқылы Тәттімбет өмірінің көп ашылмаған қырларын осындай зиялы, сырлы көкіректі, білімді жандарға жеткізіп отырған. Көп ма-

терналдарды жазушы Амантай Сатаевқа, домбырашы Ұлан Бекеновке де берген...

Тұрысбек:— Жазушы Әмен Әзиевтің «Жезгаулар» кітабы мен Ю. Г. Поповтың «Свидание с Сарыаркой» деген кітабында Тәттімбеттің өз жерінде кен ашуға ықыласпен көмектескендігі жақсы жазылған,— деп сүйсініп қойды.

Қазіргі «Қаратау» совхозының «Бастал» бөлімшесіндегі Түндік өзенінің бойында, Желқара мен Босаға тауының екі аралығында тұңғыш металлургия заводы салынған. Оны ел Поповтар заводы немесе Благодарно-Степанов заводы дейді. Мұнда алтын, мыс, қорғасын өндірген. Оған қырық үйлі жатақ қатысқан. Оларды ұйымдастырушы — Тәттімбет!

Бұл завод жөнінде 1846 жылдың 25 сентябрінде Тәттімбет аулында болған саяхатшы Янушкевич те жазған. Завод 1861 жылы өртеніп кеткен...

Кәрімнің үйінде күй тыңдалып, хикаялар шертілді. Өмірдің әр сәтінің келісті болғанына не жетсін!

Жұрт қолқалап Тұрысбектен тағы да «Саржайлау» күйін тіледі. Салауатты мәслихатқа көңілі көншіген Тұрысбек қазақ сахарасының шуақты жыры боп төгілген, бұл шалқар күйді ыстық шабытпен жібектей есіп, әлгі Кәрім екеуіміз аралаған сол Саржайлау алқабын алтындай толқытып әкеткендей болды...

Мен күй тыңдаған қалпым Тұрысбектің Қарқаралы зоотехникумын бітіріп, одан музыка мектебінде оқып, 1979 жылы Целиноград пединститутының филология факультетін тауысқанын оймен шолып өтіп, бұл бір дарынды жігіттің жап дүниесінің байлығына, уақытының саналы сәттеріне қызықтым...

Егіндібұлақтың жұлдызы жанған мақпал түні. Балқан таудан қоныр салқын леп еседі. Бар маң жым-жырт, ұйқы құшағына енген. Дүниені Тәттімбеттің тәтті әуезі ұйытып, тербеп тұрғандай еді.

АЙТЫЛМАҒАН ӘН

Арқа... Кең көсіліп жатқан Сарыарқа осы! Бұл өңірге тағы бір көктем келді. Көктеммен бірге аңсарым ауып мен де келіп тұрмын. Аспан тұп-тұнық. Анда-санда желліп қойып тұрған желдің ызғары қайтқан. Бір жұмсақ леп біліне бастаған. Ауа таза. Ұлы сәскеде күн шаңқияды екен, оның қызулы нұры қырыс-тырысынды жазып,

көкірек кеңіп, еркін тыныс ап, далада маужыраған қалпы жүре бергің келеді. Арқаның ұзақ қысында іргесі сөгілмей әбден сұр болып сіресіп жатқан қардың беті жіпсіп, ойдым-ойдым боп тесіліп, одан жылт-жылт етіп маржан тамшылар сырғиды, қардың шеті жұқарып, жайлап еріп жатыр, үлпілдеп қана жеп-жеңіл бу шығады. Ауыл маңындағы төбелердің күңгей беттері қардан арылып-ақ қапты.

— Арқаға сәл ертерек келдіңіздер. Мәдидің елін көк майсасы майысып, құлпырып тұрғанда араласа... Мәдидің бір көкірегі қарс айырылып, толғанып айтқаны бар ғой. Қалай еді? Еске түспеуін... Туған жерін аңсап...

— Мәдидің «Қарқаралысы» емес пе?

— Ә, сол ән! Сол әнде:

Қоңғаны ауылымның Талды-ау, деймін,
Жағалай ел жайлауға барды-ау,
деймін,—

деп үзіле толғап, еміренеді ғой.

Осы әнді біз осы Қайырбек ақсақалдан көп тыңдаймыз. Бір кезде бұл кісінің үні биік, әрі сондай шыңытыр, таза, өткір еді. Қазір қоңырлаған, байсал тартқан, Мәдидің әндерін баяулатып қана айтады. Жайлап тыңдап көресіздер.

Жасы да алпыстан асты. Әрине, егделік келген сондауыс та қоюланады, баяғы қуаты болмайды қайткенменде.

Бұл кісі соғыс сұрапылын да көрді. Басынан жарақаттанды. Соның зардабы дейді, басы ауыра береді, кейде қан қысымы көтеріліп кетіп, көп жатып қалатыны да бар.

— Бұл өзі небір асыл әншілерден ғибрат алып өскен жан. Өмірден көрген-білгені көп. Ала білген, ұға білген адамға көкірегінде сыры мол...

Сыртта біз осылайша әңгімелесіп тұрдық. Мәдиді көп біледі деп, іздеп келген кісім осы Қайырбек ақсақал еді.

Біз келген соң Қайырбек ақсақал абдырап, асып-сасып бәйек боп, көршілерін шақырып келді. Сәлден соң біз үйге кірдік.

— Бүгін жеңгелерің Егіндібұлаққа кетіп еді. Бекер жіберген екем. Окасы жоқ, үй орнында ғой. Төрге шығып жайласып отырыңыздар,— деп Қайырбек диванда, стол үстінде, кереуетте жатқан домбыраларды жымынып күліп жүріп жинай бастады.

— Бұл не деген көп домбыра? Балаларыңыздың бәрі тарта ма?

— Тартатындары бар...

— Өзіңіз, тіпті, бір оркестр ұстап отырсыз ғой!

— Жеңгей де тарта ма?— десіп менімен бірге ауданнан келген жігіттер де әзілдесіп қояды.

Қайырбек шолақ кара тонын шешіп, бізбен қатар отырды. Қауқалақтап жүріп әбден кара терге түскен. Ептеп еңтігетіні бар екен. Сәл қабағын шытып ауырсынып та қояды.

— Кешегі соғыстың зардабы мазалай береді. Бірақ, бұрынғыдай емес, тәуірмін қазір. Мәдидің іздеушілері екенсіздер. Мәди іздеушісі бар аламы! Ол жайында қариялардан ұққанымды, білген жайларымды айтармын жайласып отырған соң,— деді әл.

Мен бұл кісінің біраз демалғанын жөні көрдім. Мәди хақында бұл елде аңыз, әңгіме көп. Оны көрген ескі көздер де көп. Мәди жөнінде жігіттер әр қилы әңгіме айта бастады. Мен әр кез жүздесіп қалғанда Жүсіпбектің Мәди әндері туралы айтқан хикаяларын іштей еске түсіріп, ойланып отырдым.

Жүсіпбек 1974 жылдың 6 шіңірі күні радиоға соңғы рет әндер жаздырды. Сол күні «Сметті», «Балқадіша» мен «Зәурешті», «Бесқарагер» мен «Екіжиреннің» екінші түрін, тағы біраз әндерді пленкаға түсірген. Сол тірлігіне өзі дән риза боп: «Осы әлгі кәніштер қаракшыдан Мәдидің өз әнін қайыратын кез болды-ау деймін... Бағзы біреулер Мәдиді «басбұзар бұзакы» деп жазықсыз кінәлап жүргенде оның «Шіркін-ай» деген әнін радиоға халық әні деп жаздырып ем. Неге сүйттім, соған өкінем қазір. Ол ән «Қыз Жібек» операсына Алтыбастың әні боп кірген. Оны да Мәдидің өзіне қайтару керек. Радиодан Мәдидің әні деп айтындар. Оған ел куә Мәдиді көрген көне көздер бар, солар куә. Ән-ақ қой сол «Шіркін-ай». Бұл «Шіркін-айды» біз бала кезімізден білеміз. Уақыт шіркін кейде көп жайды көмескілендіріп жібереді, асылдың сынығындай елеусіз, ескерусіз, іздеусіз жатқан небір дүниелер бар. Соларды тауып, оның парқын біліп, күдіретін ашқанда ғана бағы жанады, өліп, өшіп бара жатып ол қайта жаңғырып, қайта жарқырайды, сонда жұрт жоғы табылғандай оған мән бере қарап, таңғала айтып, оны жан сала қорғап, әр сөзін, әр иірімін әулие ғып дәріптейді. Мұхтар араласпағанда Абайдың «Сегіз аяқ» сынды небір әндері біреулерге телінген күйінде кететін еді,

Мәдидің бір-екі ғана әні болды дегенге кім сенеді? «Каракесек», «Қарқаралы» шыққан көкіректен басқа да әндер шықты ғой. Рас, оның кейбіреулері ұмытылды да. Бірақ әлі ұмытылмай келе жатқан, тек назардан тыс қалып қойған әндері бар; Қарқаралы... Егіндібұлақ жағына барып көрдіңдер ме? Бару керек! Мәдидің сол бір әндері қараптан-қарап жүріп маған әжептәуір аманат болды».

Жүсіпбек бұл сөзді сол жолы маған бір түрлі қапалы көңілмен, өкініп, кей жерінде күйініп, қызына сөйлеп, не үндемей түйіліп, торыққан жандай дағдарған халде айтып еді.

— Әлгі қанішер қаракшыңыз кім?— деп ем сонда ол кісіге.

— Кім? Кім болушы еді? Бекежан да!

Жүсіпбек «Осыны да білмедіңдер ме?» дегендей реңі сарғайып, көз алдымда салы суға кетіп сарылды. Мен одан әрі бір сөз айтуға батылым бармай тосылып, үндей алмадым. Менің ыңғайсызданғанымды сезді ме, Жүсіпбек жеңіл бір күрсініп алды да, жүзі жылып, сабырлы, сырбаз қалпына түсті.

— «Сол әннің «Қыз Жібек» операсына қалай кіргенін ана Кәукен... Қенжетаевты айтам, сол жақсы біледі. Ол Бекежанды әлі ойнап келеді ғой. Кәукен салдарлы әнші. Онда көп әңгіме бар. Осыны есіңнен шығармашы»,— деді.

Кейін Жүсіпбек қатты сырқаттанып, ауыр операция жасатты. Бір күні үйінің қасында трамвай аялдамасында тұр екен. Қолында таяғы бар, жүзі сұлық, тіп-тік кеудесі еңкіш тартып, сарғайып жүдеген.

— Емханаға бара жатыр ем,— деп ауырсынып, қиналып тұрды. Сері пішінді кербез әншіні дәл осы халде... қайрат, қажыры мұкалып, думанды кезі, шырқап жүрген сәті көзінен бір-бір ұшып, өткеннің бәрі ғажайып түс секілді емілтіп, күрсіндіріп қойған шақта көрем деп ойлап па едім, тегі?!

Жүсіпбек сонда іштей әлденені күбірлеп, маған көз қиығын да салмастан алысқа... тым алысқа енжар көңілмен сарыла қарап тұра берді. «Шіркін-ай... Шіркін-ай...» деген сөзін құлағым шалып қалды.

— Егіндібұлақ... Қарқаралыға баратын болдым. Өзіңіз айтқан «Шіркін-айды», Мәдидің басқа әндерін іздестіріп жүрмін,— дедім, мен осы сөздердің басын әрең құрастырып.

Жүсіпбек маған самарқау ғана бас пзеді. Еш реңін

бермейтін, бұл бір сына, тәкаппар, әрі сонша мейірімді, өзім деген кісіге ықыласы мол, о бастан кен пішіліп, келісті жаратылған жанның осыншалықты босауын сезіп тұрып, сенгім келмейді.

— Бар... Мәди елеусіз қалуға тиіс емес. Бар, Мәдидің еліне...

О, шіркін, дүние! Шіркін-ай, ә!

Жүсіпбек өкіне бас изеді. Мен оның бұл кейпін көріп, шыдап тұра алмадым. Қол алысып, қолтастым да, тез-тез басып кете бардым. Бір қимас сезім билеп артыма қарасам, Жүсіпбек маған қиыла, қинала қараған күйі таяғына сүйеніп, он жағына қисайыңқырап тұр екен...

Осыны ойлап көңілім бұзылды, мені бір мұң басты.

Жүсіпбекті мына Қайырбек жақсы біледі. Жайлап отырып сөз бастады...

— Мәди жөнінде Жүсіпбек екеуміз небір әңгімелерге барушы едік. Мен көбіне сол кісіні тыңладым. Жүсіпбек Қарқаралы, Қу төңірегіннің атакты әншілерінің көзін көрді. Олармен үзенгілес жүрді. Мен Жүсіпбектен жастау болдым. Жүсіпбек үлкен өнердің ақсақалы атанды, мен ауылда өмір сүріп жатырмын. Мәдидің «Қарқаралысын» Жүсіпбектей ешкім айтып көрген жоқ. О баста осы ән маған тым келте сияқты көрінетін. Ол кезде мен жас едім. Кейін Жүсіпбек бұл әннің қайырмасына ерекше қанат бітірді, әуелетіп, шығандата қайырып, үзілдірген күйі терең тыныс ала күрсінтіп барып бітіреді ғой.

«Атыңнан айналайын, Қарқаралы,
Сенен бұлт, менен қайғы
тарқамды»,—

дейді.

Осы сөз жетеді. Одан әрі қазбалаудың керегі жоқ. Екінші бірі айтады Мәдидің осы сөзін. Осында қаншама аң ұру, елді, жерді сүю бар!

Жүсіпбектің үнінде от-жалын мол, көкірегі лапылдап жатқан көрік пе, тәйірі, әйтеуір осы әнге келгенде әр сөзін өртеніп, күйіп отырып айтады. Бізге Жүсіпбектей болу арман еді. Бірақ, менде Жүсіпбектің сұсты рухы, өткірлігі, асқақтап кететін асау тегеуіріні жоқ. Мен тек бұйығы көңілмен сағынып, қамығып қана айтам. Жүсіпбектей ашынып, қапы қалып өзек өртену үшін не қажет екенін білмей дағдарам кейде...

Қайырбек он жағында сүйеулі тұрған домбырасын алып, жайлап шертіп көрді. Сәл кідіріп, қалтасынан бет

орамалын алып, әлі де ештеп тершіп отырған маңдайын сүртті. Кезінде кесек бітімді, қажыры мол, қызыл шырайлы, қызу қанды жігіт-ақ болған. Оны сөзінен де, болмысынан да аңғардым. Әңгімені беріле айтып, ағытып, кейде қызып кетеді, сөзді үсті-үстіне төпеп, айтып-айтып тастайды да, «солай да солай болған екен...» дегендей кілт баяулайды, үні сыбырлап, заматта шаршағаны, басының ауырғаны білініп, токтала қалып біраз үндемейді.

Қайырбектің осы үнсіз сәтін пайдаланып, мен қасымдағы кісілерге кеше түнде Талды өзенін көргенімді, машинадан түсіп, әлі қар басып жатса да «Шынында да мынау Мәди жырлаған Талды ма?» деп жағасын жағалағанымды айтып, одан «Қаракесек» әнінің кей сөзіп Қасым Аманжоловтың өзгерткенін сөз еттім.

Қайырбек іштей бас изеп, домбырасын шерте берді. Оған дүрмектеліп небір ойлар ілесіп барады.

— Қайрекең енді серпілсе де болар еді,— деді қасымда отырған жігіттің бірі, ән тындағысы келіп.

Қайырбек жымып күлді де, жан-жағына алаңдай қарап:

— Ән тілеп отырсыздар. Ол әнді айтам мен. Бірақ, жеңгелерінің кешігіп жатқаны,— деп орнынан тұрып тысқа шығып кетті.

Ауыз үйде біреулерге әлдене деп тапсырма берді де, орнына қайта кеп отырды. Көйлегінің түймесін ағытып, алқымын босатты. Домбыраны сипай шертіп, «Қарқаралы» әніне басты...

Ән айтылып жатқанда басын шайқап, «болмай жатыр» дегендей, тамағын кенеп, өзіне-өзі налып, кеудесі кеуіп, шеке тамырлары адырайып, қып-қызыл боп кетті. Жас та өз дегенін істейді. Кейде өмірдің өтіп бара жатқандығы сап етіп еске түскенде, анау-мынауға берілгің келмей, өзінді-өзін қайрап, құлшынып бағасың. Еркін шалқуды, ду-ду ортаны көксейсің, әлденеден қуат алып, бір мезгіл сезімнің ысып, жігерің тасып, еш нәрсеге дес бере қоймайтындай жұтынып, серпілетінін бар.

Дәл сондай шақта уақыттың тоқтамайтындығы, неғылсан да жасармайтынын, қайта егделікке жақындай беретінің заматта естен шығады. Қазір Қайырбек әлденеден қуат тілейді, медет тілейді.

— Қайрекең кезінде осы әнді арыны басылмас қуатты адамның іште қайнаған сыры етіп, беу дегізіп ентелетіп, ұмсылдырып, жандырып айтушы еді,— деді бір кісі оған есіркегендей қарап.

— Е, мұндай әндер Жүсіпбектей аркасы бар адуын әншіге жаратылған да. Оның несін айтайын...

Тірі кезінде, осы өңірге келсе Манарбек те біздің үйге түсуші еді. Ол кісі Мәдидің әнін айтқан жоқ, оны тек жан салып тындайтын. Тыңдап отырғанда, біреу не оқыс сөйлеп, не оршынан тұрып кетсе, «Әй!» деп үстелді алақанымен шарт еткізіп, «тырп етпе» дегендей көзі шақырайып тиып тастайтын. Мен сезетін ем, Мәдидің уытты, зілді, айбынды әндері Манарбекке келмейтін. Бірақ, ол іштей буырқанатын. Қайнап жатқан әннің күдіретіне шыдай алмай, сұрғылт өңін қып-қызыл қан тамырлары шпмайлап, жарылып кете жаздап, айбат шегіп, тырсып қалушы еді, мүлде. Содан ән тынып, жұрт жайлап өзге әңгімеге ойысып, өзді-өзі боп кеткенде Манарбек басын шайқап отырып: «Жүсіпбек болмаса Мәдидің әні не болар еді?» деп тағы да үн-түнсіз ойға бататын...

«Қарқаралыны» айтып болған соң Қайырбек біраз демігін басып, ақырын сөйлеп осылай деді. Жұртқа сездірмейді — басы тағы шыңылдап кетті ме, қабағы кір-тиді, орамал ма, әйтеуір бірдеме іздеген боп бізден жүзін үйіре берді.

— Соғыста қай майланда болдыңыз?— дедім оның көңілін басқа жайға алап еткім кеп.

— Ленинград блокадасында болдым,— деді ол тұнжырап.

Осы кезде дастарқан жайылып, шай да келді. Шай үстінде отырған жұрт тағы да Мәдиді сөз етті.

Мәдидің әкесінің туған ағасы Қақабай болыспен ша-тағын әркім әрқилы айта бастады. Мен тыңдадым да отырдым.

Сол әңгіменің бірі мынау...

«Қызылтаулық Тәнті би бар емес пе, Қаржас руынан. Сол Тәнтінің Бәгине деген қызын Сламбек алған. Алшынбай бидің үлкен әйелінен Жүсіп туған. Жүсіптен Тоғанбек, Сламбек, Ділде туады. Өздеріңіз білесіздер, Ділдені Абай алды ғой.

Сламбек сол Бәгіннені алуға барғанда күйеу жолдасын бірі боп Мәди де барады. Келісті жиын, қызойнақ болады. Мәдидің ән сала бастаған кезі. Тәнтінің Оспан деген немере інісі бар. Оның Дәріжан деген қызы бар. Мәди бір көргеннен осы қызбен жарасып қалады.

Кейін мұны Қақабай естіп, Мәдиге тиым салады. Бұл екі ортада Қаржас елінің болысы Кетік Тарлан деген көп ақша, мал беріп Дәріжанды алам дейді. Әлгі болыс Қоянды жәрмеңкесінен қайтып келе жатып Дәріжанды

алып кетем деп қиғылықты салады. Дәріжан жынданып кете жаздайды, ақыры бұл қорлыққа шыдай алмай у ішіп өледі.

Мәди бұған қатты наразыланып, Қакабайға реніш білдіреді. Дәріжан өлген соң Мәди Қазинға үйленеді. Сламбектің келіншегі Бәгинеке ұқсас болсын деп Қазинды кейін Қазинно деп атап кетеді.

Мәдидің Қакабайды жек көретін себебінің бірі осы... шамасы бұл 1902 жылы болған оқиға»...

Тағы бір әңгіме Мәдидің Қакабаймен дауына ілгешек болған мына бір жайды еске салды...

«Асан руының ішінде Есмағамбет деген кісі болған. Оның үлкен ұлы Хасеннің Бибігүл, Уәзипа деген қыздары бар екен.

Бибігүлді Әбжанның Мүсілімі алады. Бір жылдан кейін Бибігүл дүние салады. Мүсілім балдызы Уәзипаға үйленеді. Бір жыл өткен соң Мүсілімнің өзі қайтыс болады. Мүсілімнің жылын берген соң оның есуастау інісі Мәжің Уәзипаны алам деп шатақ шығарады. Уәзипа не істерін білмей, зар төгіп жылап, басын тауға да, тасқа да ұрады. Қайынатасы Әбжан — қатал, қыңыр кісі екен, Уәзипаны Мәжіңге алып берем деп жұртты бет қартпайды. Қыздың өз әкесі Хасен, үлкен әкесі Есмағамбеттер келеді. Екі жақ еш мәміле жасай алмайды. Ақыры Есмағамбет Әбжан ауылын шабады.

Әбжан Қакабайға барып шағым айтады. Қакабай қызды берем дейді. Ақыры дегенін істетеді. Хасен Айрық өзенінің үлкен өткелінде тосып жатқан Мәдиге барып, бар жайды баян етеді.

Әбжан Уәзипаны құдыққа салып жәбірлеп ұстайды. Есмағамбет қысып бара жатқан соң, ол Уәзипаны Айғыржал болысы Сейітқазының Нұртазасына алып кашады.

Тап осы жерде Мәдилер жетіп, Уәзипаны босатып алады.

Мұның арты үлкен дауға ұласады. Дауда билікті Жайсан қажы айтады. Қакабай Әбжанды қорғамақшы болады, бірақ Мәди Қакабайға бір сөз айттырмайды. Қакабай Мәдиге осы жолы «Қап, бәлем, көгерген көкбет, көрсетермін көрешікті» дейді. Бүт 1910 жылдар болса керек...»

Енді әңгімеге Қайырбек араласты.

— Мәди де, біз де осы өңірдегі Бауыр-Бошанның ұрпағымыз.

Әкеміз Сәрсекей Мәдимен дос болды, өзі әнші болды.

Мәдидің әнін жеткізген сол кісі, тағы бір әнші бар. Ол — Қожақапыз...

Мен 1916 жылы тудым. Сол кезде Мәди бір айдаудан келіп елде жүр екен. Бір күні Мәди біздің үйге келеді, дәл менің шілдеханамның үстінен түседі. Мәди келген соң жұрт қуанбай ма?! Мәди сол түні таң атқанша ән салады. «Сонда айтқан еді» дейтін бір әні бар. Әннің төресі. Оны радиодан ешкім айтып жүрген жоқ. Қалай ес білдім, солан бері айтып келемін сол әнді. Оның сөзі ұзақ, қырық шумақтан асады. Жұрт сол әнді сол түні Мәдиге қайта-қайта айтқызады...

— Ол қандай ән болды екен?— деп енді менен де шыдам кетті.

— Қақабай Мәдиді түрмеден босатпай, қайта-қайта айдата берді ғой. Әбден қажыған Мәдидің сонау арғы атасы Қаз дауысты Қазыбек биден бастап жалбарына медег тілейтіні бар. Әр сөзі сүйектен өтеді. Осы әнде Мәди өзін де кінәлап.

«Бетім жоқ осы күні елге қарар,
Келтірдім әруағына үлкен залал.
Жаралған ғауратыңнан мен бір тамшы,
Жәрдем ғып қолдай ма деп үмітім бар,—

дейді.

Осы сөзді ұғып отырып, іштей тыпыршнын дедім. Тіліме әлденелер оралып, бұрнағы күні Ульяновскіде біраздан бері дос, көңілде боп қалған Қайыргелдінің үйінде отырып осы әнді Қанағат Жұмашевтің айтқаны... Оның осы Егіндібұлақтан екендігі... Жүсіпбектің «Әлгі кәнішер қаракшыдан Мәдидің өз әнін қайтарындар» деп айта беретіні... бәрі-бәрі бірінен соң бірі есіме түсті.

— Мәди әуелде Қақабайдың қолында болды. Оның Айғожа, Аймағамбет, Нұрмағамбет деген ұлдары болды. Мәди осылармен бірге өсті.

Мәдидің болмысына, қылығына, зеректігіне, батылдығына қарап отырып Қақабай өз балаларына еш көңілі толмайды. Мәдиді көре алмайды.

Бір жолы Мәди далада жылқы қайырып келе жатады. Қақабайдың қалың түйелерін көреді. Мәди түйелердің шетінде өзіне ашына қарап тұрған ақ бурадан сескеніп, тұра қашады. Бура қуып береді. Мәди жерден тас іліп алады. Ол жанталас қып олай бұлтарады, бұлай бұлтарады. Бура оған жететін болады. Мәди ақыры болмаған соң қолындағы тасты бураға жіберіп қалады. Тас бураның басынан тиеді. Бураның көзін қап жауып кетеді. Бура басын сілкіп тұрып қалады,

Кейін сол ақ бура қансырап өледі. Қақабай сол күні Мәдиді үйден бездіреді. Сол күні ол алғаш рет інісі Бәпимен қатты жанжалдасады. Даудың арты енші бөлісумен тынады. Ата қонысы Ұшқараның шұрайлы жағын Қақабай алады, қу тақыр теріскей тұсы Бәпиге тиеді. Содан бастап Мәди қуғындалады...

— Мәди шынында бірбет, қайсар, қырсау болған ба?

— «Әке балаға сыншы» дейді. Әкесі Бәпи Қақабайдан бөлініп шыққан соң қуғын көре бастаған Мәдидің бір жолы маңдайынан иіскеп: «Сені мейірімсіз деген иттің өзі мейірімсіз. Момынның ақысын құдай жемейді. Момындардың жағында жүре бер»,— депті.

Анасы отырып оған: «Балам, жалғанда қолың біреуге қатты тимесін. Бар тілегім осы!»— дейді.

Әкем ылғи: «Мәди өле-өлгенше осы өсиетті орындады. Ол өтс мейірімді еді, кембағалды, момынлы жақтайтын еді. Ақкөңіл, тұзы жеңіл, туысқа бауыры ыстық, кішіпейіл, нәзік жан еді» дейтін.

Мәди мен апыл-тапыл жүре бастағанда біздің үйге келіп: «Сәрсек, қойдың ақ терісі бар ма? Балаңа тоң пішіп берейін»,— дейді.

Сол Мәди пішкен тонды мен бес-алтыға келгенше кидім. Мәдидің зергер, оюшы, іскер екендігін ес біле мен де көре бастадым. «Мәди ағам келе жатыр, ою ойғызып алайық»... десіп қуана шуылдасқан қыз-келіншектерді талай көрдім.

1922 жылы қыста Қарқаралы түрмесінің алдында халық жауларының бір сілімтігі Мәдиді атып өлтірді. Сол сұмдық хабарды мен сол күні әкемнен естідім. Әкем: «Алда ғана иттің балалары-ай, Мәдидің түбіне жетті-ау, ақыры»,— деп ұзақ жылады.

Ел қалай күңіренді. Сол кезде бала болсам да бәрін көрдім, бәрі де есте.

Шалағай ойлы біреулер Мәдиді «басбұзар, бұзақы, даукес, барымташыл, көзсіз батыр» деп көкпінді. Бәрі бекер.

О баста Мәдидің «Қаракесегі»: «Сұрасан руымды Қаракесек, Момынның обал дейді малын жесек» деп айтылатын. Осы сөзінің өзінен-ақ Мәдидің ізгілігін, адалдығын, адамдығын көруге болады ғой.

Мәдиді Қақабайдың балалары екі рет атты. Бірінде Қақабайдың өз үйінде атты. Қақабайдың бәйбішесі ақылсыз адам емес екен, сонда қатты күйініп: «Ойпырай, Қақабайдың балалары бірін-бірі атты деген сөзге қалдық па, ақыры?»— деп баласының қолындағы мыл-

тығып қағып жібереді. Мәди: «Мылтықты мен саған екінші рет ұстамайтын қылайын!» деп ортасынан қак бөліп ошақтағы отқа тастапты.

Қайырбектің бұл сөзін отырған жұрт бас изеп кош-таумен болды.

— Ал, сол Мәди түрмеден-түрмеге түсіп, киналып, азап шегіп жүріп, бір күні ашынып, Қакабайды атып тастағысы келеді. Сол сұмдық оймен үйіне келіп, терезе-сінен қарайды. Қарайды да көзіне жас толып: «Өзі адам-ның мұндай сұлуы болар ма? Айдын көлде таранған аққу ма, тәңір-ау!» деп жөргектегі немересін алақанына сап, пештің түбінде өбектеп отырған Қакабайды тұңғыш рет көргенде таң қалады.

Басына келген қатерлі ойының қате екенін түсініп, Мәди Қакабайды өлімге қымай, атпай кетіп қалады.

Бағана айттым, Мәдидің сіздерге белгісіз әнінде дәл осы оқиға да бар. Оны Мәди:

Халқымның маңдайына сиы алмадым,
Жасымлы көзден аққан тия алмадым.
Іні туыс қайткенменде қиын екеп,
Атуға Қакабайды қия алмадым,—

деп келтіреді.

Мәди бір жолы Атбасар түрмесінен қашып шығады. Елге келе алмай зарығып жүреді. Бұл 1915 жылдары. Бұдан көп ұзамай Мәди Қарқаралы түрмесіне түседі. Он алтыншы жылы Сламбек болыс болады. Мәди түрмеде жатып оған ептеп үміт артады, «Шығарып алар» деп ойлайды. Бірақ, Сламбек оған жаны ашымайды. Соны білгеннен кейін Мәди қатты қамығады. Таяныш етер тірек жоқ. Ет жақын туыстары шетінен қатыгез, мейірімсіз... Көкірегін құса-дерт ксернеген Мәди сол Қарқаралы түрмесінде жатып, ата-бабалары, сонау Қаз дауысты Қазыбектен бастап бәріне жалбарынып, сиынып: «Тірі туыс қолдамады, Өлі әруақтар, сендерден... Сендерден ғана жәрдем тілеймін. Сендер жебемесендер менің ешкімім, еш нәрсем қалған жоқ. Мен қажыдым...» деп бар қапа-шаласын осы «Үшқара» деген әніне үйіп-төгеді.

— Осы әнді айтынызшы,— деп мен бағаналы бері құрулы тұрған микрофонды жақындатып қойдым.

Қайырбек үнсіз бас изеп, ойлана беріп бастап кетті... Әнде Мәдидің кім екендігі толық аян етілді. Мұнда оның ата-бабалары кім болды? Өзі кім? Өмірі, тағдыры, бағы, жолы қалай болды? Бәрі... бәрі бар. Әр сөзі сай сүйекті сырқыратады, әр сөзінде қуат, салмақ, уыт, зіл, мейірім нұры бар.

Сол отырыста осы ән қайта-қайта айтылды. Айтылған сайын әрі кіріп, әр сөзі ажарланып, әр пірімі ашылып, әнші де өзінің бір жайлы бабына келіп, ыстық тебіреністің лапылдаған лебіін жалындай шалкытып, мүлде шешіліп, төгілді дейсіз.

Қайырбек бір сәт домбырасын жайлап шертіп отырып:

— Бұл әнді Ғаббас, Жақыпбек, Қуан керемет айтқан. Бәрі осы төңіректің әншілері ғой — деп жаңағы бір қызулы қалпынан арыла алмай әнге тағы оралды.

Атамыз әулие өткен ер Қазыбек,
Бекболат оның ұлы болыпты бек.
Тіленші, одан кейін абзал шері,
Қарадан жан боп өткен бәрі асыл текі
Игі-гі-гіккөй, гиккөй, игі-гай-гай!

Атамыз одан кейін Алшынбайды,
Жағасы өткен бермес терең сай-ды.
Атағын асқар таудай бабаларым,
Көрдің бе, гарын болған біздің жайды.

Құдайым жылқы берді айдасын деп,
Көкорай көк шалғынға байласын деп,
— Үйімде шәйімді ішіп отыр едім,
Бес солдат кіріп келді қайдасын деп!

Тіккенім бір кездегі торғын шатыр,
Сарғайып абактыда Мәди жатыр.
Дұшпанның бес-алты ауыз жаласынан,
Шырмалған тор шарбаққа мен бір пакыр.

Сүйендім абактының шарбағына,
Сындым атам Қазыбек аруағына.
Бір кезде қаршығадай қалықтаушы ем,
Бұл күнде мен дұшпанның қармағында!

Баурынан Едірейдің түп қатамын,
Шылбырын боз шұбардың шұбатамын.
Алыстан іздеп келген ағайынға,
Тесіктен алықаңдай тіл қатамын...

Ән осылай ағыла берді...

— Шіркін-ай, осы ән Қайрат Байбосынов-сынды әншіге жетер ме еді, а? Бұған қуат, ыза, мейірім нұры керек!

— Иә, әр әншінің өз әні болады. Өзі әні!

— Қайрат үнді, алымды, асқақ сезімді әнші! — десті Қайырбектің әлгі тілегін қостаған жаңдар.

Өстіп отырғанда Егіндібұлақтаң Қайырбектің зайыбы да келе қалды. Ақжарқын, кісі тосырқамайтын, жайсаң мінезді, жүзі жылы жан екен.

— Е, шалымыздың терлегеніне қарағанда әп құмар қайылыарым кеп қалған екен ғой. Біздің үйге келгендердің бәрі ән іздеп келеді. Қайрекеңде әп көп,— деп, ә дегеннен үйіріп ала жөнелді.

— Оныыз рас, жеңгей! Егіндібұлақтағы жігіттер: «Қайрекең Мәдидің «Сәулем-ай» деген әнін біледі деген соң, келіп едік,— деді бір жігіт күле жауап беріп.

— «Сәулем-ай» дедің бе, інішек?— деп Қайырбек оған жалт қарады. Сонан соң маған қарады.

— Кәрім деген ақын, журналист ініізіз айтты бізге,— дедім мен.

Қайырбек ойланып қалды да:— Жоқ, басқа біреулер білмесе менің есімде жоқ. Ондай әні бар деп естігем...

— Оның есесіне сіз бізге Мәдидің басқа бір ғажап әнін бердіңіз. Үніізіз пленкаға түсті. Сыртта, дыбыс жазатын машинамызда, режиссеріміз, операторларымыз... бәрі... бәрі таңғалып жатыр,— дедім мен.

— Апырай, о! Өздеріізіз жай жүрмей магнитофонға жазып жүрсіздер. Пәлі... менің үнім пленкаға жазылды ма?— деп Қайырбек қуана сасқалақтады.

— Жаздық, Қайреке, енді радиодан береміз...

— Сыркаттан толық айыға қоймап ем. Үнімде сырыл бар... Сол қалай болар екен?

— Қайреке, бұл кісілер фольклорлық экспедициямен жер-жерді көп аралайды екен, осындай ескі мұраларды қариялардан жазып алады екен. Сонан соң оны радиодан насихаттайды, одан жас әншілер үйреніп алады екен. Ән сөйтіп тарала береді. Көрдіңіз бе, игілікті іс емес пе, бұл?

— Кешегі Затаевич табылса көлік мініп, табылмаса жаяу жүріп ән, күй жинады ғой. Ал, бүгінде мүмкіндік мол, кешегі қиыншылық жоқ қазір...

— Әніізіз радионың алтын қорына алынды деген осы!

— Мәдидің әлгі әнін Жүсіпбек «Бекежан қаракшыдан Мәдидің өзіне қайтару керек!» деп айта беретін еді, Қайреке. Бұл ән Затаевичтің жинағында бар. «Қыз Жібек» операсын білесіз.

— Әрине, білеміз...

— Сонда Бекежанның Жібекке келіп, арсыздықпен:

Көп болды көрмегелі арма, Жібек,

Отырсын кімді күтіп, жадап, жүдеп...

дейтін жері бар. Осы сөз операда жанағы сіз айтқан әнмен айтылады...

— Солай ма?— деді Қайырбек маған оқыс бұрылып.

— Солай!

— Бұл әнді Брусиловский қалай, кімнен алды екен?— деді Қайырбек әлі сол аң-таң күйінде.

— Бұл әннің операға қалай енгенін мен Кәукен Кеш-жетаевтан білдім.

— Е, Кәукен Бекежанды ойнайды ғой. Білем... білем...

— Әнді о баста опера жазыларда Брусиловскийге Құрманбек Жандарбеков тауып беріпті,— дедім мен бұл сөзге қызыға ықылас қойған Қайырбекке.

— Пәлі, Құрманбек қалай тапқан, ә?! Сол Бекежан-ды әуелі өзі керемет ойнады ғой. Қайран Күрекемі Жа-нартаудай лапылдаған үні әлі құлағымда!

Ән операға Бекежанның әні боп осылайша енді де, кейін ол жеке ән ретінде орындалмай қаға беріс қала берген...

— Осы жері болмаған,— деп өкінді Қайырбек.

— Оқасы жоқ, алтынды ешқашан тот баспайды. Бұл ән айтылады енді.

Мәдидің әніне ойланған күйі бәріміз тысқа шықтық. Күн қызарып, қырдап асып батып барады. Кештете жел ептеп қатайған. Бет қарымаса да ызғары бар. Күні бойы сылқылдап еріген қардың шеті қабыршақтана катып, баспаң шытынап сынып, астынан лайсаң су шыға келеді. Ауыл үстінен қанаттары сусылдап, у-шу боп құстар ұшып өтіп жатыр.

— Енді қыс шықпаймын десе де көктем қоймайды. Осыдан осылай сай-саланың бәрі суға толады. Жер бо-сайды. Тебіндеп көк шығады. Күннің нұры молаяды. Тір-шілік кеңіп сала береді...

Тіршілікте тоқтау, толастау болмайды.

О, одан бері неше көктем келіп, неше қыс өтті. Мә-дидің көзі жок бүгін. Бірақ әнінің өмірі ұзақ екен...

— Ұзақ екен?..— деді Қайырбек.

Мен де үнсіз бас изеп, қоштастық. Қайырбек те сол таңғалған күйде қала берді...

Бұл 1978 жылдың 20 марты еді.

АҚБАЛА КҮЙШІ

1971 жылдың 12 июнь күні еді. Оңтүстіктің ми қай-натқан ыстығы жалындай шарпиды. Аспан зеңіп, бар маң шыжып, тынып қалған. Кіші бесін кезі.

Біз Жетісайда құрылысшылар клубында ескі фольк-лорлық нұсқаларды білетін әнші, күйші, термешілерді магнитоленкаға жазып жаттық.

Кезек Қайыпназар Әйтленов деген ақсақалға келді. Жасы жетпістің қырқасына ілінсе де әлі тіп-тік, мейлінше сыпа, жүзінде ізеттілік нұры жанған зиялы қарт домбыраның құлағын бос бұрап алып біраз толғады. Құлақ күйінің өзі шымырлап жатқан бір беймәлім күй сарыны. «Осы тартқаны Ақбаланың күйі емес пе екен?» деп қиялға берілем.

— Домбыраны бала кезімнен ұстадым, жырауларды көп тыңдадым. Ән мен күй о бастан менің жан тынысым еді. Адам көкірегінде сәулелі ойлар болады. Оған әркім өзінше толғанып, оны өзінше сыртқа шығарады. Мен оны сөзбен, күймен білдіргім кеп тұрады. Бұл өнерге бірыңғай ден қойғам жоқ-ты, бірақ кей кезде шабыт пен қиялдың дегеніне көніп қаламын. Күнді уақыт итеріп, қарттыққа да жеттік, ал домбырадан әлі қол үзгем жоқ, термешілік бұл өңірде бір кезде кең қанат жайып дамыған көне дәстүр ғой. Небір жыраулар өтті, солардың үлгісін қасиеттеп ұстадым. Термені ел алдында суырып салып айтпаймын, жазып шығарамын. Адамгершілік, ізгілік, өнерпаздық, ақын барқы, даналық, жамандық не, әділет не, кісілік келбет, жас дәурен қызығы... осының бәр-бәрін сөз өрнегіне түсіріп көрдім,— деп Қайыпназар ақсақал өз жайын сыпайы ғана аян етті.

Әңгімелесіп отырып біз оның «Ақын сол айт дегенде тоқтамаса», «Қалыңды қақыратып жарғандай ғып», «Ақын сол сөз гауһарын тере берсе», «Бір накыл сөз айтайын», «Ілінер жүрген аяққа жөргем деген», «Жерізер ақыр опық ләңсіге ерсен», «Күңгірт күней адамның топқа басы кірмейді» деген термелерін жазып алдық.

Үні мақпалдай жұмсақ, әрі ішкі тебіренісі өте мығым жан. Бір қызығы, терме айтып отырғанда кейбір пернелерді лып еткізіп жоғары-төмен жылжыта береді. Бұл құбылысқа таң қалғанымды байқап:

— Бұл домбырада жеті-ақ перне бар. Ал, кей термеге тоғыз перне керек. Сондықтан ептеп жылжытып қоям,— деді Қайыпназар ақсақал.

Жоқ перненің жоқтығын білдірмей еш кідіріссіз шерту кәнігі домбырашылардың ғана қолынан келеді. Менің қасымда оның Оразқожаға деген шәкірті отырған-ды. Қайыпназар ендігі кезекті осы Оразқожаға берді. Бұл да бір дүлдүл көмей, толғанысы тереңнен қайнап шығатын, сұңғыла ойы алысқа самғайтын термеші жігіт. Кешегі Нартай әншінің әйгілі ізбасары, бүкіл Сыр бойын әнге ұйытқан Құтбайдай үлкен дарынның домбырасын алып, ел ішінде жырау атанып еркін шырқап жүр екен.

Ол Қайыпназар ақсақалдың «Адам барқы» деген термесін айтты. Одан Құтбайдың термелерін төгілтті. Ол бір сәт тыныс алған кезде қолындағы домбырасына көз алмай, ол тесіліп қарап.

— Бұл ташкенттік Ұсман шебер жасаған Құтбай домбырасы. Әнші мұны маған өзі сыйлады, ол өзінше бір сыр, ал қазір бір соны күйлер тыңдағандарыңыз ләзім. Біздің Қайыпназар ақсақал Ақбала күйшіден бастаса біраз хикая ашылар еді,— деп Оразқожа бір орайлы кілтін тапқандай жымың ете түсті.

Ақбала күйші есімін, Қайыпназар ақсақалды Сарыағашта тұратын жездем Токта Диханбасевтан естігем-ді. Ол кісі ертеде Қызылқұм жағында қызмет етіп, Қайыпназарды көп тыңдаған екен.

Қайыпназар Оразқожа сөзіне ілтипатпен илігіп, жайлап шерте бастады. Көкейдегі ойы кемеліне келіп, әлденеге іштей буырқанып, шабыты толқын атып, пәк сезімді шымырлатады, мөлдіретеді. Бір таңғажайып тып-тыныш тылсым сәттің әуені төгіледі.

— Бұл қандай күй, ақсақал?— демеуге ылаж болмады.

— Ақбаланың «Құлақ күйі»— деді ол.

— Ақбала?

— Е, Ақбала ерен күйші еді, бір отырыста елу-алпыс күйді тоқтаусыз ағылтатын. Өзі орта бойлы, ақсары өңді, сөзі майда, ақылға зерек, кішіпейіл, көргенді кісі болатын. Алдына бес жасар бала келсе домбыра шертіп беретін.

Қайыпназар домбыра шанағына лықылдап келіп құйылғалы тұрған күйлерді тежегісі келмеді.

— Мына бір күйлерді тыңдап көріңіздер,— деп шерте жөнелді. Ұзақ шертті. Бірінің әуезі тәтті, сырлы, бірі күрсініс лебі, тағы бірі серпілген көңілдің тамылжыған шуағы...

Бұл күйлер — Ақбаланың «Аянкеш», «Құлақ күйі», «Теріс қақпайы», Бегман, Әлшекей, Еспан, Әлжак, Шолақтың күйлері. Осы күйшілердің бәрі Сыр еліне аян күйшілер. Ел оларды неше түрлі аңыз ғып айтады. Қайыпназар Ақбаладан он екі күй үйренген. Келе-келе төртеуін ұмытыпты. Қалған сегіз күйін қаз-қалпында қаймағын бұзбай сақтапты. Әңгіме ағысы Ақбала жағына ойыса беріп, беймәлім сырлардың ұшығы білінейін деді.

— Жанағы күйшілердің күйлерін Ақбала ғана келістіріп тартатын. Ақбаламен 1932 жылы тааныстым,—

деп Қайыпназар өткен күннің елесіне көз тіккен жанша ойға кетті.

— Қалай тапыстыңыз?— деймін әңгіме желісін үзгім келмей.

Қайыпназар сол ойлана жымиған күйі сөзін жалғай берді...

— Ол кезде танды таңға ұрған алабұртқан жас кезіміз, ауданда райкомда қызмет етемін. Бір жолы жазда уәкіл боп он екінші ауылға шыға қалдым. Көкейімде Ақбала күйшіні көрсем деген ой жүретін. Ақбаланы бұл өңірде білмейтін жан жоқ, «Шіркіннің шертісі-ай» деп құлдық ұрып таңғалысып жатқан жұрт. Бәрі «Е, Ақбаланы Ахмет машинешінің құдырынан табасыз» дейді. Мен қасымда ауыл жігіттері бар сол жерге қарай тарттым. Ақбала осында дүкенге қарауыл екен. Таныстық. Тез шүйіркелесе кеттік. Қалақтай ғана домбырасын ал «сөйлетсін» кеп...

Сол сапар Ақбаланы, оның төңірегіндегі Қалдарбек, Керімбек деген домбырашы жігіттерді тыңдаумен болдым. Ол өмірдің бір ләзәтті күндері екен ғой. Ол кезде бүгінгідей аппақ қардай тұтасып жатқан мақта даласы жоқ. Қызылқұм маңы тым-тырыс мүлгіген құм. Осы күйшілермен ауыл-ауылды аралап, біраз күн сұхбат құрдық, малшылар арасын думандатып, күй тыңдаттық. Ел Ақбаланы көкке көтеріп шаттанды-ай бір! Оның бірде селт етпей отырып ғұламаша толғанып бипаздап шертуі, бірде дүр сілкініп, қырандай жұтынып, жүзі әп-сәтте суып, іле балбұл жанып, екпіндете, лекілдете есіп кететін құбылысын ешбір күйшіден көргем жоқ. Жаратылыс осындай елден ерек жаратылған жандарға да өлшемді жасын береді. Оның бір қаталдығы осы. Бірақ, олардың артында ұзақ ғұмыр кешетін мұра қалады екен. Соған сүйсінесің, табынасың, сол өнерді қастерлеп, өзгелерге де жұғысты болса екен ол, деп, ұққаныңды, білгеніңді біреулерге дарытқың келеді. Ақбала шерткен сол күйлерді менен біраз домбырашы алды да. Мен үшін бұл да бір орындалар парыз еді...

Қайыпназар ақсақал бізге Ақбала күйшіні осылайша ашты. Кейін Алматыда Қазақ радиосы көркемдік советінің кеңейтілген мәжілісінде Шымкент облысы бойынша жасалған тұңғыш фольклорлық экспедиция жиған музыка тыңдалып, белгілі музыка зерттеушілерінің сарабына салынды. Ақбала күйшінің есімі бәр-бәрін қызықтырды; күйлері ерекше сарыны, мәнері бар фольклорлық асыл мұра ретінде радионың алтын қорына алынды. Көп

ұзамай, нә, сол 1971 жылдың 17 шоль күні радиодан әңгіме-концерттеріміз де беріле бастады. Жер-жерден хаттар келіп түсіп жатты. Біраз хат Ақбала өмірінен мағлұматтар, естеліктер берді. Ақбала тартқан Әлшекей күйлері қызылордалық домбырашылардың орындауында эфирге шықты. Қайыпназар арқылы Ақбала, Ақбала арқылы Әлшекей снякты ірі күйшілер дүниеге қайта келгендей болды.

Әлшекей күйші...

Әлшекей 1847 жылы Сыр елінде Төменарық болысында дүниеге келген. Жалпақ жатқан Қоңыраттын Киікші деп аталатын атасынан тарайды. Әкесі Бектібай бейнетпен тер төгіп егін салған, әлдінің қосын жегіп, қызметін қылған, жалшының жабырқау халін кешкен. Бұл тауқымет камытын Әлшекей де өз мойнына іліп, езіліп жүріп күн көрген. Бірақ, есейе келе бес жасынан ұстаған домбыра оны бұйығы, көңілсіз өмір құрсауынан ала қашып, ду-ду боп жататын той-думанға араластырып кеп жіберген. Ол Созақ, Шу, Арқа жағына да ауық-ауық ұзап барып, серілік құрып, атакты Ықылас күйшіні көріп, күйін тыңдаған. Одан Түркістан, Әулиеата, Ташкент базарының гүлі боп, күй толғаған, ұлы жиынның сәнін кіргізген. Қызылқұм, Сыр алабы, Қаратау елі бәр-бәрі Әлшекейдің тамылжыған күйлеріне елтіген.

Әлшекей әуел баста сыбызғы тартқан; бұл оған нағашысынан дарыпты. Ол оны қой шетінде, қозы соңында жүріп сынсытқан. Сыбызғы сарыны оны көп жасытып, көп күрсіндірген. Келе-келе бар дені домбыраға ауысқан...

Кезінде Әлшекейдің ел ішіне алпыс күйі жайылған. Оны шерткен көне көздер таусыла-таусыла кешегі бір кезге дейін жиырма шакты күйі келіпті. Оның біразы бүгінде де жан сүйсінте шертіледі. Әр күйінің тарихы, сыры бар.

Бір күйі — «Адасқан қаз» қапыда адасып жалғыздық зарын тартып, айдын көлде мұң шакқан қапалы қаздың үні. Өзі бұланай сезімді, еркін ойлайтын сері, бетті жан бай-мырзаның ішкені мас, жегені тоқ, тоғышар бәйбішелерін «Жаяу Кербез» күйінде ажуалап былқылдатады. Бірде ол Арқада серілік құрып қайтып келе жатып, өз тобындағы Баймұрат есімді жігіттің кенет қайтыс болуын елге «Шерлі» күйімен естіртеді. Ал, мінген пырағы көкбестінің көңіл өсірер жүрісіне шаттанып «Теленкөк» күйін шертіпті.

Әлшекейдің тағы бір өрнегі, әшекейі мол қызықты

күйі — «Терісқақпай». Қоңырат елінің Құйысқансыз деген бір ауылында жесір дауы болады. Дауды Нұржан деген қыңыр би теріс шешеді. Жазықсыз жапа шеккен жесірдің көз жасы елдің сай-сүйегін сырқыратады. Сол дауды көзімен көріп, әділетсіз биге налыған Әлшекей топ алдына шығып, бір ащы ызалы шертіске басады. Сонда әлгі би тұрып: «Бұрауың теріс, шертісің қисық екен», — дейді. Әлшекей оған: «Иә, би қисық болғанда күй қалайша түзу болушы еді?!» — деп жауап береді.

Әлшекейдің күйшілік даңқы «Бөле қызбен тартыс», «Айша қызбен тартыс» дейтін күйлерімен де ел арасына аңыз боп тараған.

«Айша қызбен тартыс» күйінің алғашқы тұсы алмакезек шертіспен өтіп, енді бірде мүлде басқа бір сарынға түсіп, сәл кідіріп, тоқтағандай, іркіледі. Осы жерін Әлшекей «Тоқтаған» деп, ал, күйдің екінші бір сарынын «Егес» деп атаған. Күйдің бұл бөлімі жатқан бір шексіз шалқу, қиял, тіл байлаған сырлы дүние, ұмсындырған, ыстық қылған әсер, күштарлық, ағылған сезім толқыны...

Сыр елінің кербез күйшісі Әлшекей 1982 жылы Душанбе облысының Шарабат ауданындағы «Жауан» қыстағында дүниеден қайтқан.

Әлшекейдің жеті ұлы, үш қызы болған, олардан тек Ұлбосын ғана бар, ол Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданының «Төменарық» совхозының «Коммунизм» бөлімшесінде тұрады; ұрпақтары баршылық.

Бүгінде Әлшекей күйлерін сол аудандағы «Красная звезда» колхозының бас экономисі Тынысбек Дүйсенбеков, орта мектеп мұғалімі Кемел Жұмабаев, «Задарья» совхозының шофері Әбдіқадыр Әбдіхалыков, Жаңақорғанда тұратын Қамбардай қарттар шертеді.

Ойлы-күйлі термелер, күйлер толғанып, әр қилы сыр қозғалған осы бір сұқбатты кездесу үстінде ойда жоқта Әлшекей күйшінің келбеті де бір жалт ете түсті.

— Ә, Әлшекейдей дүлдүлді, Сыр елінің Тәттімбеті десе болар еді! — деп Қайыппазар ақсақал терең ойға кетті...

Кейін Әлшекей күйшінің шәкірті болған Ақбала тағдыры жадымнан шықпай қойды. Оңтүстік өңірін аралаған сайын Ақбаланы сұрастыра жүрдім, біраз жай қаламыма ілікті де. Ол әлі тым мардымсыз, аз дерек еді. Күйлерінің рет-ретімен өмір жолын бір ізге түсірсем деген тілек сш тыным таптырмады. Бұрын-соңды жарық

көрген фольклорлық зерттеу еңбектерін сүздім. Ақбала жөнінде еш нәрсе көзге шалынбады.

Бір күндері Ақбала күйлері мені ойда-жоқта тағы бір домбырашы жігітпен таныстырды. Бұл — Шағдар Ақылбеков деген жігіт. Өзбекстаның Жизак облысы, Фарыш ауданынан келді. Сол ауданның «Шымқорған» совхозында малшытардың арасында дәрігер боп қызмет етеді екен. Шағдар Ақбала күйшінің туған қарындасы Шаркүлден туған, Ақбалаға жиен.

Шағдар домбыраны сезіммен, ыстық құштарлықпен шертетін аса сырбаз, ойлы, сезімтал, еркін көсілетін әй-дік домбырашы боп шықты. Қария сөздерін көңіліне көп тоқыған зейінділігі, ақынжандылығы мені ерекше баурап алды. Ол радио қорына пағашшысы Ақбаладан, өзінің немере ағасы Қалыбектен, өз ауылдасы Рахат Бекетовтен үйренген «Кертолғау», «Ықылас», «Терісқакпай», «Айжанның жүрісі», «Ұлмекен», «Шандобыз», «Достық», «Торыала қаздың даусы», «А, қыя», Мамай күйшінің «Ақсақ тоқтымды жеп қойды» деп аталатын күйлерін жаздырды. Шағдар Ақылбеков коммунист, СССР денсаулық сақтау ісінің үздігі, 1964 жылы Жетісайлық таланттар қатарында Москвада концертте күй тартқан.

Шағдар Алматыда екі-үш күн айналды. Ақбала күйшісі хақында біраз сыр сонда шертілді.

Ақбала 1896 жылы Шымкент облысы Қызылқұм ауданындағы Қараөзек деген жерде кедей-шаруа семьясында дүниеге келген. Ата-бабалары Тобықты елінен, олар бұл манға ерте кезде қоныс аударыпты.

Ақбала домбыраны бала кезінен тартқан. Ағасы Жандарбек кобыз күйінің шебері болған және тағы бір ағайындары шертермен күй толғаған, Ақбала алғашқы күйлерін «Мұңлы кобыз», «Шертер сазы» деп атапты. Түркістан жағында Шолак деген күйші Ақбаланы арнайы шақыртып алып, қонақ етіп, күй үйреткен. Шолак күйшінің ұлы Әлзак та Ақбалаға ұстаздық етіпті.

Ақбала халықтың жыр, аңызын; ертегілерін, тарихи оқиғаларды көп білген. Ол тоғыз жасында шығарған «Кертолғау» күйі Жоңғар шапқыншылығы кезінде мерт болған жігіттің баянсыз махаббатына арналған.

Ал, жаңа заман орнасымен Ақбала социалистік қоғамды жан-тәнімен терең түсініп, колхозға мүше боп кірді. Колхоздағы Қызыл отаудың мәдени ісіне белсене араласа жүріп «Қызыл отау» деп күй шертті. 1924—28 жылдарда Шардара каналын салысты. Осы еңбек дүбірін ол «Домбыра биі» күйімен бейнеледі. Өзі еңбек ет-

кен Ленин колхозының Дихансақван деген жерінде ойып-сауық үйірмесін басқарып, Қазанғапұлы Жәнібек домбырашымен екеуі жаңа өмір салтанатын күй өрнегіне түсірді. Сол өңірде күйшілік өнерді дамытты. 1934 жылы Ақбала Алматыға шақырылды, бірақ күйбек тірлік қамымен жүріп келе алмады.

Ақбаланың «А, қиын» деген күйі адамды философиялық жан толғанысына салады. «Мұнайма» күйі кешегі неміс фашизмімен болған соғыс қасіретінде ер-азаматтың елдің еңсесін көтерген күй боп тартылды. Сол соғыста ерлікпен қаза тапқан жан серігі Жәнібек күйшіге арнап ол «Сағыныш» күйін толғады. Ал, бүгінде Шымкент облысы, Киров ауданындағы «Победа» совхозында тұратын қызы Тұрганды аялап «Ұлмекен» күйін шығарды. Осы Тұрған деген қызы отқа күйіп аурулы болған соң Ақбала Самарқанд облысында «Қызылшаруа» колхозында тұратын қарындасы Шаркүлдің қасына көшіп барады. Бұл — 1944 жыл еді. Міне, Ақбала сол жылдан бастап туған жиені Шағдарды бес жасынан домбыраға баулыған. Өзі бір жағы шебер, зергер болған; қандым ағашынан домбыраның неше түрін ойған. Шағдарға да домбыраны өзі жасап берген. Бұлар осылайша тату-тәтті өмір сүріп жатады. Осы жарастықты туыстық сезім қуатынан «Ықылас» күйі дүниеге келеді. Бірақ, Ақбаланың денсаулығы күрт төмендейді. Келесі жылы ол ауа райы қолайлы жер деп Жизақ облысы Фарыш ауданындағы «Қызылқұм» совхозына барып қоныс тебеді. Осы совхозда 1945 жылы Ақбала күйші дүние салады...

Адам жүрегі бір күндері тоқтайды. Ол тірлік үні бітті деген табиғаттың қатал заңы. Тоқтамайтыны да болады екен. Ол — Әлшекей, Ақбала, Қайыпназар сынды дарынды жандар жүрегі. Оның лүпілінен, тараған ләззәтті сыр әр толқынның ұрпақтарын шарбат сезіммен аялай береді. Ол адам сезімінің күдіреттілігі!

ЖАЙЫҚ ҚЫЗЫ

Әңгіме еш қиыспай қойды. Бұл жолы да Әбілахатпен неге ғана кездестім екен, деп өзімді-өзім іштей кінәлаумен болдым. «Жайық қызы» әнін қалай шығардыңыз, дедім тағы да. Неменеге сұрадым осыны? Әлде Әбілахат бүгін маған көңілді жүздескен соң сыр тартуға ыңғай берер, деп дәмелендім бе? Солай болды-ау деймін. Осындай да томырық, тұйық жан болады екен-ау. Бұлай

деуім де ыңғайсыз, кейде онда әңгіме де, әзіл де көл-көсір, бадана көзі жыпылықтап, жүзі нарттай жанып кей сөздің ретін тауып кеткенде оны қолма-қол жадында сақтап қалғың кеп, қызығып, таңқалып, «мына сөзіңіз айта жүретін сөз болды-ау» деп жік-жаппар боп жатқаныңыз. Ал, кейде ол өстіп тыйылады да сыр ашпайды.

Ән тегіннен-тегін тумайды. Оның өзіндік себебі, тарихы, хикаясы бар. Сол сырдың біразын білгім кеп еді Әбілахаттан. Ол оған әуелде өзі қуанды да қарсы болған жоқ-ты.

«Жұрт көп жайды біле бермейді, қайдан білсін, бірақ білгені жақсы» деген.

Сонан соң мен оның әр сәтін жіті қадағалаумен болгам. Радиоға жиі кеп тұрады, дирижермен, әншілермен тірлігі көп; көбіне біздің кабинетте кездесеміз.

Осының алдында одан «Маржан қыз» әнінің хикаясын естігем. Мұны жазу да маған оңайға түскен жоқ, күндер емес, азапты айларым кетті оған. «Пәлен жылы шығардым... Сөзін пәлен ақын жазды, пәлен әнші айтты...» Қысқа-қысқа, үзік-үзік, мәзірі жоқ құп-құрғақ сөздермен әбден зықымды шығарып, мардымды ештеме айтпай, мысымды құртқан. Сонда да жаны, сезімі, пугылы, бар болмысы лағыл тастай Әбілахаттың ондай-ондай тоңмойындығына төзіп бағып, кешіре жүріп «Маржан қыз» әнінің оқиғасын қағазға түсіргем. Бұл әннен кейін «Жайық қызы» жайлы сыр қозғауға келіскенбіз. Енді, міне, «Жайық қызы» мені сарсылтайып деді. Екеуміз кабинетте ұзақ отырдық. Терезеден жаздың ерке самалы желпиді. Жұрт түскі тамағын ішіп жатыр, ал біз әр нәрсеге бір тіреліп, бір арнаға түсе алмай, қантарылып, аң-таң боп қиналамыз. Әбілахат әлсін-әлсін шылым тартады. Кейде бір-бірімізге қадала қараймыз кеп. Орнымнан тұрып барып пианиноның клавишын басам, «Жайық қызының» әр жерінен теріп-теріп ойнаған болам. Әбілахат жай қарайды да қояды. Селт етпейді. Қабағы шытылмайды, кейістігі тағы сезілмейді. Бірақ, бір жайды аңғарғандай болам. Адамды кейде қым-қуыт ой басқанда қайсысына түсерін білмей аңырып дал болатыны бар.

— Бәлкім, мен Сізді босқа қинап отырмын. Ойсыз жүрген жоксыз ғой, ойыңызды бөлмейін.

— Жо-жок...— деді де ол сол селқос күйі.

Мен тарындым. Бұл отырыс өкіндірді мені, қабағым да түксиіп кеткен болу керек. Әбілахатты жактырмай, онымен сөзді тамам гып өз шаруама кіріскенді жөн көр-

дім. Суырмамды ашып, кобыраған көп қағазды аула-рыстырып, не нәрсе іздегенім белгісіз, өзіммен өзім боп кеттім.

— Латекеңнің көкірегі шежіре, алтын сандық, кілтін тап та бұрай бер. Бәрі есінде, әндерінің бар машақатын біледі, сөзінде жалғандығы жоқ, иланасыз. Әңгіме шертіп отырып жаны желпініп көз алдында жасаратыны бар.

Әбілахатқа ұрлана көз тастаймын. Бұл сөзге де мән беріп иіліп отырған жоқ. Кім білген, осындай да салқындығы, самарқаулығы бар екен. Былқ етпейді.

— Ана жылы Брусиловский алпыс жасқа толып, ол кісі жайлы радиоға әңгіме-концерт жазу керек болды. Евгений Григорьевич маған: «Бір-ақ сағат уақытым бар»,— деді. Әңгімеге кіріскен соң бір кезде мек ол кісіден Жібектің әнінің қалай жазылғанын сұрадым. Ол орнынан тұрып барып консерваторияға телефон соқты, сабағын кейінге қалдырды. Содан соң отырыс бір сағат емес, төрт сағатқа созылды. Күләштің «Гәкку» әнін Жібектің әні етіп тауып бергенін ол ауызының суы құрып жыр қып айтты. «Есіңізде болар, бұл ән «Қыз Жібек» операсының премьерасына екі-ақ күн... Сұмдық қой, екі-ақ күн қалғанда табылған!»

— Е, ол кісі ептеп тұтығатыны болмаса әңгімешіл адам,— деп жымыған болды Әбілахат.

— Ал, Бетховен сияқты түнерген Сыдық өзінің әйгілі «Жарқ етпесінің» хикаясын айтқанда ше? Көп жұрт сұсынан именіп, маңына жақындай бермейтін Сыдық сол әнін енді ғана жазғандай аңқылдаған бозбалаша толғанғаны бар. Сонда одан нәзік, одан ақ көңіл мейірімді адамды көрмедім мен...

— Сыдықтың әндері мықты ғой!

Әбілахаттан түк шықпайын деді. Бірақ, шыдап бағам. Жаңағы бір сәтте іштей бұрқ ете түскен ашудың амал жоқ арынын баса бердім. Әбілахаттың әлі де болса ебін таба алғам жоқ. «Мысалы, Шәмшіні алыңыз... Бір күні сіз сияқты өстіп келіп отырып: «Мен саған «Ақ ерке Жайықты» қалай жазғанымды айтайын ба, бұл бір жатқан дастан. Тегі мен ақын жанды адаммын, ептеп қызбалығым бар, әр әнімді қалай шығарғаным, қаз-қалпында есімде. Соны тыңдай білетін құлақ болса, шіркін төгілер ем. Қазір уақытың жоқ па?»— деп мені жоқ жерден қыспаққа алды.

— Ондайға Шәмші ағылып кетеді.

— Ал, Сіз?

Күле сөйледім. Бер жағымнан жылтыраймын, ар жағым налып, «Өреңіз неге тарылып кетті» деп Әбілахатты жазғырып отырмын.

— Мен сізге таңғалам...

— Неге?

— Сіз әңгіме — сырға жұтаң жан емессіз ғой. Неге үндемей қалдыңыз? Әлде «Жайық қызының» бір шатағы бар ма?

— Қандай шатақ?

— Ол Сіздің әніңіз емес сияқты!

— Менің?

— Иә, сіздің?

— Бұл қалай сонда?

— Еш қалайы жоқ, өз жүрегіңізден шыққан ән болса, жыр ғып айтар едіңіз. Осы әннің бір пәлесі бар, бір кілтипаны бар...

Әбілахат маған қарап кірпігі қағылмай қатты да қалды. «Осы сен не деп отырсың» дегендей көзі өңменімнен өтіп барады. Іште қайнап шыға келген ызбарын зорға тежеп: «Жайық қызы» менің өз әнім, — деді кінәмшіл жүрегіне әлі де болса бой бергісі келмей еріксіз ыңғайсызданып, жымып.

Менің де ішім бүлк ете түсті. Әбілахат егессе түссе екен, деп тіледім. Онша түсімді жылытпай, әнге күмәнданып, басымды шайқап қоям.

— Бұл менің өз әнім.

— Қайдам...

— Өз әнім.

— Кім біледі, оны? Бәлкім біреумен бірігіп... не біз білмейтін бір әнді өңдеп дегендей...

— Біреумен қосақтасып ән жазу, құдай сақтасын, оны айтпа маған. Оны мен бейшаралық, дәрменсіздік деп білем.

Әбілахат шылым соқынан шылым тартып мені көк түтінге көмді де тастады. Терезеден сыртқа көз салып, түсі бұзылыңқырап ойға батып, әбіржіп біраз отырды.

— Аанада өзіне айтқан Абай өлеңдеріне ән жаза бастадым. — Әбілахаттың бұл сөзін мен елегем жоқ. Бұл жерге Абай өлеңінің қандай қатысы бар? Сасқаны ма, мұнысы несі?

— Ә, деп басталуынан білмейсің бе? «Жайық қызы» өз әнім!

Мен селқоспын. Әбілахат енді сөйлейін деді.

— Қай жылы, қай айда жазғаным... бәрі... бәрі есімде...

— Онда Сіз консерваторияда оқушы ма едіңіз?— деп сөзін сабақтай қойдым.

— Жок, ҚазГУ-дің тарих факультетінде... «Жайық қызының» өлеңі Зейнолла Қабдоловтікі. Бұл 1950 жылдың көктемі. Зейнолла екеуміздің танысқанымызға бір жыл болып қалған еді. Студенттік кез. Неден тайынасын, аспандағы айды алақанға қондырып, аласұрып жүрген еркебұлан шағымыз. Бір жолы осы Алматыда жастардың қалалық байқауы өтті. Сол байқауда Зейнолла екеуміздің бір әніміз бәйге алды. Зейноллаға сағат сыйлады...

— Сізге?

— Маған ба?— деп күлді Әбілахат.

— Е, оны бір жолы айтам саған...

— Сіз осы өзіңізге келгенде неге бүгежектей бересіз? Санқылдатып «былай да былай» деп айтып, айтып тастамайсыз ба? Әр сөзіңіз шыныраудан шыққандай...

— Маған грамота, фотоаппарат берді.

— Әнді кім айтты?

— Осы өзіміздің Абай Байтоғасов. Ол кезде ол да ҚазГУ-дің тарих факультетінде оқиды. Ол оны бітіріп, кейін консерваторияға түсті, бүгінде белгілі әнші. Жай әнші емес, опера әншісі... Бас!

— Содан...

Мен Зейнолланың кәусар бұлақ суындай мөлтілдеген лирикалық өлеңдеріне ерекше қызығып жүрдім. Бұған дейін мен оның «Туған жер» деген өлеңіне ән жазғам. Екеуміз жиі бас қосатынбыз. Көктем кезі... Әлі де салқын леп бар. Зейнолланы іздеп Жазушылар одағына барып, «Әдебиет пен искусство» журналы редакциясынан таптым.

— Иә, қазіргі «Жұлдыз» ол кезде «Әдебиет пен искусство» журналы еді ғой.

— Зейнолла өте сезімтал, сыршыл жан. Оның көктем лебіндей желпитін сөз өрнегі, сөйлеу мәнері, қыздай сызылған сыпайы болмыс-бітімі тап өзінің өлеңдеріндей мені аса бір құдіретті сезіммен баурап алатын. Осы жолғы кездесуімізде де ол көзі ботаның көзіндей мөлдіреп маған біраз өлеңдер оқыды. Бәрі жақсы өлеңдер. Ең соңында... Иә, әлі есімде... Ең соңында Зейнолла маған күлімсірей қарап: «Лирика деген адамның жалт еткен сезімі, Ахат. Студенттік, жастық шақтың бір ескерткіші боп қалсын, өз көңіліме жарқ еткен бір сәуле жағып еді, мына бір екі шумақ өлең... Мұны «Дарига-ай» деп те

атауға болады, осы өлеңді көрші»,— деп сарғыш қағазға жазылған өлеңін берді.

— Өлең ұнады ма, Сізге?

— Бұл өлеңнің қалай ұнағанын мен шалқып отырып айтар едім. Бірақ, көп сөйлеп керегі не, әттең, Зейнолла кейін өлеңді қойып, прозаик боп кетті. Жаксы, белгілі, салауатты жазушы. Ал, мен үшін ол әлі тал шыбықтай бұралған нәзік лирик! Тегі лириктерге көп жазудың қажеті жоқ, анау Қуандық аз жазады, ал жыры шәрбат, ән! Ғашықсын оған. Мен Зейнолладың өлеңдерін де солай қадірлеп өтем...

— Әнді көп ойладыңыз ба?

— Сен мені прокурор сияқты тергеме. Айтам ғой, бәрін-бәрін бір-бірлеп. «Жайық қызы» мен үшін орны бөлек. Рас, зым-зия жоғалатын жылт етпе әндер болады. Ол жоқ емес, бар. «Жайық қызы» ондай ән емес. Әркім өз әніне бас ұрады. Мені жұртқа аян еткен «Маржан қыз» бен осы «Жайық қызы»...

— Екі қыз мұратқа жеткізді, сізді...— деп күлдім, осы жолы шын әзілдеп.

— Композитор жанын қашан да сұлулық, әдемілік, пәктік аялайды. Осы тебіренісімен ол бүкіл жұртты ләззаты сырға батырады. Оның кереметтігі сонда!!!

Әбілахат шылымды үсті-үстіне тартып, шешіле берді. Өзім де толғаныс сәтіндемін, қазір. Алабұртып, кейде сөзге қонақ бермей, жарыса сөйлеп, ән төңірегінде ұзақ-қырап-ұзаққырап кеткенімді зорға сезем. Сөйтем де іле сөзден тыйылып, бабына келіп, әңгімеге шындап енген Әбілахатқа ден қоям.

— Өлең қолыма тиген соң, бір айдан кейін ән де шықты. Ол кезде әніме аккомпонемент жаза алмайтын едім. Консерваторияда емес, КазГУ-де оқып жүрмін... Әнімнің аккомпонементін композитор Иванов-Сокольский жазды да, оны радиодан алғаш рет әнші Рабиға Есімжанова орындады. Әнді Шу қаласында жүріп естідім. Рабиға ол кезде радионың әншісі. Рабиға әйел әншілердің ішіндегі ойлы, сырлы сезімді, есті әнші. Әнімнің осындай әншіге тап болғаны қатты қуантты мені. Халық әндерін қалай тамылжытып айтса бұл әнді де сол мәнері сезілді. Ән біраз айтылды...

Әбілахаттың жанарын ой тұманы тұмшалады. Мен барып пианиноға «Жайық қызының» әр жерін тарттым.

— «Дариға-ай» айтыла бастады. Әнді біз осылай атағанбыз. Бірақ, тарамайды. Жалт етті де жоқ болды, көрген түстей сағымдай...

— Неге олай болды?

— Неге олай болғаннан сол кезде білдім бе, мен. Білмей жүрдім.

— Түсінем.

— Зейнолланың өлеңіне обал болды. Кейде жақсы өленді дімкәс ән бағын байлап қор қылады. Кейде керісінше, жақсы әнге жаман өлең жамау сияқты жабысады да жүреді. Одан құтылу қиын...

— Ал, Зейнолла?

— Сыр сақтауға мығым жан, Зейнолла. Әнді әлде ұнатты, әлде ұнатпады, ол да үнсіз жүрді. Бәлкім, менің көңіліме қараған да шығар. Жо-жок, ұмытпасам... ұмытпасам Хамиттің — ақын Хамит Ерғалиевтің үйінде отырып екеуі бірдей жақсы екен дегені бар. Тап солай. Жақсы, деген...

— Сіз сол өленді жатқа білесіз бе?

— Білмегенде ше! Тында, айтайын саған..

Шіркін-ай, ойда жоқта болдым да кез,
Жайықтан бір қыз көрдім қарақат көз, қарақат көз
дарыға-ай.
Асыққан балықшы екен амалым не,
Қалдым-ау, айта алмай бір ауыз сөз, бір ауыз сөз,
дарыға-ай.

Көрдің бе, бәрін өлеңнің өзі айтып тұр, әдебиетшілерше бажайлап, биіпаздаудың керегі жоқ, мұнда пейзаж, сурет, әсер бар. Сол әсерден жарқ ете қалған сезім шалқуы қандай! Зейнолла осылай деп келеді де.

Ажары атқан таңдай ару жастың,
Қасы бар қанатындай қарлығаштың, қарлығаштың,
дарыға-ай.
Жанары жан біткенді елжіреткен,
Болсайшы бәрі сондай қарындастың, қарындастың,
дарыға-ай.

Сұлулықты сөзбен зерлеп, сөзбен мүсін жасау деген осы! Және ол қатып қалған жансыз, салқын мүсін емес, қас қағым сәтте қарақат көз өртеп өткен жас арудың бейнесі, көрген мезетте ынтық қыл кетті өзіне. Өлеңнен халық әндерінің лебін сезбеу мүмкін емес, ұйқасы да жөн-жөнімен келісіп, үндесіп жатыр.

Әнімнен айырылсам да бұл өлеңнен айрылғым келмеді. Келе-келе Зейнолламен жүздесуге тартынатынды шығардым.

— Неге?

— Ұялып жүрдім. Ұялу өз алдына, ыңғайсызданып, қорынып жүрдім. Әлмегайып кездесе қалсақ Зейнолла

да бұл әнді қозғамайтын болды. Мен «Дарига-айдан» шын түңілдім.

— Несі жетпей жатты бұл әннің?

— Білмеймін. Өлені жақсы, Рабиға да айтулы әнші. Уақыт өткен сайын ептеп түсіне бердім. Бұрын бағзы біреулердің осы ән жөнінде айтқан сөздерін көңіліме ауыр алып, ренжіп қалатын едім. Енді олай емес, бірде-мені аңғара бастадым.

— Нені?

— Ән жеңілтектеу екен. Ән шіркіннің жетер жері болады мен соған жеткізе алмаппын.

— Әнді кейде тарамалды деп жазғыру қиянат. Өзіңіз білесіз, қазақта тек тыңдауға жазған небір ғажап әндер бар. Оларды айту қандай қиын. Бірақ, тыңдалады ғой, тыңдалады. Мысалы әрі бармай, Сыдықты алыңыз... Оның көп әндері керемет тыңдалады. Оған ол қамықпайды, сүйінеді. Сол сүйініш шабытын саркылтпайды ғой деп ойлаймын.

— О, оған сөз бар ма! Бұған толық келісем. Мен әннің көп айтылғанын мұрат тұтпаймын.

Әбілахаттың бұл қасиетін іштей мойындап отырдым. Ана бір жылдары ол радионың осы музыка редакциясында менімен бірге редактор боп қызмет етті. Сонда таңғалушы едім, өз әндерін жиі беретін редакторларға «Менің әнімді жөнсіз көп бересіңдер. Ән жұртты мезі қылады, қадірін жояды» деп өтініп, тілек етіп, бәйек боп, кейбір шатақ редакторларға жалынып жүретін. Данаға данқ жат екен оған. Соған көзім жеткен.

— Ән! Ән деген у-шу жиынның, дастарқан қызықшылығының ләззаты болмаса керек. Және ол аз күннің ермегі, әуресі емес. Мен Зейнолланың өлеңіне әнді сарыла іздедім. Мен оны көктемнің жұпар лебінен, Жайыққа қайтқан тырналардың аң ұрғызар үнінен, ақ айдыңға телміре қарап, өз келбетіне сұқтанған ару жүзінен...

— Оһо, тағы... Аха... тағы... Сіз енді осы жерде ақынсыз!

— Сұп-сұлу боп жарала қалған қарақат көздерден... бәріне, бәріне ғашық ақ көңіл ақын жүрегінің лүпілінен іздедім. Санамен сарғайтқан төрт жыл қалды артта. Көп түндер өтті ұйқысыз, сары белден сарғая атқан таңды кірпік ілмей қарсы алған кездерім енді бақсам азап емес рахат минуттары екен. Мен пәни жалғанының бас қатырып, өзек талдыратын, ексеңі езіп, шалдықтырып тастайтын көп бейнет, әрекеті, тауқыметінен жырақтап,

махаббат пен құмарлық дәуіріне еніп, жан-дүнием сұлуланып мүлде мәз болып жүрген екем. Ол күндер із-түзсіз кетпепті, маған арманшыл жанның тозбайтын, қартаймайтын асыл сезімін беріпті. Мен ақыры сол әнді таптым!

— Құттықтаймын, Сізді Ахат

— Ә, рахмет, рахмет!— деді сасқалақтап қалған Әбілахат.

— Түу! Сендердің ойындарың бар болсын!— деді іштегі буырқанған сезімін зорға іркіп.

— Әлкисса, сонымен...

— Әнді ең алдымен Зейноллаға айтып бердім. Жазушылар одағының бір кабинетінде, баяғыдай емес, Зейнолла бұл жолы шалқыды. Қазақ әнінің арғы-бергі үлгі, дәстүр, мәнерін ұзақ толғады. Ән поэзиясының ерекше ескеретін кілтінділерін таусыла сөз етті. Ән қайталанған сайын жымың қағып, желпініп тасыды дейсіз.

— Ал, Сіз?

— Ол сезімді жеткізу мүмкін де емес.

— Сізді мен осы әңгіізге салқын қарайды ғой, десем...

— Е, сендер не ойламайсындар, бәрін ойлайсындар. Өзгеден гөрі өз әнімді өзім жақсы білетін шығармын!

— О, сіз осындай тәкәббар да екенсіз ғой!

— Ол тәкәппарлық емес, тәкәппарлықтың көкесі біздің Ришат ағамызда. Оған таңданба. Бірақ, сол тәкәппарлығы Ришаттың өзіне бек жарасады. Ол сыйлауға тұрарлық тәкәппарлық!

— Ришатты неге қозғадыңыз?

— Әннің жана нұсқасын Зейнолла екеуміз «Жайық қызы» деп атадық. Ойлап-ойлап кеп әнді Ришат орындаса деп ұйғардық. Пәлі, композитор солай ұйғарғанмен әнші жүрегіне әмірі жүрмейді ғой. Оны да ескеру керек. «Өзіміз мәз боп отырмыз. Рекең қалай көрер екен?»— деп қипақтаймыз. Мен біразға дейін Ришатқа баруға батылым бармай, көп бөгелдім. Бұл екі ортада ән ауыздан-ауызға тарай бастады. Студент шіркіндер қоя ма, қалықтатты да әкетті. Көшеде, перрондарда, той-думан, институт жатақханаларында «Жайық қызы» шырқалып жатты. Әннің осы қуаты жел берді ме, ақыры Ришат Абдуллиннің үйінен бір-ақ шықтым.

Ришат Ләмига женгей екеуі мамыражай әңгімелесіп отыр екен.

— Ә, Ахат, кел... кел... Менің көктен іздегенім жер-

ден табылды-ау. Кел, Ахатжан, кімді ойласа сол келеді деген. Сені қайдан табарымды білмей отыр едім.

Ришат мені кең залдағы рояльдің қасына алып келді.

— Жаңа ғана ұйықтап тұрғам. Театрдан шаршап қайтып ем. Ширап қаппын. Көзімді ашқан сәтте мен сені ойладым,— деді ол.

Именіп келіп ем, енді ептеп еркінсіпін дедім. Сонда да болса әдеп сақтап, сабыр аясынан аспадым. «Жұрт сенің «Жайық қызынды» жақсы айтып жүр. Сөзі де әйбат екен. Құдайға шүкір, жігіттік дәуреннен әлі де болса қол үзе қойғамыз жоқ. Қарсы болмасаң, осы әннің айтсам қайтеді?»— Бұл маған өтініштен гөрі бұйрықтай сезілді. «Айтыңыз, айтыңыз...» дедім. Ришат менің арқамнан қағып: «Баскалар да айта берсін, ал мен өзімше айтам. Сен білесің, мен шатақ адаммын, мұны түсін... терең түсін! Жақсы әннің алдында мен тәкәппар емеспін! Зердеме жетпейтін ән мен оны жазған композитор үшін мен өте қиын адаммын... Сонда мені қырсық де, тәкәппар де! Шамданбаймын. Ол қайта маған құрмет! Қазір не көп, солған өкпедей жасық әнсымақтар көп. Абайды толғаған басымды ондайларға игім келмейді, мейлі, көшке берген тайын алсын. Қазақтың пақышын бұзғандарды маңымнан жүргізбеймін. Әлгі «Маржан қызың» да ән-ақ болды, өзге мықтыларға бергеніне қарамай айта жөнелдім. Сондай-сондай әндермен жұртқа рухани нәр береміз, ал олар алғысын айтады. Артистің өмірі осылайша ұзара береді. Иә, солай Ахатжан... Байқаймын, сен маған сол «Жайық қызын» әкелгеннен сауымысың, а? Көзің күлімдеп тұр. Қане... қане...»— деп мені еріксіз рояльға отырғызды.

— Сізге «Жайық қызын» әкелдім, Реке.

— Рахмет, жаным, өзің қоңыр даусыңмен жақсылап айтшы бір...

Мен үй ішінде бөгде біреу-міреу бар ма, деп жалтақтай беріп ем:— Үйде бөгде ешкім жоқ, қысылма, тарта бер,— деді Ришат маған бар ықыласын төгіп.

Мен әнді бір-ақ рет айттым. Ришат ештеме демеді. Менен әннің өлепін алды да оған ұзақ үңілді, үйдің ішін әрлі-берлі кезіп кетті. Әлден соң: «Ахатжан, сен енді жайлап тарт, мен қосылып көрейін»,— деді.

Ән айтылып біткенде мен Ришатқа ешқандай тілек айта алмадым. Ән менен бұрын да оның сырлы көкірегіне ұмытылмастай бол орнығып үлгерген екен. «Әуелі өзім толғанам, сонан соң өзгенің жүрегің қозғауға әре-

кет жасаймын». Бұл сөзді Ришат сол күні коштасар сәтте айтты.

Бұл 1955 жылдың күзі болатын.

«Жайық қызын» радиодан Ришат үйретті. Әнді алғаш пленкаға жаздырған да Ришат.

— «Жайық қызының» бар хикаясы осы,— деді Әбілахат осы тұста сәл бөгеліңкіреп ойланып қалды.

— «Жайық қызы» шынында өз әніңіз екен, Аха!— деп мен де күлген бойы кешірім тілеген басымды піп, оған табына қарадым.

— Бұл әннің тағы да көп қызығы бар...

— Айтпады деп жазғыра көрме. Сөйлетудің ретін таптың, сенімен егесем, деп бар құпиямды ашып алдым.

— Әніңіз тек Сіздің ғана емес, халықтың қазынасы, Аха. Сол қазынаны жарқыратып көрсеткенге не жетсін!

— Әрине... Әрине...

— Менің максатым да сол болып еді.

— Е, онда ондай максатқа құлмыз!

ЖЕЗКИК

Жаз айы. Радиокомитет үйі...

Тал түс. Кабинетте жалғыз өзім Бетховеннің «Айлы сонатасын» тыңдап отырғам. Бұл маған сүйікті соната. Ол мені әр кез толғанысқа салады: ол бір ғажап әлем; көңілінде кіршік қалмай, сезім сұлуланып, оның мөлдір сазы жан-жүрегімді әлдилейді.

Бір кезде есік сықырлап, жартылай ашылды. Біреулердің «осы... осы» деп күбірлескені естілді.

— Кіріңіз... Кіріңіз...

«Айлы соната» жайына қалды. Кабинетке екі жігіт кірді. Үстінде шымқай қара көк костюмі бар орта бойлы, дөңгелек жүзді, аккұба жігіт жалпақ қара көзілдірігін саусағының ұшымен түзеп қойды да:

— Саламатсыз ба, аға?— деді биязы үнмен.

— Саламатсыздар! Келіңіздер, отырыңыздар...

Қасындағы ілесе келген қағілез қара торы жігіт оған лып етіп орындық ұсынды. Ол сәл еңкейіп, оң қолын орындыққа тигізіп, отыра кетті.

— Ғапу етіңіз, уақытыңызды бөлдік пе?— деді қара көзілдірікті жігіт.

— Жо-жок, оқа емес... Еш қысылмаңыздар.

— Біз Жезқазғаннан келіп едік.

— Жақсы... жақсы...

— Жасымыз кіші ғой, маған «сен» дей беріңіз,— деп ол жымып қойды.

— Жарайды, келістік,— деп мен де күлдім.

— Сіз «Айлы сонатаны» тындап отыр екенсіз. Біз өзі ғайыптан кеп...

— Ештеңе етпейді. Тындап жүрген соната ғой.

— О, бұл соната бір жан ләззаты: ол тыныштықты қалайды, імн... Ән жазатын едім. Алматыдан шалғайда жатырмыз. Шығарған әнімізді өз төңірегіміз ғана біледі. Бүкіл ел білгенге не жетсін. Әндерімді радиоға... Сізге жіберсем, не өзім әкелсем деп ойлап-ойлап жүрдім. Ұсақ-түйек тіршіліктен қол босамайды. Және өзім де онша батылым бармай көп бөгелдім, көп тоқтала бердім...

Ол майда қоңыр үнмен сәл мүдіріп сөйлеп, жүзінен, сөзінен инабаттылығы сезіліп мені баурап барады.

«Кім? Кім еді, құдай-ау?» деймін іштей. Заматта ескі, жаңа таныстардың біразын еске алып, елестетіп өттім. Әзірге бұл жігітті жыға тани алмай дағдардым. «Кім едің, інішек?» дегім келеді. Бірақ, тосырқамай ете-не сөйлеген соң оған амалсыз ықылас қойдым. Қасындағы жігіт те маған бір түрлі ізетпен жылыұшырап қарайды. Менің өстіп іштей бөгеліп, тосылған халімді сезді ме, ол:

— «Қарагөз» ансамблін естіген шығарсыз,— деді.

— Білем.

— Мен сол ансамбльденмін. Атым — Жаксыгелді... Сейілов деген інізізбін...

— Ә, Жаксыгелдімісің?!

Екеуіміз «Түу, енді таныстық-ау» дегендей оқыс күліп жібердік. Бір қимас жандардың көзбен ұғынысып, іштей табысуы, құдіретті сезім күшімен бір-бірін жакын тұтуы... Соның лебімен еме-жарқын отырып, ой мен тілекті бір жерге түйістіріп, арқа-басы кеніп, шешілетін кезі болмай ма? Болады ғой. Қараңыз, енді, мен Жаксыгелдіні бейне бір сағына күткен жанмын. Ол да аңсары ауып іздеп келген. Әңгіме жараса кетті.

— «Қарагөз» ансамблінің бізде бір шағын концерті бар.

— О, оны біз алғашқы кез болған соң ба... ептеп жастық, қызбалық та бар, пленкаға асығыс жаздырыппыз...

Жаксыгелді күмілжіп, кідіріп қалды. Ойына не түсе кетті, білмедім, жеңіл күрсінді, іле соны сездіргісі келмейді, сөзінің соңып көтермелеп, мырс еткендей боп, лезде көңілді қалыпқа түсіп, желпініп мені таң-тамаша етті.

Ойландырды. Мен адамның еркінен тыс бір күдіретті күшке таңғалдым. Сол сәт көңілім шайқалған дариядай қозғалып жатты. Шымырлаған толқын ба, діріл қаққан иірім бе, не соның бәрін сипай желпіген бір жұмсақ леп. Жүректі бір тәтті сарын лүп-лүп соқтыра бастады. Жақсыгелдінің қонырлап қана балпен шертіліп, кейде сөйлеп, термешелеп кететін әндерін тындап қоюшы едім. Ол әндер мені әр кез алаңдататын. Онда сыр мен сезім мол: құмарлығы бар, сүйі бар; соның жарқылдаған сәулесі, шуағы жаныңды нұrlандырады. Бір әндері тілінді байлап, демінді шығармай бір ғажап көрініске сұқтандырады да қояды. Кей әні мұңайтады...

Қазір де тебіреніп, Жақсыгелдіге ойлана қарап қоям.

— Концерт бере бастадыңдар ма?

— Беріп жатырмыз. Алматыға келерде жүрексініп едік, концертімізді жұрт жақсы қарсы алды. Осы жолы радиоға да жаздырамыз... Кешелі бері Алматының жақсы-жақсы жерлерін араладық. Алатау қандай көркем тау! Ауасын айт, көкірек ашқан! Гүлдері ерекше бір хош иіс таратады. Біз далада, киік зымыраған қырда өстік. Сол далада көздің жауын алатын қырмызы гүлдер, қызғалдақтар ырғалады. Ал, Алатаудың жұпар лебі, Медеу жанның саясы екен. Көктебеге шықтық, бүкіл дүние алақаныңда жайнайды. Түу, пейіш дүниесіндей мұндай еңселі сұлу жер, ырысты жер болар ма! Биыл Арқа да тамаша! Көк майсасы майысып, ұлы тірлік ду-ду боп, нен далада жебедей атылған киіктерді көріп «па, шіркін!» десіп жұрттың да масаттанған шағы...

Бұл 1972 жылдың июль айы еді.

О, одан бері талай жыл өтті. «Қаракөз» ансамблің жұрт әбден білді. Жақсыгелдінің көп әні ел арасына тарап кетті. Соның бірі оның «Ана туралы балладасы» Москвада айтылды. Балтық жағалауындағы елдерді шарлады. Бұл ән соғыс атаулыға лағынет айтады. Тыныштықты, ананы ардақтайды. Әлемге күннің нұрын тілейді. Адамдар ізгі болсын, ынтымақ бұзылмасын, әнге қаяу түспесін дейді.

Жылдар өте берді.

Жақсыгелдінің тағы бір әні Алматыға Арқаның жібек желімен жетті. Жеткенде де «Жезкиік» боп қызықтырып жетті. Оған жүрек біткен тебіренді.

Бұл «Жезкиік» әні 1976 жылдың июлінде алғашқы рет эфирдеп шырқалды. Оны ұнатқан, оны сұраған жұрттың тілегі радиоға тоқтаусыз келіп жатты. Ол мені

де әрқилы ойға салды. Қолға домбыра ұстасам оның сырлы сазы, ләззатқа батырып, көз алдымда тіршіліктің бір көркем сәті жайнап тұрып қалатын болды. Ол бір Арқаның жұпар лебі!!!

1980 жылдың көктемінде Жаксыгелді Алматыға тағы келді. Екеуміз радиода тағы жүздестік.

Бұл жолы да емін-еркін әңгіме-дүкен құрдық. Өткен кездесуімізді еске түсірдік. Жаксыгелді бұл екі ортада көп ақынмен, композиторлармен, музыканттармен танысыпты. «Қаракөз» ансамблімен біраз жерге барыпты. Жасына жас, ойына ой қосылған. Есейген. Үйленіпті. Қияға құлаш серметкен албырттығы, қиялға берілгіш өрт кезі... бәрі-бәрі қапияда көзден ғайып болғандай ма, ол енді сырбаз, байыпты. Әр сөзін баптап, салмақтап толғайды. Әлі сол мүдіріп сөйлейтін әдеті. Ол Алматыны, әншілерді, ақындарды сұрайды. Мен Жезказғанды, Арқаны, «Қаракөз» ансамблін, өзінің әндерін сұраймын. Сөз арасында қыстырыла кететін ұсақ-түйек жайлар да көп қой, біз соның бәрін қамтыдық. Тірліктің қуанышын, өкініші бәрі айтылды. Жаксыгелдіге қарап отырып, оны тыңдап отырып, тағы да Бетховен... оның «Айлы сонатасының» ұйыған сазы қапелімде ойға оралды. Бұл қалай? Бұған тағы да іштей таңғалдым. Жаксыгелді Арқаны, кніктерді жыр ғып, жанағы бір сабырлы қалпынан өзгере қап, бұған мені де еліктіріп мәз болды дейсіз.

— Бетховен музыкасына қалай қарайсың?— дедім оған.

— О, онсыз бола ма екен? Ол маған қуат та!— деді ол жүзіндегі жылы шырай лезде жоқ болып.

Бетіне біреу мұздай су бүркіп жібергендей дір ете түсті. Сөйтті де суынып үндемеді.

Мен құлағы тас керең боп қасірет шеккен Бетховеннің қарындашын рояльға тістене тіреп қойып, өн бойына соның ғажайып зыңылы тарап, оған жаны сүйсініп балқыған сәтін елестеттім.

Осы сәт мен де Жаксыгелдіге бұрынғыдан бетер тапырқай қарадым. Және осы бір тұнжыраудан тез құтылғым келді.

— «Жезкнік» әнін қай жылы жаздың?— дедім осы сауалға өзімді өзім зорға иіп.

— Ә, ол 1974 жылдың июлі ғой. Айдың аяғы болатын,— деді Жаксыгелді көкірегін кернеген күрсініс лебіін сездірмеуге тырысып.

— Е, бұл жалын атқан жиырма бестің әлегі екен ғой,— деп серпіле сөйлеген болам.

— Иә, иә... Солай екен-ау!— деп ол да күлген болды. Бірақ әлі шырайы кірер емес. Эзер күлді. Оған бір ой келді. Сол езіп бара ма? Мен енді оған Бетховен жайын бекер айтқан екем деп өкіндім.

Өкінсем де сол ойдан безінгем жоқ. Адамның құдіреттілігі ол ойға мені амалсыз итермелегендей болды.

Жақсыгелді іле сөз бастады. Ол тегі үнсіздікті қаламайтын да еді.

— Алғаш рет «Жезкиікті» кімнен тыңдадыңыз?— деді ол ойда-жоқта епетеісіз қозғалақтай қалып.

— Жарұлладан,— дедім.

— Ол Шайхін деген жігіт. Жаңаарқада тұрады...

— 1976 жылы жазда Алматыға «Жаңаарқа» ансамблі келген. Жарұлла сол ансамбльде екен, «Жезкиікті» радиоға сол жаздырды.

— Бұл өзі үні аңқылдаған жақсы әнші,— деді ол риза көңілмен.

— Білем... білем... Бірақ, ол ән салғанда бірден шешіле қоймайды. Кім біледі, кейде біз кей кілтипанды елемейміз. Дәл осы әнді айтқанда оған жаныңа жақып, көңіліңді барлай білетін, баппен қолпаштап ардақтайтын орта керек пе? Мен «Жезкиіктің» қайырмасына көп уақыт бойы түсінбей жүрдім. Әнді пленкаға жаздырудың да азабы, қиындығы, қорқынышы бар. Студияның, микрофонның, дыбыс режиссерінің сұсы деген болады. Сол сұс басып кетті ме, Жарұлла кең көсілмей, тартынып, даусын қысып, қорғаншақтап айтты. Сезімге бай әнші еді. Бұл сапар ол салқын леппен жай ғана толғап, өзін-өзі тежеп, еркін шарықтай алмады. Жарұлла өзінің кербез шертісінен, жайсаң мінезінен... «Жезкиікке» беретін кәусар сезімінен неге, қалайша жаңылды? Соған осы күнге дейін таңмын.

Бұрнағы жылы мен фольклорлық экспедициямен 1991 рағанды, Жезқазған облыстарын араладым.

— Жаңаарқаға келіп қайтқаныңызды естідім.

— Сол Жаңаарқа ауданының Карл Маркс совхоз да Көлмағамбет Нұрмағамбетов деген мұғалім жина бар. Өзі ғажап әнші. Естіп пе едің?

— Сырттай естимін.

— Әлгі Жарұлла, осы Көлмағамбет, Өзібек, Байұзақ, Жеміс деген жігіттер бар. Қайратты болса да білесің. Соның бәрінің ұстазы — Игілік Омаров. Ол Арқаның небір әншілерінің тағлымын көрген жан. Солардың көзі. Біржан сал, Ақан сері, Балуаншолақ, Жарылғапберді, Естай, Мәди әндерінің әруағын сол көтерсің!

Игілік Қөлмағамбет айтқан «Жезкиікті» аузынан тастамайды, оны тілі жеткенше сыпаттап бағады. Оның алғырлығын, нәзіктігін айтады. «Жезкиікті» мен сол Қөлмағамбеттен тыңдадым да.

— Жарұлладан қалай екен ол?

— Қөлмағамбетте ынтызарлық, құмарлық, әсерлену басым. Жарұлла кең толғайды, баппен қозғайды. Жұрттың пәлі, десіп ду ете түсуін, қыздырманы тілейді. Қөлмағамбет жарқ етіп бірден ашылады да, ә дегеннен есіліп, төгіліп кетеді. Домбыраны күшырлана шертіп, әннің иіріміне мың құбылған көңілдің алуан көлеңкесін түсіреді.

— Шіркін-ай, ә?

— «Жезкиікті» Қөлмағамбеттен тыңдаған соң толық түсіндім.

Жақсыгелді күрсініп салды. Ол тағы да үндемей бұлықты. Мүлгіген бала қырандай міз бақпады. Жарұлла жөнінде менімен не келісіп отыр, не келіспей отыр. Ол оған құлай берілген, оны қызғыштай қориды., Әркім өзінше ойлайды. Әркімнің өзіндік байламы бар. Ой деген шатақ, қиын нәрсе. Ол үнемі үйлесе берсе, кәпі. Адамдардың бір-біріне кереғар кеп қалатын сәті сол ойдың бір жерден түйіспей қалуында ғой. Екеуміз тағы да іштей арбастық.

— «Жезкиікті» өзің айтып көрші, Жақсыгелді...

— А? Өзім бе?

— Өзін!— деп оны құдды бір сынап отырған қазымыр жанша қадалдым кеп. Үнім де бір түрлі шықты. Шын өтініш, тілек емес, салқын ғана сауал болды ма. Жақсыгелді қозғалақтап, екі иыты біресе құрысып, біресе жазылып, саусақтары жыбырлап, еріксіз жымығандай бол, тамағын кенеп, жұтына берді.

— Мен өзім... Көптен бері...

— Композитордың өзінің әндеткені жақсы. Оған не жетсін! Сен қысылма. Өз жүрегіңнің сыры ғой оны көлегейлеме. «Жезкиікті» өзіңнен бір тыңдасам деуші едім...

Соңғы сөзімнен мейірім лебі есті ме, ол жымпды, жүзінен шуақ тарады, тамылжыды. Ол бір сәт әлденеге қас қақпай қарай қалған жанша сол ұмсына беріп мақпалдай жұмсак үнмен:

Жез қапат, күміс бауыр киік көрдің,
Дәруі сол ма дерсің күйік-шердің.
Жез Марал жүреді екең арасыңда,
Мыңдаған Бетпақтағы киіктердің,—

деп өзі сол ынтыға тамашалап қас қақпай қадалған күйі
«пай-пай» дегізетін сүйсінуге бар жанын сала қиылды.

Қайырмаға ене бергенде ол елжіреді. Ансағанына қаппада кез болған мұндықтың асыл сезімі бойды алып, балбыратты.

Жезкиік,

біздің жаққа қалай келдің?..

Бұл сөздің әуені ұмсындырған күйі қайырманың:

Жолымды тіке кесіп жанап бердің,—

деген жолын айнытпай қайталады. Сонан соң үнінен тағы да нұр құйылып:

— «Адамның көздеріндегі екі көзі

Япырмай, дәтім шыдап қалай көрдің?!—

деді.

Арқаның аңқылдаған қоныр желіндей қалықтаған әуен әлгі екі жолдың соңғысын үзілдіріп жіберді.

Жақсыгелді бұл сөзді беті дызылдап, алабұрта қызарып, қуаты мол сүйінішпен айтты. Екінші шумақта жүзі одан сайын нұрлана түсіп, ол мейірленді. Қайырмаға тағы да аһылап-уһілеп, шегі жоқ тебіреніс әлегімен киікті.

Асықта,

Көрейінші жөндеп қапа...—

деп құдды бір көктегі күнге қол созған сәбидей үздігіп кете жаздады.

Ән біткен соң біразға дейін кілемдей құлпырған нен жазықта орғып, ойнақ салған жезкиік... тағы бір тіл байлар ғажайып елес көз алдымда тұрып алды. Әлгі жезкиік жайқалған қырмызы гүл пішіндес қызыл ішік киген қыз боп мөлдірей ме, қайтеді, ә?!

— «Жезкиігіңіз» осы, аға...

— Солай де, Жақсыгелді... Қызыл ішік киген қыз де... Көркемі-ай, шіркіннің!

— Менің ынтыққаным да сол ғой! Бұл жұрт менің ол ойымды қайдан білсін. Түсінетіндері түсінеді. Жезкиік деп өліп-өшіп отырғаным ол — сұлулық тәнірісі... Ол... ол қызыл ішік киген асыл ару! О бастан жігіт атаулы әндеткенде ғашығын «Ақмарал, сұлу еркем-ай!» не «Елігім, сәулем!», «Аққу едің-ай, көлдегі» демеуші ме еді? Сол-ай еді ғой. Сарыарқаның кереметі де, еркесі де — Жезкиік қой. Мен сүйіктімді соған тепедім. Мендегі сүйініш сол... сол! Сол бір жаз... 1974 жылдың июлі

әлі есімде. Жезқазғанның бір қапырық кеші... Облыстық филармонияның директоры Серік Елеусізов мені кабинетіне шақырып алды да:

— Мен саған бір өлең оқып берейін бе?— деді.

— Ол қандай өлең?— дедім бұған елең етіп.

— Мен оқын. Сен тында. Қандай өлең екенін көрсің сонан соң.

— Оқыңыз.

Серік оқыды. Бірінші шумағы бітті де сәл кідірді. Сөзіп тұрмын, бұл оның «қалай!» дегені. Мен үндегем жоқ.

— Оқи берейін бе?— деді ол.

Мен үнсіз бас изедім. Екінші шумағы өтті. Серік тағы тоқтады. Тоқтады да әлденеге мырс ете қап, іле оқи жөнелді. Үшінші шумақтың қайырмасын оқыды. Осы жерде мен оның үнінен жан шыдатпас бір ыстық лепті сездім. Сол леп мені жалындай шарпып өтті.

— Қайта... Қайталап...— дедім толқи күмілжіп.

Серік осы өлең тап өз жүрегінен шыққандай исініп, үнінен шуақты сыр төгіліп... бұрын-соңды байқамаған бір алапат құштарлықпен оқыды. Соның қуатымен тыптыныш жатқан жүректің отын үрледі.

Түс тербеп, жаздың мөлдір қысқа таппа,
Тұзақтап Жезкиікті ұстатамын.
Баяғы қызыл ішік киген қызға
Жез камзол, сол киікті ұқсатамын!

Баяғы десе баяғы... Баяғы бір күндерім әлі де көмескі тартпапты. Шіркін, сол бір армандарым менің!

Өмірдің тандай таза, нұрлы шағы, асау, албырт кезі, пәктігі, жарқыраған тал түсі болады. Қызулы қалпы салқын тартып, көлеңке басының ұзаратыны бар, тән тозып көз алдыңның бәрі күңгірт елеске айналады. Қарауыта кеш батқанда тірлік күйбеңімен қажығандығыңды сезесің, небір ойларыңның бұлдырап, көз талдырып дінкелететінін қайтерсің. Осының бәрі қысқа ғана ғұмырда бастан кешіледі. Оның әр сәті қилы-қилы халге дұшар етеді. Солай болғанының өзінде көңілдің бір түкпірінде шырақтай жылытпап әр кез емекситетін бір сезім өшпейді екен. Сол ақынға:

«Баяғы қызыл ішік киген қызға
Жез камзол, сол киікті ұқсатамын»...

дегізіп отыр.

Өткен күндер... Солардың кейбірі бей мезгіл ойға оралып, сүйсіндіреді. Сонын қадірін айтыңыз.

Мені сондай ләззат аялады.

— Бұл кімнің өлеңі?— дедім Серікке.

— Кәкімбек ағаң жазыпты.

Серік маған өлеңді үнсіз ұсынды. Жүрегім шымырлап қоя берді. Мен үндемей шығып кеттім.

Бұл өзі жұмыс аяғы болатын. Былай шыға бере тоқтадым. Аң-таң боп біраз тұрдым. Бір түрлі әлденеге алаң боп, филармонияға қайта келдім. Коридорда әрі жүрдім, бері жүрдім. Жұрттың бәрі кетіп қалған екен деп ойладым. Бір кезде:

— Ау, Жақсыгелді, неғып жүрсің? Үйге қайтпайсың ба?— деген дауысты тани кеттім.

Бұл Бәкберген деген жігіт еді. Екеуміз сыйлас едік, сырлас едік. Оның кез бола кеткенін қарамыз.

— Қайтам, қайтам ғой,— дедім күліп.

— Неге күлдің?— деді ол аңырап.

— Жәй, әншейін...

— Сен өзің қалайсың... Саскалақтап...

— Сені күтіп жүрмін.

— Мені?— деді Бәкберген сәл таңырқаған күйі.

— Иә, сені. Сен керексің, маған. Жақсы кездестің. Мә, мына бір өлеңді оқышы, іштей оқы...

Бұл Бәкберген осы филармонияда істейді. Артист. Көркем сөз оқиды. Тапқан өлеңімді осыған оқытып, рахаттанып, ойға батып, сезім шуағына бөленіп отыратын кездерім болушы еді. Ол өлеңді оқып бітті де, «Баяғы қызыл ішік киген қыз...» Солай дейді, ә? Қалай-қалай астарлап келтіреді?

Әрине... Әрине. «Сұлуды адам жаны қимайды... қимайды»— деді күбірлеп.

— Сен енді дауыстап оқы!

Бәкберген мәнерлеп оқыды, кей тұста жан толқыта сөйлеп кетті.

— Бұл — інкәрлік! Бұл — арман! Шіркін ұлы табиғат... сұлулығына көз тойған ба?— деді Бәкберген табан астында күйіп-жанып.

— Мені залға... Пианиноға алып бар!

Бәкберген шабыты тасып, өлеңнің әр жолын нәшіне келтіріп қайталай берді. Мен оны лезде жаттап алдым.

— Жезқанат... Осы сөз мені ә дегеннен иіп тастады.

Жезқанат, күміс бауыр киік көрдім,
Дәруі сол ма дерсің күйік-шердің

Жез Марал жүреді скен арасында
Мыңдаған Бетпақтағы кнiктердiң,—

деп буырқана тоқтай берiп едiм, Бакберген: «Е, е... не-
ге? Неге тiрелдiң? Жерiне жеткiзе көтер»,— дедi.

Мен ендi жалғыз отырғым келдi.

— Бакберген, сен қайтсаң қайтедi?

— Қайтам. Төртiншi жолдан әрi аспайсың ба? Ол
бiрдеме тiлеп тұр ғой,— дедi Бакберген.

Осы шумақтың әлгi әуенiн қаз қалпында қайталап
едiм, iште бiр түйдек-түйдек толқын лебi бiлiнiп, қайна-
ған бұла сезiм шыдатпады.

— Жезкнiк,
Бiздiң жаққа қалай келдiң.
Жолымды тiке кесiп жанай бердiң...

деп термешелеп сөйлеп, оқыс iркiлгендей болдым. Қы-
зыл iшiк киген қыз көрiндi, соны тамашаладым. Қызы:
iшiктi қыздың нәркес жанары жұлдыздай жымың-жы-
мың ете ме, құдай-ау!

Бакберген менi үнсiз түртедi. Мен бiр түс көрген
жанмын. Сол ысынған күйiммен құмарлық оты лаулап
«Япырмай, дәтiм шыдап қалай көрдiм!» деп өзiм де,
үнiм де әуелеп ынтық көнiлдiң асқақтығын, аптығын
зорға-зорға бастым.

— Япырмай, ә! Қызыл iшiктi қыз, ә?

— Сен қайт, Бакберген.

Бакберген қайтқан жоқ.

— Тағы бiр айтшы,— дейдi.

— Келiншегiң күтiп отыр, Бакберген...

— Өлендi ұмытып қалмайсың ба?— дедi ол менi әлi
де қығысы келмей.

Мен тек жымынып, басымды шайқадым да қойдым.
Бакберген орнынан түрегеле бердi. Дәл осы кезде бiздiң
үстiмiзге сап етiп Кемал деген домбырашы жiгiт келе
қалды.

— Оу, неғып отырсындар,— дедi ол жайраң қағып.

— Бiр ән шықты, Кемал...

— Солай ма? Қане, Жақсыгелдi айтып бер... Кө-
рейiк.

Бакберген оған бiрдеме деп сыбырлады. Мен әндi
айтуға оқталдым. Айтқым келдi. Клавишқа қолым тидi,
бiр сөзi, бiр сөзi есiме түссейшi. Ал сарылып ойла. Әлi
отырмын. Өлең тарс есiмнен шықты. Бiресе күлдiм, бiрсе-
се аң-таң болдым. Басым шыңылдап, аласұрдым, ызам

келіп, не істерімді білмедім. Қас қылғандай бір сөздің илікпеуін...

— Кемал! Оқышы алдыңдағы қағазды!

Кемал өлеңді оқи жөнелді. Екі қолым клавиште. Кемал тез оқып, шумақтан шумаққа ауысты. Соның өзіне төзімім жетпей: «Бол, тез!» дей бердім. Үшінші шумақтың қайырмасына:

Түс тербеп,
Жаздың мөлдір қысқа танып,
Тұзақтап жезкікті ұстатамын.
Баяғы қызыл ішік киген қызды
Жез камзол сол киікке ұқсатамын,—

деп қосыла кеттім. Осы шумаққа қайта-қайта орала бергеніме таңқалдым. Мұндай жан толқуын бұрын еш сезбелмін. Ән бітті. Көпке дейін үнсіз отырдық.

— Кемал,— дедім әлден соң.

— Әу...

— Далаға шығайықшы!

Кобалжыдым ба, қолым қалтырап, пианиноға сүйеп қойған таяғымды әзер таптым. Өлеңнің кей сөзі үзік-үзік тілге үйіріледі. Кемалдың қолынан қатты ұстап, оған ілесе бердім.

Тып-тыныш самалды түн екен.

— Жұлдыздар көп пе?

— Жок, бір-ақ жұлдыз тұр,— деп күледі Кемал.

— Онда ол менің жұлдызым! Ал, Ай нешеу?— деймін.

— Екі Ай тұр ма, қалай?— деп қуақыланады Кемал.

— Екі Айдың біреуін сен ал, ал біреуі менікі!— деймін оның білегінен қысып-қысып қойып.

Кемал мені құшады, мен оны құшам. Екеуіміз балаша мәз боп күлеміз кеп. Маған дүниенің бәрі түгел... тек... тек... қызыл ішік киген қыз ғана біресе сөнеді, біресе жұлдыз боп жанады. Ұмсынам оған. Ол бір елес...

Е, Арканың жібек самалы желпіген сол бір мақпал түн!.. Қызыл ішікті қызға ынтызарлығым! Елес болса да соған пешенем жарқырап, бар әлемді... Жұлдызды, Айды, аспанды... бәр-бәрін алақанымда ұстап тұрғандай жүрек жарыла жаздап шалқыған сәтім!

«Бар бол... бар бола бер, қадірлі түндерім менің! Ата бер ағарып, әнге ұйыған бақытты тандарым, менің» дедім боз таңда бозторғай шырылдай бере.

Ертеңінде филармонияға... сол кешегі пианиноға қайта келдім. Әнімді қайта-қайта тартам, айтам. Бір

салқындық құрсауы қысып, бой жаздырар емес. Тетігінің бәрі босап кеткен бе, пианно құр әншейін даңыр-дүңгір етеді. Қолым жүрмеді. Көңіл бей-жай...

«Жоқ, әлде мұны баянмен ойнап көру керек пе?» Мен пианнодан гөрі баянды жақсы тартатын едім. Не істеу керек? Әлде ән нашар... Кешегі толғаныс, кешегі елес жоқ, соның бәрі көп әуренің бірі ғана ма? Сананың сарсылғаны қандай қиямет! Екі иығым салбырап орнымнан тұра беріп ем, коридордан:

— Е, осы бөлмеде отыр ма? Сендер неге кірмейсіңдер? Әнін үйреніп алмайсыңдар ма? Ә, жарайды... Бара беріңдер. Мен ондай әнді қоймаймын,— деген дауысты анық таныдым.

Бұл Оралтай Сүлейменов деген жігіт еді. Ол салдырлай сөйлеп кіріп келген бойда:

— Жақсыгелді, сен бір ән шығарыпсың. Бакбергеннен, Кемалдан естідім,— деді ол қуанып.

Мен «ол бекер» дегендей енжар көңілмен басымды шайқадым. Оралтай аңқылдаған, ақкөңіл жап, адамның іші-бауырына кіріп кететін, кішіпейіл, мейірбан қасиеті бар. Өзі сері де, жиын-той, жарастықты отырыс, әңгіме-сұхбаттың адамы. Әнші. Үні Манарбекке келеді. Шынылтыр таза тенор. Домбырамен ән салғанда жап-жүйенді балбыратып, өзіне мүлде ынтық етіп тыңдатады да қояды. Бірақ артист емес, осы филармонияның шаруашылық жағында істейді.

Осы Оралтай қоймады ақыры, әнді екі рет айтқызды. Кейін Оралтай қызмет бабымен Жаңаарқа жаққа барады. Жаңаарқа асып-тасып жатқан думанды ел. Ән дарыған, күй қонған ел. Өнерлінің қадірін білетін ел. «Жезкиікті» шырқаған Оралтайды жұрт көкке көтереді. Әуелі оны Жарұлла үйренеді. Оралтай Жезқазғанға қайтқаннан кейін әнді Жарұлла таратады. Жарұллаға жан-тәнімен беріліп, оны қорғаштап, оның өнеріне қылау түсіргім келмейтіні содан.

Оралтай, Жарұлла солар сияқты басқа да әншілерді қызыға тыңдап жүріп, «Жезкиік» домбырамен айтылатын ән екен дей түйдім. Өзім домбыра тартпаушы едім. Бірақ, оның сырлы сазын... Абай, Біржан, Ақан сері әндерін бесікте жатып тыңдағам. Соларға таңқалып өскем. Солардың рухы дем берді, солар желсп-жебеп жіберді, мені...

Жақсыгелді бар сырын осылайша аян етіп толғанып отырды.

Менің көз алдымда «Жезкиікті» тебіrentкен әншілер бірінен соң бірі өтіп жатты.

— «Жезкиікті» басқа да айтушылар радиоға жаздырып көрді ме?— деді ол.

— Қайрат жаздырғалы жүр.

— Япырай, ә! Мен үшін арман еді, Қайраттың үні! Айтсын.. айтсын! Қайрат айтсын!

Жақсыгелді әлденеге разы, он екіде бір гүлі ашылмаған қыздай боп мөлдіреді.

— Дүние, қандай ыстықсың, сен! Қызығында шек жоқ-ау! О, баста мен бәрін... Күнді, сәулені... Ай мен Жұлдызды... анамның ақ жүзін... бәрін көргем! Ол сәт амал не, қас-қағымдай болды маған. Қайран анам! Менің шырағы сөнген қос жанарымды аймалап сүйіп, жылап-жылап дүние салыпты... Тіршілік мені өлтірмеді. Ой, ол анамдай-ақ бақты ғой. Әнмен тербетті. Тәй-тәй бастырды. Сайратып тіл берді, үн берді. Менің демеушім, сынған иелерім, пірлерім көп екен. Мен қатардан қалмадым. Күдіреттің зоры — адам! Мен соны ғана білем. Ығы-жығы, ду-ду тірлік арасында ізгі жандармен қол ұстасып жүріп келем, жүріп келем. Кеудеде жүрек соғып тұрғанда біздің жүріс, біздің сапар, өмір көші әлі ұзаққа тарта береді. Көзімде қара көзілдірік. Ол түпсіз түнек түн. Ал, көңілім шайдай ашық! Мен үшін бәрі, бәрі жайнап тұр әлі. «Жезкиіктің» тұяғынан бастап, мүйізіне дейін... мөлдіреген көзін... қызыл ішік киіп жүректі алаулатқан көркем қызды бейнелеп берейін бе? А! Керемет қой, ол! Пай-пай! Ән толып кетті, жүрекке. Шалқып жатыр дүние! Әні... Әні қараңыз... көріңіз... Адамдары күліп, бұлбұлдары сайрап, жасыл белдерінің қырмызы гүлі құлпырып... Кәусар бұлақтары сылдырап, аспанында ақша бұлттары көшіп, дариясы тулап... қызарып кештері батып, тұс-тұстан әндері шырқалып, ой бір есімді алады, бәрі! Сонда мен де әндетіп қоя берем. Дүние әнмен сәнді екен! Қараңызшы, тамаша ғой! Тамаша!...

О, күдірет! Жақсыгелді екеуміз күнді, гүлді, адамдарды, байтақ жарық ғаламды бірге көріп масаттанып отырмыз.

М А З М У Н Ы

ГАУҺАРТАС	.
АЙБОЗЫМ, АЙХАЙ БОЗЫМ	.
ОР БОЛЫП ҚАЛУШЫ ЕДІ, ШАПҚАН ЖЕРІ .	.
БАЛҚАДИША	.
АУЛЫ ҚОНҒАН СЫРЫМБЕТ САЛАСЫНА . .	.
СҮРША ҚЫЗ	.
АҚҚУЛАР ҚОНҒАН АЙДЫН КӨЛ	.
ТӘТТІМБЕТ КҮЙЛЕРІ ШЕРТІЛГЕН КЕШ . .	.
АЙТЫЛМАҒАН ӘН	.
АҚБАЛА КҮЙШІ	.
ЖАЙЫҚ ҚЫЗЫ	.
ЖЕЗКІК	.

Илья Жаканов

ПЕСНИ ЛЕБЕДЕЙ

(документальные рассказы, эссе)

(На казахском языке)

Редактор Б. Шаханов

Художник А. Искаков

Художественный редактор Б. Аканова

Технический редактор Л. Мулкебаева

Корректор Г. Ескубекова

ИБ № 4068

Теруге 01.12.87. жіберілді. Басуға 28.03.88. қол қойылды. УГ 21037. Қалпы 81×108¹/₃₂. № 2 баспа қағаз. Қаріп түрі «Әдеби». Шығыңқы басылыс. Шартты баспа табағы 10.92. Шартты бону көлемі 11.22. Есепті баспа табағы 11.62. Тиражи 50 000 дана. Заказ 1819. Бағасы 80 т.

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитеттің Халықтар достығы орденді «Жазушы» баспасы, 480121, Алматы қаласы, Абай проспектісі, 143-үй.

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитеттің «Кітап» полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің Кітап фабрикасы, 480121, Алматы қаласы, Гагарин проспектісі, 93-үй.

ҚҰРМЕТТІ ОҚЫРМАН!

«Жазушы» баспасынан жыл сайын жүздеген кітап жарық көріп жататынынан хабардар боларсыз.

Сіз алдағы уақытта қай ақын-жазушының көптен ескерусіз қалып келген қандай шығармалары жариялануын қалар едіңіз?

Ақыл-кеңес, тілек-өтініштеріңізді кітап соңында көрсетілген адреске жолдауыңызды сұраймыз.